

Петро Антоненко

СТРІЛА

Департамент інформаційної діяльності
та комунікацій з громадськістю
Чернігівської обласної державної адміністрації

Петро АНТОНЕНКО

СТРІЛА

Проза, поезія

Житомир
ТОВ «Бук-Друк»
2017

УДК 821.161.2
А 72

Книга видана коштом обласного бюджету Чернігівської області в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 роки.

Не для продажу.

Антоненко П. Я.

А 72 Стріла [Текст] : проза, поезія / П. Я. Антоненко. — Житомир: ТОВ «Бук-друк», 2017. — 228 с.

ISBN 978-617-7607-44-0

У збірку входять повість, оповідання, написані переважно у 1980-х роках, а також поезії. Через опис характерних ситуацій з сільського та міського життя та завдяки майстерним діалогам у книзі яскраво і рельєфно змальовуються психологічні портрети героїв і життєві конфлікти, характерні так само і для сучасного суспільства.

УДК 821.161.2

ISBN 978-617-7607-44-0

© Антоненко Петро. 2017
© ТОВ «Бук-Друк», видання, 2017

Частина перша

Вересень Повість

1

«Здрастуй, Ваню. Сподіваюся, в цьому листі не буде для тебе нічого несподіваного, тим паче трагічного. Ти ж не кинешся під поїзд через якусь жінку? Нині це нібито не прийнято. І жінки вже не стеляться на рейки. Тож і я з часом благополучно вийду заміж, народжу собі донечку і стану ідеальною дружиною.

Колись привезу доню в Київ покатати в метро, зводити в цирк і зоопарк, і раптом (у місті все трапляється раптом) на галасливому тротуарі ми зустрінемося. Поговоримо про всякі дрібниці і розбіжимося.

І наче ніколи й не було її, нашої любові по сесіях. І не було отієї піщаної коси в гирлі Десни, на якій ми писали наші імена, а крута хвиля від надокучливих моторних човнів злизувала ці написи. І, може, то й не ти, звисившись через борт деренчливого катера, захоплено показував мені, як у вороні хвилі Дніпрової затоки вливається сива (ти казав: од крейди) вода Десни, на яку ти дивився, як віруючий на ікону, адже ота вода за кількасот кілометрів звідси пройшла повз хату твого батька.

То, мабуть, не ми тоді проґавили останній катер на Київ і мусили пристати на ночівлю до веселої компанії бородатих аспірантів та їхніх емансипованих подруг. Якщо можна назвати ночівлею оті півтори-дві години перед світанком, коли вляглося вогнище і притомилась гітара, і коли «граф Леопольд» (пам'ятаєш: окуляри на носі, а довкола — борода й шевелюра?) вдсяте за ніч поцілував мені руку й галантно запропонував спальний мішок і місце в наметі біля своєї дами.

Може, ніколи й не було його, отого спекотного дня в Гідропарку, куди ми втекли з наївною надією підготуватися до екзамену. І ти вчив мене плавати, а я вищала, як дикунка, бо досі не бачила нічого більшого од нашої Рокитянки, яку і жаба перескочить, а оцей Дніпро, перехрещений мостами і вдягнутий у зелень Лаврських круч, здавався мені океаном.

Чи то ми лежали тоді у височезній траві, подалі від пляжного гамору, жували пиріжки, запиваючи їх теплою, солодкою пепси-колою? А у твоєму портфелі загубились невідкриваними наші підручники. А червнева спека раптом вибухнула буйною зливою, і ми цілувались, накрившись твоїм стареньким плащем, а плащ був коротким, і наші ноги поливала весела злива...

Мені іноді здається: багато з того, що було в моєму житті, я просто бачила уві сні. Бо невже то була я? Невже все те було?

Ти такий делікатний, що ніколи не розпитував, як це я у свої тодішні двадцять років уже «сходила» заміж? Банальна історія.

... Він почав бувати у нас мало не щодня. А потім трапилось те, що трапляється, коли батьки їдуть до моря і залишають доню наодинці з квартирою і кавалером. Всі опинились у безглуздій ситуації. Треба було або кінчати цей роман, або втішити сусідів, котрі вже почали багатозначно перешіптуватися. Знаєш, публіка хоче крові. Але це я зрозуміла згодом. А тоді кинула на терези останній козир: а раптом це любов? Забула, що є інший, до смішного простий козир: а раптом це не любов?

Далі вже нецікаво. Тепер я дуже премудра й самотня. Попросила тебе з півроку не приїздити, не писати і не дзвонити. І з жахом впевнилася, що нічого не трапилось! Я нормально сплю, їм, дивлюся телевизор і відробляю зарплату. А недавно ледве не вийшла заміж. Але подумала і вгамувалась. Чужий він мені і ніколи не приносив ні радощів, ні печалі.

Бачиш, яка я стала грамотна й серйозна? Іноді так і хочеться кинутися на шию якомусь бовдуру і уявити: а раптом це любов?

А ти не журись. Якщо доля і випадок захочуть, зустрінеш її, любов свою, в першому-ліпшому тролейбусі. Щоправда, твоя голо-

ва забита вселенськими ідеями, але повір: все це не варте однієї гарної сім'ї. І ще говорять: не треба проголошувати великих лозунгів, треба просто бути маленькою чесною людиною.

Хочу говорити з тобою чесно, тому прощаюсь. А ти поживи з місяць, на вмикаючи телевизор і не читаючи газет

Звісно, можеш приїхати до мене в гості, але давай, мабуть, не заводити стару пісню на новий лад.»

2

— А повернись-но, сину! Чи ба, який ти смішний у джинсах! Що, в Києві всі отак ходять в університеті?

Так, цитата з Гоголя. Зараз буде щось з Біблії. На порозі редакції мене зустрічає завідувач відділом листів Павло Петрович Нечай. Найкolorитніша фігура в газеті «Прапор». Від інтелігента в нього хіба що окуляри, а так Павло Петрович скоріше змахує на запорізького козарлюгу, помилкою долі закинутого в наш канцелярський вік. Височезного зросту, з дужими ручищами і громовим голосом, Нечай почуває себе в тісних редакційних кабінетах, як риба в ятері.

— Приїхав-таки. Молодець, — тряс він мені руку і гримів на весь коридор. — А, може, яку дівку знайшов? Дивись, женять.

— Привіт, Ваню. На практику? — пробігла з відтискама в руках молоденька коректорка Люся.

Крізь двері одного з кабінетів чувся голос кореспондента Максима Гулі: «Скільки, скільки? Ага, сорок два гектари».

Інформація в номер. Гуля хвалився, що може видзвонити її хоч з царства небесного. Торік з серйозною фізіономією запитав мене:

— Слухай, студент, а що таке інформація з місця?

— Ну, значить з місця події.

— Хе, теоретик. Чому вас тільки вчать? З місця — значить, зроблена з оцього стільця, «з місця».

Взагалі Гуля – непоганий хлопець. Але з телефоном якомось влип. Написав таке: «Тракторист почухав чуприну і мовив...» Газета вийшла, а вже в обід редактору подзвонив якийсь ретельний читач і повідомив, що отой самий тракторист давно вже лисий. Замітка потрапила на редакційну дошку «Оце утяли!», а Гуля зарікся вставляти в телефонні матеріали «чорні брови, карі очі» та інші, як він сказав, «чуприни».

... Десь за дверима цокотить друкарська машинка. З коректорської чути плавний натренований голос Люсі — вичитує сторінку. Гуля добуває чергову сенсаційну інформацію. В редакції — газетний день. Готується завтрашній номер.

... Редактор спересердя брязнув телефонну трубку на апарат:

— От так, Ваню. Питають, чому в «Більшовику» знизилися надоді. Наче я голова чи зоотехнік. Всього-на-всього — уповноважений по «Більшовику». Вічний уповноважений.

Григорій Кирилович примружив стомлені очі, глянув на саморобну карту району:

— Кажеш, на місяць в якесь село? Давай. Для нас, газетярів, це — фантастика. Тут строчиш «з коліна» в номер. Куди ж тебе відрядити? Скажімо, в Дубровне. Не був?

— Ні. Що за село?

— Звичайне село. Дванадцять кілометрів звідси. Колгосп — «середнячок». Ліс, річка. Словом, курорт. Обдивись трохи й пиши.

3

Я приїхав у Дубровне вранішнім автобусом. На щастя, застав голову колгоспу в конторі. Сухорлявий, підтягнутий, невеликі залисина між прямим чорним волоссям, неквапний оцінюючий погляд. Все, що я вже знав про Сергія Васильовича Савченка, вмістилося в кількох рядках у блокноті. 36 років. Працював агрономом у сусідньому колгоспі. Позаторік перекинули в Дубровне, на місце старого голови, якому дали тиху передпенсійну роботу в райцентрі.

Нашу розмову раз по раз переривали телефонні дзвінки, і голова відбивався від чергових прохачів. Дзвонило якесь будівельне начальство з району. Потім подзвонив адміністратор обласного театру, теж просив картоплі, а натомість обіцяв привезти в село смішну п'есу. Савченко всім щось нібито й обіцяв, клав трубку, винувато посміхаючись, пояснював мені, що будівельники випили з нього всю кров, а щодо п'еси, так у колгоспі тобі щодня і п'еса, і цирк.

Побідкавшись, Савченко запросив секретаря парткому — Галину Тарасівну, повновиду жіночку років сорока, і велів влаштувати мене на постій у якогось діда Прокопа. Ми вже вийшли у

коридор, як голова знову гукнув Тарасівну, дав ще якийсь наряд і, особливо не турбуючись, що я почую, мовив: «Значить, у нас тепер спеціальний кореспондент. М-да...»

Діда Прокопа вдома не було. «Кудись почиргикав на велосипеді», — сказав сусід. Тарасівна гайнула у справах. А я знічев'я побрів роздивлятися село.

В центрі, на невеликий трикутний майдан виходили контора колгоспу, бібліотека і два магазини. Неподалік, за стіною гостроверхих тополь, виднівся будинок культури. За ним — школа, широка приземкувата споруда з синіми вікнами.

Ніде нікого. Всі люди — на городах, копають картоплю. Біліють хустки жінок, похитуються на лопатах чоловіки, клопочуться сільські городяни, котрі приїхали до батьків впорати городи.

Пройшовши за двадцять хвилин майже півсела, я опиняюся на вигоні.

Село нагадувало туго напрутий лук. Величезна, кількакілометрова тятива ріки звідси, з околиці, вгадувалася по густих лісосмугах на кручах і поодиноких сигнальних ліхтарях. Зелена дуга села — самі верби, верби впадали кінцями в ріку. Поміж рікою і селом — луки, поцятковані темними купами глоду. Попід городами тулиться довжелезне озеро, поросле осокою і лататтям.

Я лежу в густій траві на березі озера, наді мною — блакитне небо, помережене купками білих хмарок.

Чудно як. Ще вчора о цій порі я плив у барвистому натовпі на Хрещатику, а зараз лежу на вигоні, посеред такої тиші, що аж давить на вуха. Наче потрапив в інший світ.

Цікаво, як там хлопці й дівчата з нашої групи? Роз'їхались по редакціях. Практика. А я утнув фокус: на місяць — у село. На курорт. Занудишся тут... А хмарки — як приклеїлись. І тиша. І такий гарний вересневий полудень.

Дід Прокіп виявився ніяким не древнім дідом, як я чомусь уявляв, а невисоким чоловіком років за шістдесят. Задубіле од вітру й сонця обличчя, рідкувата щетина по щоках і підборіддю, вузькі сутулуваті плечі, обтягнуті темною смугастою сорочкою з обшмуляним коміром, з обшлагів стримлять широкі, побиті мозолями долоні. Обмацує мене цупким поглядом, нарешті мовить:

— Квартирантом, значить? Стрчала мене Тарасівна. Мені що, хата порожня. Заходь.

Перекинувшись з хазяїном кількома словами, я взяв авторучку, блокнот і подався на вулицю. Біля контори знову зустрів всюдищу Тарасівну.

— Ти вже й за роботу? — посміхнулася вона. — Сходив би до Десни по ожину з якоюсь гарною дівкою.

— Що, у вас і дівчата є?

— Ще й які! Правда, зараз не до ожини. Картопелька пішла. Питаєш, про кого написати? Давай тоді в поле, є у мене на прикметі хороший шофер, Івашко Микола.

... Високого зросту, трохи незграбний, смаглявий, з чорним чубом і сірими холодними очима, Микола Івашко виявився всього на два роки старшим од мене. «26 років», записав я до блокнота.

З Миколи важко було витягти слово. Відповідав насторожено, неохоче. Ні, він не депутат сільради. Ну, ходить в хор. Ну, одружений, синові два роки. Дружина вчителька. Що ще потрібно цьому надоїдливому кореспондентові?

Нарис називався «На рідному полі».

«Після служби в армії Микола Івашко знайшов своє покликання в рідному селі.» Далі йшлося про тонно-кілометри, зекономлений бензин, виступи в самодіяльності.

Районну газету дід Прокіп читав дуже уважно. Увечері, за звичкою, всівся на покуті, взув на носа окуляри.

— Н-да, хвацько ти, брат, пишеш, — дід зиркнув на мене поверх газети. — Тільки ж нащо прибріхувати?

— Як це ... прибріхувати? — мене аж обпалило.

— А от ти пишеш: «Справа не в заробітках, хоч і заробляє Микола непогано. Головне — розуміння того, що твоя праця потрібна людям».

— І що ж тут не так?

— Та воно наче і так, і не так. Я цих Івашків знаю. Дід Миколин такий, прости господи, був жлоб. А батько?

— Що батько? Фронтвик. Після війни помер від ран.

— Помер. Чорти через скільки років після війни. Років двадцять порався коло бичків. Працював, як неприкаяний. Люди йому: «Йшов би, Стьопо, на легшу роботу». Надметься: «Мое діло».

— По-вашому, діду, працювати — це погано.

— Боже збав. Як же в селі без роботи. Тільки, дивлячись задля чого вбиватися. Оце гляну на Миколу: хороший хлопець, сусід, а шкода його. Все стягує, мурує, кабанів одгодовує, наче лошаків. Він ото і в колгосп подався, бо не знайшов грошовитої роботи в місті.

— А що це у нього за дружина?

— Вчителька. Гарна молодичка. Років три тому її взяв. Приїхала після інституту, молоденька така.

Разів зо два я випадково бачив сусідку, все якимось здалеку. Вона клопоталась по хазяйству, замотана хусткою, в довгополому, мабуть, чоловіковому, піджаку. «І нічого в ній особливого», — пригадав я схилену над коритом постать.

4

Через поріг кабінету голови гупнув чобітьми високий немолодий чолов'яга. Засмальцьований комбінезон густо припав пилом, з-під картуза вибивається густе сиве волосся. У витягнутій руці, наче свічку, тримає довжелезну бадилину. Підійшов до столу, за яким сидів Савченко, і уклав зілля прямо на папери.

— Ось, Васильовичу, полюбуйтеся. — І лише тоді — до мене. — Здрастуйте.

— Що це ви, Мефодійовичу, принесли? — Савченко двома пальцями підняв бадилину над столом.

— Як що? Плоскушу. Метр шістдесят два, шойно заміряв. Там у мене ліс.

— У вас на площі?

— А мені соромитися нічого. Я вам торік казав, що таке буде? Коротше, де причепи?

— Нема. Ну, розірвіть мене, — Савченко взявся за борти прим'ятого піджака, наче збирався розірвати сам себе. — Обіцяє район. Косить поки що так.

— Так не буду.

Мефодійович нарешті сів, дістав цигарку.

— Як це не будете? — тепер уже Савченко підвівся з місця. — Мефодійовичу, я вам ще голова колгоспу чи ні?

— Голова. А завтра головою буде оцей хлопець, післязавтра ще хтось. А земля у нас одна і на завтра, і на післязавтра.

— Ну добре, що там у вас за цигарки? Все збираюсь кинути курити.

Савченко зтягся, пустив хмарку диму, побарабанив пальцями по столу.

— Так-с, Мефодійовичу, оцей хлопець — з районної газети. Попросимо, нехай розкритикує обіцяльників. Я в районі сьогодні візьму декого за петельки. Потерпіть день-два, будуть причепа. Але ж треба копати, поки погода.

— Ех, пропади пропадом, йду на пенсію і — ловити рибку в Десні.

— Хтось вас відпустить, — посміхнувся Савченко. — Значить, домовились?

— Значить, домовились: завтра будуть два причепа.

— Повинні бути. А щодо оцього головинського крісла, чи то пак стільця, то сідайте хоч зараз.

— Я вже краще на своєму тракторі. А ви, бачу, образилися, — Мефодійович збив нігтем попіл на сигареті і посміхнувся, блиснувши металевим зубом.

— Я не образився. Поговорили. Ти, Іване, знаєш, хто мене оце розпинає? Наш знаменитий тракторист Василь Мефодійович Хвиля. Фронтвик, орденоносець. І завзятий рибалка. Такі діла, Мефодійовичу, — зітхнув Савченко. — Поставте себе на моє місце. Гектари давай, тонни давай. І за день — по двадцять дзвінків згори.

— Знаю, — мовив Хвиля. — Головою розумію, а душа не сприймає. Покурили. Поїхав я.

Двері зачинилися. Савченко посміхнувся:

— Діла... З такими хлопцями, Ваню, не занудишся.

— Еге ж. Цей дядько, видно, своєю смертю не вмре.

— Смертю, кажуть, всі помирають своєю, яка кому на роду написана.

— Що це за історія з причепами? — нагадав я.

— Бачив картопляне поле перед копанням? Як не обробляли, бур'янів повно. Ще й картоплиння. Джунглі непролазні. Тому все бадилля скошуємо силосним комбайном. Але до цього треба б

маленький причеп, щоб скосив — і всю гидоту з поля. А приче-
пи — дефіцит. Косимо так. Розумієш? Скосив бур'янину, розсіяв
насіння, через рік на тому місці виросте десять.

— Нащо ж так?

— А куди дінешся? Косимо, бо бур'ян. А через рік буде бур'ян,
бо косили. Собача пісня. Знаєш таку: «У попа була собака»?

«Собачу пісню» я тут же переповів телефоном редактору. Гри-
горій Кирилович наче аж зрадів цій історії і велів негайно дати в
номер «Гострий сигнал».

Савченко миттю повеселішав:

— О, оце преса! Правда, де ті постачальники візьмуть приче-
пи? Та нічого, десь одірвуть.

5

Я обережно прочинив двері вчительської і побачив сусідку. В
першу мить ледве пізнав. Капосна уява намалювала схилену над ко-
ритом жіночу постать. А тут стояло гарне дівча в білій блузці і розкли-
неній чорній спідниці, що ефектно окреслювала її струнку постать.

Сусідка повернулася до дверей, рука прикипіла до книги в шафі.

— Здрастуйте.

— Здрастуйте.

— Ви будете Івашко Віра Михайлівна? Не лякайтеся.

— Я і не лякаюся. Хочеться вам жартувати в таку спеку?

— У вас можна сісти?

— У нас можна сісти.

«Ти дивись, а вона майже красуня. Чого це я забрів?»

— Віро Михайлівно, а у мене справа.

— Хочете написати про наш клуб «Глобус»?

— Точно. А як ви вгадали?

— Що тут гадати? Хто не приїде, так і про клуб.

— Клянусь, не писатиму. Розкажіть просто так, для знайомства.

Йдемо в піонерську кімнату, де Віра Михайлівна (чи просто
Віра?!) показує альбоми, сувеніри, листи. Мимоволі захопилась
розповіддю. А я ніяк не міг зосередитися, і слова летіли мимо. «За-
крутити такий собі провінційний роман з цією дамою? Що за дум-
ки?» — Гляньте ось на цей альбом, а не на мене, — не стерпіла вона.

На прощання трохи подобішала й несподівано запросила:
— Приходьте сьогодні у школу, на вечір профорієнтації. Буде цікаво.
Вийшовши на вулицю, глянув на годинника. До шкільного вечора залишалося ще майже шість годин.

У просторому фойє, вздовж стін, розставлені столики, вкриті різномасними скатертинами. Квіти, печиво, чай...

Як швидко летить час! — напрошується банальна фраза. Наче зовсім недавно на отаких вечорах я сидів не отут, «у президії», а навпроти, серед найжачених старшокласників, котрим дорослі дядьки й тітки зараз читатимуть мораль. Але за роботу, товаришу спецор.

Пішло, поїхало... Директор школи, літній стомлений чоловік в окулярах, зачитує відповіді десятикласників на таку собі анкету: «Ким бути? Яким уявляєте село в майбутньому? Чому молодь виїздить у місто?»

Чого тільки не понаписувано? Професій — аж до кіноактриси. Село в майбутньому? Все, навіть метро. Неясно тільки, хто в ньому кататиметься? Бо коли директор дійшов до питаннячка, чому молодь виїздить із села, голос його впав на дві октави. Тепер уже директор нагадував школярика, який відбивається від настирливого екзаменатора.

У місті — культура, театри і концерти? І директор говорив, як «часто» ходять по театрах засмикані городяни. Асфальт і водопровід у місті? Є і в Дубровному шмат асфальту, буде й водопровід, і газ. Тікає молодь з села, бо ненормований робочий день? Правильно. Але ненормований — бо тікає молодь, немає кадрів. Зачароване коло («собача пісня», пригадав я історію з причепами). Давайте ж розривати це коло.

Директор говорив так складно, що зоставалось лише здивуватися: невже хтось ще втече з села? Раптом на одній з анкет спіткнувся, зняв окуляри.

— Отут написано: «Я не залишуся в селі, бо не хочу бути крайнім». Он як, наче в черзі? Всі хочуть наперед. Прикро, якщо ви з цим закінчуєте школу.

Ледве директор присів, як ведуча, молода вчителька, заспішила повернути вечір у «благопристойне» русло. Пішли промо-

ви. Ганна Тарасівна, комісар, по-простецьки розказала про колгосп. Потім, червоніючи і запинаючись, говорив молодий вусатий тракторист, недавній випускник Толя Сахно. Хлопчина в сірому костюмі й при галстуку, інструктор райкому комсомолу, зиркаючи під вазу, в папірець, казав щось про «питання профорієнтації».

— Слово — одній з кращих доярок колгоспу Олі Тарасенко, — оголосила ведуча.

Так он вона хто, чарівна незнайомка, котра сиділа неподалік од мене. Гарна зажурена дівчина з глибокими красивими очима. Оля говорила просто й спокійно:

— Не стану брехати, що у місті мені снилисьнаші поля. Це вже згодом у райгазеті про мене так гарно написали, що перед ко-
ровами стало соромно. А трапилося так, що повернулася в село. Роботу розхвалювати не буду, самі знаєте. Скажу тільки: легко хіба лежням, та й то боки болять.

Урочиста частина вечора котилася до фінішу. Нарешті пролунало: «А зараз — танці». Десятикласники дружно сипнули із-за столів.

Я вийшов на ганок. Значить, Віра не прийшла. Марно я весь вечір виглядав у глибині коридору її струнку постать. Запросила, значить. А сама, видно, застряла у своїх свинарниках. Ну-с, куди ж його тепер? У фойє, до народу?

Уже повернувшись до дверей, раптом почув за кущами, неподалік від ганку, чийсь голоси:

— А Тарасівна? Іч, як стеле.

— Аякже. Зараз такі добренькі. А прийдеш у колгосп, кожен п'яничка тебе поганятиме. Знаєш, то я написав: «Не хочу бути крайнім».

— Правильно. Думаєш, Тарасівна свою Катрю зоставить у селі? Хлопці досмоктали цигарки й попрямували до ганку.

Уже хрипів магнітофон, і коливалися в танці кілька дівчат.

Раптом музика обірвалася, якийсь хлопець оголосив: «Дамський вальс!».

Біля мене виринуло тоненьке дівча в джинсах і червоному светрі:

— Дозвольте.

Подітись було нікуди. Вклинюємось у катавасію танцюючих. Хтось чіпляє мене ліктем, комусь я наступаю на ногу. Дівча вперто дивиться на мене сірими очищами

— Хіба в джинсах танцюють вальс? — бовкнув я, аби не мовчати.
— Танцюють, — поспіхом відповіли очі й не змигнули, не звернули хоч би трішечки вбік.

— Мене зовуть Іваном.

— Знаю, вас же представляли. А я Ліда.

— «Хороша дівчинка Ліда», є такий вірш.

— Мені вже сімнадцять років.

— Ой, як страшно. А мені сорок.

— Не обманюйте. А я читала всі ваші оповідання в райгазеті. Особливо оте сподобалось, де вчитель закохався в десятикласницю.

Я пригадав свої плаксиві новелки, надруковані торік в райгазеті. Про бабцю, котра везе синові в місто клунок молодої картоплі, бо синочку ніколи провідати матір. Про пристрасті на тему «він поїхав, вона не дочекалась».

— Ви зараз щось пишете?

— Ні, я думаю.

— Ой, як шкода.

— Чому? Це краще, ніж писати і не думати.

Музика вщухла. Проводжаю Ліду до подруг, котрі вже кидають на нас лукаві погляди.

Рявкнув магнітофон. Чомусь уже не хотілося нічого, крім свіжого повітря.

В кінці коридора, біля стенда з фотографіями, стояла Оля Тарасенко.

— Ви... тут? — здивувався я.

— Що, у моєму віці треба вже спати? А знаєте, якою я була в десятому класі? Ось, на фотографії.

— Випуск року божого... Так вам і років-то...

Діла твої, господи. Ніяк не можу заснути на цьому рипучому дивані. Ну й вечорок. Запросила одна, танцював з другою, а по пиці заїхала третя. Трапилося це в той момент, коли мені здалося, що ми знайомі з Олею давно-давно і що на прощання не гріх і поцілуватися. І тут Оля зробила такий невловимий жест, що мені враз перехотілося цілуватися. Вона тут же посміхнулась і, облита повним місяцем, стала такою красивою.

— Не сердьтеся, Ваню. Вечір сьогодні був гарний. Бувайте.

Знову любов на практиці? Стривай, я вже сьогодні щось таке горював. Віра! Ах, Віро Михайлівно, і ви такі красиві. І Ліда-Лідочка... Місяць кидав у вікно своє фантастичне світло.

6

«Уважаєми товариш редактор. Пише вам проста колгоспна жінка Чала Проня Гнатовна. Я прошу захистити мене від невинуватих обід, котрі чинить мені наш завфермою Харко Степан. Думає, як він начальство, так йому можна зобичать беззахисну труженицю. Я весь вік на фермі, тепер уже не молода, не можу бігати, як неприкаяна, з коровника в коровник і тягати корзини фуражу. У мене артрит і одложеніє солей в коліні і я не впораюся за молодими. А Харко своїм любимчикам поодавав луччих корів, а мені поставив одних первотьолок да перестарків. Поки я їх подою, пообриваю руки, а у мене артрит і солі. І на кожному шагу Харко хоче мене вкусити і вижити з ферми. Бо я не мовчу і бачу, який він мошенник, як краде комбікорм. Я не боюсь сказати правду в очі, за що Харко мене виїдає і матюкається безпреч. Прошу захистити мене, просту труженицю.

Чала Проня Гнатівна, доярка колгоспу «Зоря».

На листі стояла резолюція редактора: «тов.Байді. Перевірити на місці».

Листа мені завіз Гуля.

— Ех, Ваню, такий матеріал! — гарячкував Максим. — Розпиши на цілий підвал. Продаю заголовок: «Держиморда на фермі». Звучить?

Гуля поїхав. Я ще раз перечитав листа, власне, передруковану на машинці копію, і почав прикидати майбутню статтю. Заголовок про Держиморду, ясно, не підійде. «Король ферми»? «Драма в корівнику»? Претензійно, псевдобагатозначно й ні до чого. Що ж, матеріал підкаже.

... «Держиморда» виявився звичайнісіньким чоловіком років п'ятдесяти, з якимось байдужим неголеним обличчям. Схоже, ця історія його ніскільки не здивувала. Закуривши, Харко спокійно прокоментував скаргу:

— Все це — брехня.

— Брехня? — намагаюся стримуватись. — Добре, давайте поговоримо з Пронею Гнатівною.

— Не вийде, — пихнув цигаркою Харко. — Вони хворіють. Це у нас просто, по-сільськи: захотів — хворій.

— А з доярками можна?

— А чого ж. Зачекайте півгодинки. Після доїння направляю в будиночок. Вам всю ферму гукнути? — в голосі Харка бриніла насмішка.

— Досить тих, хто з нею в одному корівнику. І ще... я хотів би поговорити з ними наодинці.

— Розумію. Набалакаєтесь – я на фуражному дворі.

«Півгодинки» затяглися. Мені вже достобіса набридла ця тісна, закіптюжена кімната завфермою, де я чекав доярок. Нарешті увійшло кілька жінок, сяк-так усілись на лаві. Останньою зайшла Оля, ледь помітно привіталась, присіла в порогах.

Розказую, що привело на ферму, зачитую скаргу. Доярки мовчать, зосереджено роздивляються підлогу. Нарешті одна каже:

— Ти бач, як гарно написано.

— Еге ж. І солі у неї, і гартрит. Може, ще яка болячка?

Тут доярок наче прорвало. З цього кагалу з горем пополам я вловив таке. Ота Проня уже впеклася зі своїми скаргами. Хитра, працювати не хоче, а коли дійсно несила, то чого займати місце? Завфермою її зроду не бив, а якщо й лайнеться, то не тільки на неї. І це ж вам колгосп, як без цього?

Сторопілий, я сидів за столом і механічно записував уривки фраз до блокнота. Зарані стулений в голові матеріал розсипався, як іграшковий будиночок.

Раптом прискочила зла і рятівна думка.

— Хвилиночку! Тоді підпишіть усе, що ви кажете.

Написав на аркуші: «Ми, доярки колгоспу «Зоря», свідчимо, що у скарзі Чалої П.Г. написано неправду. Наш завфермою Харко С.М. ніколи Чалу не бив і не переслідував. Ми особисто до завфермою претензій не маємо».

Доярки спокійно підписали папірець і вийшли.

Впродовж усієї розмови Оля не сказала ні слова. Аж коли за останньою з доярок зачинилися двері, мовила:

— Я такого не підпишу. Це брехня.

— Як так?! То брехня, це брехня. А де ж правда?

— Посередині.

— Що ж ви мовчали?

— Бо все набридло. — Оля схопилася з лави. — Не треба мене провждати.

Вона була за крок від порогу, коли двері відчинились і в кімнату зайшов худорлявий молодий чоловік у коричневому светрі.

— Добрий вечір. «Бон суар», як кажуть у Парижі. У вас рандеву, і я, мабуть, невчасно? Що за страсті, Олю?

— Дай пройти, «рандеву». Уже врзав.

— Виноградного соку. Виключно для здоров'я. Прошу, мадам.

Молодик галантно вклонився, пропускаючи Олю. Ледь накульгуючи, підійшов до столу, клацнув підборами:

— Начальник статистичного управління ферми, простіше кажучи — обліковець Антон Грицай!

— Іван, — я мимоволі посміхнувся і подав руку.

— І не просто Іван, а Іван Петрович Байда. Слухай, ти не нащадок отого Байди, Вишневецького? У якомусь двадцятому коліні? Не знаєш? І я не знаю, хто такі Грицаї. Живемо, як каже твій дід Прокіп, без Бога за пазухою. Далі свого діда нікогісінко не знаємо. Сер, я запрошую вас до себе з офіційним візитом. Питимемо виключно «Ркацителі», напій довгожителів.

... Аж серед ночі вибрався я від Антона. Цей довжелезний день закінчувався в холостяцькій оселі мого нового приятеля. Врешті я залишився при своєму першому враженні, про яке кажуть, що воно найточніше: Антон — цікава й розумна людина. Дивували тільки його критичні, аж до цинізму, судження про людей.

— А за що нас, простаків, любити? — пояснював Антон. — За те, що псуємо одне одному кров і нерви або відправляємо ближніх на той світ, якщо він є?

Про себе розповідав неохоче. Тутешній він, сільський. Батько покинув їх, коли Антонові було п'ять років. Мати померла кілька років тому. Після інституту працював у райцентрі. Тоді перебрався назад, у село. Як померла мати, запив, поламав ногу. Поки одужував, на його місце зоотехніка взяли непитущого. Тепер — обліковцем: літри, проценти, привіси.

— Коротше, як пишуть в анкетах, «не був, не виїздив, не перебував, не притягувався». Дожив до тридцяти трьох, до віку Ісуса Христа, а ні тобі апостолів, ні Голгофи. Іноді хіба якісь мізерні голгофочки кусають, як блохи, які-небудь фермівські чвари.

Я розказав про сьогоднішні походеньки і вже вкотре зачитав набридлу Проніну скаргу.

— Що тобі сказати про цього Харка? — задумався Антон. — Злодюга. Вловив? Іменно, злодюга. Злодії крадуть сумками, мішками. А отакі злодюги — колись підводами, тепер — машинами. Стільки перекрав, що можна дві ферми побудувати. Але не дурень, любить у передовиках ходити, посидіти в президії. Я колись під п'яну руку кажу йому: «Виведу тебе, хапугу, на чисту воду». А він мені: «Ти на яку ногу кульгаєш? На праву? Кульгатимеш на обидві».

— Так і сказав? Чортзна-що. Кам'яний вік.

— А ти думаєш, ми од цього віку далеко відскочили?

— Ну, а Чала?

— Така сама. Точніше, такі самі. Там сімейка. Познайомишся.

— Тоді я нічого не второпаю. Дивись, що доярки підписали.

Антон уважно прочитав свідчення доярок, нащось подивився аркуш на світло, обмацав.

— Гарний папір, м'якенький. Підеш у туалет — згодиться. Розсердився? Ваню, це тебе в університеті вчать брати такі розписки? Викинь цей папірець на смітник. Доярки від нього в будь-яку хвилину можуть відмовитися.

— Ти бач, юрист, — спохмурнів я. — Що, і доярки знають оцю юриспруденцію?

— Звідки?

— Нащо ж говорити таке?

— Бачиш, правда далеко, а завфермою близько. Бояться. То тільки здається, що їм нічого втрачати, бо нема портфеля. А однак не хочеться вилетіти з насидженого місця. Коротше, познайомишся завтра з цим святим сімейством, з Чалими.

7

Оля вихопилася з будинку тваринника сама не своя. Довкола стояла в'язка пітьма. Чого доброго, лоба розіб'єш на ганку.

Сьогодні все її бісило. Бувають же такі дні. Їхала на ферму і пробила у велосипеді камеру. Тоді знову капость: один доїльний апарат до того розтеліпався, хоч викинь на смітник. Недавно приїздили з району двоє горе-майстрів. Покрутилися туди-сюди, а потім один, з червоним носом і скляними очима, — за себе й підтюпцем у продмаг. І вся робота. Присіли в телячому станку і булькають вино прямо з пляшки. З тим і поїхали. І от сьогодні апарат розвалився.

Тоді ще Іван підсунувся з цією скаргою. Балакає і очі — вбока. Трохи-таки соромно за вчорашнє. Так гарно заливав, аж до космосу добрався, і так убого закінчив — поліз обніматися.

І ще розізлив оцей «рандеву». Насмоктався десь свого «Ркацителі».

Ех, Антосю, нащо себе і її мучиш? Люди їх уже давно переженили, а вони все як на перехресті. Поки вона по містах їздила, долі шукала, Антон тут розривався між пляшкою і дівками. А повернулася в село — закрутилося давнє, притоптане.

На кого ж її кидаєш, Антосю? Може, на оцього завфермою? Сьогодні вранці вона вийшла в тамбур взяти телятам сіна. А він, як вовк, підкрався ззаду, хвать її, і в копицю. Пирхає сіном і тиче свою неголену морду, од якої тхне кислим вином. Як заїде вона йому ізза плеча, аж картуз залетів на копицю. Схопилася на ноги, а всю тіпає, як у пропасниці. «В-ви...» — і не зв'яже двох слів. Він встає, обтрушує на пузі сіно: «Чого ти, як вжалена? Я пожартував». — «Ви... фермівський бугай. Але я вам не сименталка». Видно, в її очах жаріло щось таке, що Харко мимоволі одсунувся: «Но-но, потихше. Сильно не виступай. Думаєш, як передовичка і депутат... Я можу проставити такі надої, що не заробиш на вечерю. Цяця. Знаємо таких недотрог. Я і після Антона... можу. Не гребую».

Вона вийшла надвір, у ранковий морок, і задихнулася безсилим плачем.

Степан Харко вкотре вже перевертався з боку на бік. Клятий сон ніяк не йшов. Обережно, щоб не розбудити дружину, зліз з ліжка, почалапав на кухню. Присів на табуретку, закурив.

Який противний день! Почалося з самого рання, коли оця принцеса, Оля Тарасенко, розкроїла йому губу. Добре, що ніхто

не бачив. Степан згарячу не роздивився, а тоді з півгодини плював кров'ю. Кобила необ'їжджена. Ех, був би трохи молодшим. Не таких об'їжджав. А, чорти з нею. Хоч, правду кажучи, пика — очей не відведеш. За таких колись стрілялись і маєтки віддавали. А тут он хропе в спальні одоробло, шкіра та кістки.

Що там ще сьогодні було? Голова лаявся. Дрібниці, на те й голова, щоб гавкати. В кормоцеху бак потік. Вважай, півдня продовбилися з цими сопливцями з тракторної бригади. Свої слюсарі самі б ніяк не впоралися, довелося іти на поклін у тракторну. А там же і бригадира Бог послав. Своє ж, сільське, а таке інтелігентне. Ходить у капелюсі і мало не при галстуку. Закінчило якийсь технікум і вдає з себе грамотного. А у Степана такий самий диплом, правда, вчився заочно, уже на п'ятому десятку. Якось викликали їх в управління, таких от сіромах-практиків, і заявили: «Якщо думаєте працювати, здобуйте диплом, вступайте на заочний до технікуму». Наше діло теляче: треба — значить, треба. Під осінь влаштували їм в управлінні щось схоже на екзамени. Сміхота! Викладачка питає: «А що ви, товаришу, знаєте?» А хлопці ззаду шепчуть: «Ти, Стєпо, хоч замість «ікс-ігрек» якого матюка не загни...»

Так, заварили той бак у кормоцеху. І тут — ще одна напасть: з'явився цей кореспондентик з Проніною скаргою. Взагалі-то на Проню та її писульку Харко начхав. У нього теж на цих Чалих набереться, два вози можна написати. З такими легше, у котрих в самих рильце в пушку. До Проніного віку мало не в кожного рило буде не те що в пусі, а в добрячій багнюці — в цьому Степан не сумнівався. А от молодих не любив. Як не любив і ніколи не розумів своєї дочки, котра, схоже, тільки й чекала, щоб вирватися у місто заміж.

Молоді Степана навіть трохи лякали. Іноді непросто було до них підступитися. Хоч панікувати нічого. Взяти цю ж Ольгу. Похниче в кутку і вгамується. Кореспондентик теж — зелене ще.

Антон? Ох, цей Антон. Степан чомусь завжди почував себе мулько під його насмішкуватим поглядом. Ну нічого, знайдеться й у нього грішок. Чи не з його шафи голова недавно викинув пляшки з-під вина? Степан тоді наче аж заступився за свого обліковця, але при нагоді ці пляшечки можна згадати. І взагалі, треба при-

дивитися до цього типа. Кульгає собі й підсміюється єхидно так над всіма.

... Годинник у залі пробемкав дванадцятю. Степан сидів на кухні і м'яв у пальцях давно дотлілу цигарку.

8

Наступний день я вбив на історію зі скаргою. Про Степана Харка говорили різне. Хазяїн, дисципліну любить. Правда, випиває, і не без того, щоб прикрикнути на когось. Але Проня теж хороша, пальця в рот не клади. І чоловік такий самий. От Бог бачить, кого парує. Знай, нишпорять по селу, винюхують, що де не так. А самі які? Чалий у колгоспі і через губу не плюнув, тільки й того, що колись, по війні, крутив у коморі. А так весь вік — то на сінопункті, то в кооперації, то зараз ось у лісництві єгерем. Торік, як мурував погріб, не посоромився украсти в колгоспі дві сотні цегли, за що законно потрапив під товариський суд: ось протокол, ось квитанція за штраф. І синок у батечка: ледацюга, зате з міліції не вилазить, не вкраде щось, так нахуліганить.

Словом, до Чалих я йшов, озброєний такими фактами, що святому сімейству нічого буде й заперечити.

На мій превеликий подив, хазяйка, Проня Гнатівна, трималася вельми спокійно. Немолода жінка, повна, з хворобливим набряклим обличчям, вона вислухала мій монолог про вчорашні відвідини ферми, про дві сотні цеглин і про те, що не варто закидати всіх скаргами. Вона не перебивала, слухала уважно, а потім по волі, із задишкою, заговорила.

Значить, доярки отаке сказали й підписали? Ну й що? Ви ж розумний молодий чоловік, самі бачите, що доярки бояться слово писнути супроти завфермою. Це Проня, дурна, правди шукає. От тобі й правду. Де гірших корів — їй. Вночі в розтелення чергувати — теж їй. Всі чергують? Але не у всіх артрит. Зате коняки, виорати города — нема. Зате тобі цілий кошіль матюків. А що на її чоловіка нападають, так є люди, що кожного раді з'їсти. Хоч він врешті й правий застається. Он торік написав у народний контроль, як на фермі погноїли сіно. Приїхала комісія, і цього хапугу Харка таки ж оштрафували. Тепер про оцю нещасну цеглу. Взяв, що гріха таї-

ти. Так спробуй її виписати. І то взяв за свої ж гроші. Підійшов до мулярів на фермі, так вони за гроші і пляшку самі й повантажили. А про сина — що тут казати, біда материна й батькова, але хто з молодих зараз не п'є і не гуляє?

Я слухав, і в голові у мене все заплутувалось у якусь безглузду катавасію. Уже на ґанку, прощаючись, запитав:

— Важко, мабуть, вам отак жити?

— Важко, — зітхнула Проня. — Повірите, у мого чоловіка почали виступати на тілі якісь червоні плями. Від нервів.

Матеріал називався «Розмахуючи скаргою». Вийшов він заплутаний, як і вся оця каша, в якій я борсався останніми днями. Перепа-ло всім: і завфермою, котрий править у своїй вотчині поміщицькими методами, і дояркам, які бояться сказати слово, і сільському начальству, що ніяк не розбереться у фермівських чварах, ще й панькається з «правдолюбцями» Чалими. А цим уже дісталось по зав'язку. Типам, котрі під виглядом боротьби за правду утрясають шкурні справи.

Писав увесь вечір. Дід Прокіп разів зо два зазірав у кімнату, набиваючись на розмову, але побачив, що квартирантові не до балачок, і подався до сусідів.

Я дописав матеріал, вийшов на вулицю. Очі потроху звикли до темряви. П'янило свіже вечірне повітря. Куди його податися? Не залягати ж спати з дев'ятої вечора.

Біля школи зупинився і, сам не знаючи чому, побрів на вогник.

Довгий коридор зустрів пусткою. Я підійшов до вчительської, прочинив двері.

За столом сиділа Віра. Вона підвела голову, кинула на мене стомлений погляд.

— Здрастуйте, Віро Михайлівно.

— Здрастуйте, Іване Петровичу.

— Сусіди називається. Хоч увечері поздоровкаємося. От не думав, що ви в школі.

— А вас як сюди занесло?

— Мене? Так ви ж призначили побачення. А самі не прийшли.

— В суботу? Не змогла. І потім... я не призначала побачення, просто запросила на вечір. Є дані, що ви там не нудьгували.

— Звідки такі дані?

— Ви ще не знаєте нашого сільського телеграфу. І про те, що ми зараз балакаємо, завтра буде відомо моему чоловікові.

— Ви так боїтеся чоловіка?

— Я боюся тільки себе.

— І все ж я пропоную вам руку і серце. На ті десять хвилин, що йтимемо додому.

— І все ж я згодна.

... Ми йшли ці триста метрів — довше нікуди. Мені захотілося, щоб ця вузька сільська вулиця розтяглася на двадцять верст або попливла під ногами назад, разом з темними кучугурами хат і хлівів, з фантастичними сторуками кущами бузини й акації над парканами, з собачим «вавканням», що зовсім не різало густу чорну тишу.

Було просто і легко, і місяць, що зачепився у решеті дідового в'яза, здавався таким домашнім і добрим.

9

Григорій Степанович Маркіян перебував у кепському настрої. Ніколи б не подумав, що можна отак розхвилюватися через якісь вірші.

Минулого тижня до них у село приїхав кореспондент з районної газети, довготелесий хлопчина, молодий, ледь вуса пробиваються. Поселився у цього розумника, у Прокопа Зайчука. І от закортіло Григорію Степановичу показати кореспонденту свої вірші. До Зайчука йти не хотілося ніяк. Довелося ловити цього Байду на вулиці. Затяг до хати й з півгодини читав йому свої вірші, акуратно переписані у товстий загальний зошит.

А воно сидить, бідне, і так нудиться. Тоді взяло, полистало зошита й каже: «Це — не вірші». Так і заявляє людині, втричі старшій од нього. Це, значить, не вірші. А що ж тоді вірші? Ота нісенітниця, од якої, як почуєш по радіо чи по телевізору, голова пухне?

Маркіян дістає тоді йому ще один зошит, тоненький, за три копійки, де наклеєні його вірші, друковані в райгазеті. Ось, мовляв, дивись: друкують же мене. Воно пробігло очима й мугикнуло: «Мало що друкують».

Ех, дуже всі розумні стали. А воно ж не те що цей кореспондентик, а мабуть, і його батько під стіл пішки ходив, коли Маркіян повертав такі діла!

Свою біографією Григорій Степанович не те щоб гордився, але був цілком задоволений. Головне, він усе життя був людиною діла, а не сопливим інтелігентиком, який тільки й уміє мудрувати й розвозити теорії.

Кар'єра Маркіяна почалась у тридцять другому році, коли його, молодого і тямовитого хлопця, прийняли на роботу до райземвідділу. Згодом це дало Маркіяну підстави твердити, що він брав участь у колективізації. Якщо траплялася нагода виступити зі спогадами, він не забував докинути трохи лірики, згадати про куркульські обрізи і постріли в спину. Щоправда, в Маркіяна ніхто не стріляв, але з часом багато що стерлося з пам'яті, реальне переплуталося з вигадкою, і тепер уже важко іноді було розібратися, що було, а що ні. Головне, вважав Маркіян, — все це правдоподібно, а отже, могло бути.

Дуже просто, наприклад, міг стрельнути чи загнати йому вила в спину (це Маркіян бачив у якомусь фільмі) отой біснуватий Мирон Зайчук, коли його розкуркулювали в тридцять другому. Або його синок Прокіп, сопливець ще, але скажений якийсь, як батечко. Не випадково він у війну і друга свого, Грицька Баняка, відправив на той світ.

Маркіян нормально пережив тридцять роки, хоч надивився й передумав всякого. Вчасно зрозумів: менше цікавитися тим, що тебе не стосується. Йому подобалося відчувати себе маленьким гвинтиком у величезній машині, бути «на зводі», як гашетка в пістолеті, і чекати команд і розпоряджень. Подобався його захисний напіввійськовий френч, хоч од військової служби він був звільнений через одну болячку.

Коротше, на весну сорок першого Маркіян досить міцно сидів у райземвідділі і подумував, чи не час би замахнутися на щось більше.

Війна поламала всі плани. На фронт, правда, Маркіяна не забрали, але ніколи в житті не забути йому отого страшного почуття непевності й хаосу, що охопило його в перші місяці війни. В колотнечі евакуації і відступу найстрашнішим було те, що про Маркіяна

ніби забули. Він відчув себе наче серед скаженого киплячого моря, де ніхто не скаже тобі, куди плисти, як і на чому. І Маркіян перед самим приходом німців опинився у своєму селі, де доживала в старезній хаті його мати. Чесно кажучи, він якось призабув про неї в останні роки. Тобто пам'ятав, що живуть у Дубровному мати і старша сестра, в усіх анкетах і автобіографіях писав — «з середняків», а там, де папери не вимагали офіційної сухості, уточняв — «з бідних середняків». Взагалі ж до матері навідувався нечасто. І ось тепер, коли світ, здавалося, летів у прірву, материна хата стала тим рятівним островом, до якого й прибився Григорій Степанович Маркіян, двадцяти дев'яти років, безпартійний, член общини села Дубровне. Таким на два роки став його офіційний статус.

Почалася ця дворічна одіссея з одного не вельми приємного епізоду, про який згодом Григорій Степанович волів би не згадувати. В середині вересня сорок першого в село вступили німці. Власне, такий миршавий стратегічний пункт як Дубровне німецьку армію особливо не цікавив. Просто через село йшов піхотний полк, який зупинився на день оговтатися після боїв. І великі любителі порядку і діловитості, німці вирішили урочисто утвердити в селі нову владу. Організували мітинг. Людей зігнали на майдан перед церквою. Тут же вишикували взвод солдатів, сонних і байдужих до цієї церемонії. Трьох сільських дівчат змусили вдягти корсетки й намиста і піднести на рушникові хлібину командирові полку. Кілька офіцерів і якийсь тип у цивільному старанно фіксували все на фотоплівку.

Перед мітингом Маркіяна знайшов німецький офіцер з перекладачем. Виявилось, що комусь потрібно виступити від імені жителів села і привітати доблесну армію фюрера. Офіцеру порекомендували його, Григорія Маркіяна, як людину лояльну і освічену.

Маркіян зиркнув на офіцера, котрий грайливо хльоскав стеком по халяві начищеного чобота, і зрозумів, що пропозицію доведеться прийняти.

Взагалі-то Маркіянові не раз доводилося виступати, на цьому ділі він уже набив язика. Але зараз, стоячи на залитому ранковим сонцем майдані перед нашорошеною юрбою односельчан, почував себе, як на голках.

Коли дійшла його черга, Маркіян зробив півкроку вперед, кашлянув і почав:

— Товариші німці!

— Ти що, ідіот, на партзборах?! — боляче штурхонував під бока перекладач.

У Маркіяна пересохло в роті. Оце бовкнув! У юрбі дехто, не стримавшись, пирснув у кулак.

— Панове німці! — заспішив Маркіян. — Дорогі односельчани! Нарешті доблесна армія фюрера визволила нас від більшовицької зарази...

Довго Маркіяна коробило при згадці про той мітинг. Але все проходить, все минає. Слава Богу, що люди в нас не злопам'ятні, а іноді просто безпам'ятні.

Коли через два роки «доблесна армія фюрера», з якої летіли пух і пір'я, покотилася на Захід, Маркіян зустрів Червону Армію без особливого переляку. У дезертирах він не був, як деякі Зайчуки з Баняками, що втекли з фронту в сорок першому. У поліцаях — тим більше, як той же Грицько Баняк. Кілька місяців Маркіян працював у старостаті, а потім вчителював. Війна війною, а діткам треба ж було вчитися. У політику він не вкидався, просто вчив дітей письму й арифметиці. Що у школі висів портрет фюрера, так де вони тоді не висіли? В старостаті Маркіян теж сидів скромним діловодом. Багато з наших у війну працювали в управах і навіть у поліції. За завданням. Допомогали партизанам. Може, і Маркіян кому коли допоміг? Він так переконував себе в цьому, що іноді аж сам починав вірити.

Згодом йому потроху почало здаватися, що і на тому клятому мітингу поведився майже геройськи. І коли оте його «товариші німці» стало по війні анекдотом, Маркіян переводив усе на жарт: мовляв, здорово я тоді утнув! І взагалі: мало що кому доводилося говорити з примусу?

Маркіян швидко виріс у власних очах, коли ще в кінці війни впевнився, що він знов-таки потрібна людина. Чоловіки були на фронті, кадрів катастрофічно не вистачало, і перший рік після визволення Маркіяна так і залишили на посаді директора школи. Потім перекинули в споживчу кооперацію, головою сільпо. І нарешті Маркіян опинився в кріслі голови одного з двох дубровненських колгоспів.

Знову він був при ділі. На столі стояв телефон, під вікном чатувала тачанка на ресорах, запряжена дикуватою гнідою кобилою. Зі скрині було видобуто той самий захисний френч, який, правда, скоро довелося змінити на просторіший парусиновий піджак.

Ех, які то були роки! Сидиш, бувало, до півночі в конторі, від телефону — ні на крок. У будь-який момент можуть викликати. Дзвінок! Піднімаєш трубку —звідти, згори. На тому кінці дроту — Малявський: «Тар-рищ Маркиан? Как заготовки?» Відповідати Григорій Степанович любив чітко, по-військовому: «Есть! Так точно! Буде зроблено!»

З Малявським жарти короткі, дарма що разом на зайців ходили. Ох, ці полюваннячка! Хто краще Маркіяна міг влаштувати все на вищому рівні, все передбачити, навіть зайця, живого чи мертвого.

На всілякі вигадки Маркіян був мастак. Чого варта хоч би ота історія з олівцями. Свого часу йому набридли, як гірка редька, різні прохачі районні. Їдуть то з тютюнбази, то із земвідділу, то з сінопункту. Приїде ніби у справах, а сам пристає реп'яхом: випиши йому меду, порося, лантух зерна. Воно кому так можна і навіть треба виписати, але ж не всім підряд.

І тут Маркіян що придумав на пару з Чалим — той після демобілізації якраз працював комірником. Хто що просить, голова всім випишує. Кожному ставить на заяві резолюцію: «тов. Чалому. Відпустити». Їде прохач, раденький, у комору, а на «тов.Чалому» де сів, там і зліз. Нема, каже, такого продукту. Прохач резолюцію голови — під носа Чалому. А той — спокійненько так: «То нехай голова й відпускає, а у мене в коморі такого нема». Прохач покипить, покрутиться і їде ні з чим.

Весь же секрет був у олівцях. У Маркіяна під рукою завжди були два олівці — червоний і синій. Чалому ж дав таку інструкцію: якщо резолюцію накладено червоним олівцем — відпустити товар, якщо синім — дулю з маком.

Були діла, є що згадати.

І все ж з якогось часу Маркіян відчув себе в Дубровному обдільним. Спробувавши ще до війни районних хлібів, він марив хоч маленькою, але районною посадою. І коли доля підкинула його в крісло голови райспоживспілки, він сприйняв це як вияв спра-

ведливості. Бо чого-чого, а діловитості од Маркіяна не одбереш. Було, як головував, з самого рання облетить тачанкою весь колгосп, скрізь дасть лад і команду. І люди вдома не вилежувалися, знали порядок. Це зараз порозпускали. О десятій в колгоспі збираються на роботу, за обід звернуло — додому. Заробив менше п'яти карбованців за день — ремствує. Не бачили смаленої гуски.

А у Маркіяна був залізний порядок. Так що не за одних зайців Малявський порекомендував його в район. І не пошкодував. Старенька Маркіянова «Победа», в яку пересів з тачанки, днями гасала районом. Хотілося скрізь встигнути самому, заглянути в кожен магазин, ларьок і закусточну. З превеликими труднощами, але таки вдалося збудувати в райцентрі хлібозавод і ситроцех. У планах було спорудження грандіозного універмагу, аж раптом торгова кар'єра Маркіяна лопнула, як мильна бульбашка. Через одного ідіота товарознавця. Той відбирав на базі товари для уцінки, і в купу оцих товарів якось потрапив стос портретів. Знайшлися люди, які роздмухали кадило на весь район. Товарознавець спершу виправдовувався, що уцінював лише рамки. Йому сказали: «Тобі що, повилазило, хто в рамці?» Тоді почав городити, що портрети, мовляв, взагалі випадково потрапили в цю купу. Але часи були такі, що не до жартів. Товарознавець опинився в ларку, де став продавати крейду і гас. А Маркіяну запропонували пошукати роботу в іншій сфері.

Малявський, до якого прибіг Григорій Степанович, розвів руками: «Нічим не можу допомогти». І все ж за рік, коли трохи вляглося, просунув його на посаду заступника директора льонозаводу.

На заводі Маркіян відав кадрами і заодно як людина близька до культури опікувався роботою заводського клубу. Бувало, особливо після чарки, прийде на танці, у парі зі своїм собакою, миршавим безпородним Валетом, вийде на середину фойє і замовляє: «Васю! Краков'як для мого Валета!» Васі-гармоністу що: начальство велить, значить, грає. А Валет, обтьопаний, весь у реп'яхах, як кинеться дівчатам у ноги! Крику й писку! Померти од сміху.

Одного часу Григорій Степанович завів собі полюбовницю. Аж з Києва, офіцершу. Сатана— не дівка: на голові — копиця рудого, як вогонь, волосся, золотий зуб, а очі так і грають. Якось сп'яну брязнув телеграму: «Приїзди». З'являється, руда бестія, під

вечір. Куди ти її подінеш? Маркіян веде в райцентрівський готель і замовляє на ніч номер-люкс. А черговій по готелю — записку: «Водку и шампанское — в номера». Чергова за ту записку — і в міліцію. Не пройшло й п'ятнадцяти хвилин, як Маркіян і його дама з тріском вилетіли з «номерів». Офіцерша вхопила сумочку — і на нічний поїзд. З того дня Маркіян її не бачив. А за ним приклеїлось серед райцентрівської братії прізвисько «Гришка-номер».

Бурхлива кар'єра Григорія Степановича фінішувала в одній установі, де у нього був хоч і невеликий, але окремий кабінет. На дверях висіла табличка: «т. МАРКИАН Г.С.». Йдучи на пенсію, Григорій Степанович забрав цю табличку на згадку.

На старості літ Маркіян втіяв одну велику дурість: дав дружині перетягти себе в село. Висотана численними болячками, дружина важко переживала метушню районного містечка. Маркіяни мешкали в триповерховому будинку на центральній вулиці, яка від ранку до вечора тряслась від проїжджих машин. Вислужити щось краще од цієї двокімнатної комунальної квартири Маркіян не встиг.

Пенсійне життя пливло сіро й монотонно. У Григорія Степановича воно ще якимось скрашувалося щоденними вилазками по магазинах. А його хвороблива дружина терпіти не могла магазинної товкучки. Її страшенно нервували мало не щоденні сварки з сусідками через розбиту кимось у під'їзді банку зі сметаною, не там розвішену білизну і не так витрушені килимові доріжки. Дружина днями сиділа в кімнаті, зашторившись важкими гардинами, і дивилася по телевізору безкінечні багатосерійні фільми.

Врешті терпець у Маркіяна увірвався і він капітулював. Розпрощався з райцентром, з яким стільки було пов'язано в його бурхливій біографії, і повернувся в Дубровне, де бездітна сестра перед смертю відписала йому міцний будиночок.

Чи то сільське життя не таке вже й тихе, а повітря — не таке цілюще, як брешуть лікарі, чи надто пізно Маркіянова дружина допалась до цього повітря, але через якісь два роки вона благополучно померла.

Маркіян раптом зостався зовсім один. Мати й сестра давно лежали на сільському кладовищі, єдиний син завівся десь аж у Си-

бір. У Григорія Степановича з'явилась прірва вільного часу, який треба було чимось заповнити. Домашні клопоти його особливо не обтяжували, хазяйства він майже не тримав, здоров'я ще було нівроку. Маркіян здав свого маленького телевізора і купив великий, останньої моделі. Передплатив районну і обласну газети, «Перець», «За рубезом» і записався в сільську бібліотеку. Згодом добився, щоб йому встановили домашній телефон як «персональному пенсіонеру місцевого значення» (так він себе іменував).

І несподівано в ньому прокинувся потяг до віршів. Пописував він взагалі-то змолоду. Придумати якусь агітку, підпис під карикатуру або частівку для концерту було для нього ділом нехитрим. Потім усе ялось «ніколилось», а тут раптом — стільки вільного часу. І Григорій Степанович закидав районну газету своїми поезіями. Це були міцно збиті й зрозумілі кожному вірші, присвячені датам, головним сільгоспкампаніям і всім чотирьом порам року. Час від часу ці вірші з'являлися в газеті. Іноді в них від автора не лишалось нічого, крім підпису. А бувало, найбільш вдалі рядки друкувалися без правки. Наприклад: «Свято, свято нині, прапори кругом» або «Над колгоспівським над полем заспівали трактори». Великим поетом Григорій Степанович, звісно, себе не вважав, але був упевнений, що, якби свого часу пішов в письменники і щоб йому — їхні заробітки та нічого більше не робити, як вертіти авторучкою, він і там був би не останнім.

І от сьогодні цей кореспондентик так наче взяв і плюнув в обличчя: це — не вірші. Як ще тільки не сказав: «Ви пишете чортзна-що». Може, він, Григорій Степанович Маркіян, по-їхньому, взагалі все життя займався чортзна-чим? Зараз молодь така розумна пішла, знай тикають їмньому поколінню: і оте ви не так робили, і отут не так. І все норовлять відтерти тебе на задвірки.

Він згадав, як кілька місяців тому востаннє бачив Малявсько-го. Зустрічались вони рідко. Малявський вийшов на пенсію не-вдовзі після Маркіяна. Кар'єра його ялось тихо з'їхала нінащо. Одного часу працював начальником сільгоспуправління, потім — у кінофікації, в комунгоспі. Разів зо два Малявський їздив до Григорія Степановича в село, просив підсобити щось виписати в колгоспі. Іноді зустрічалися в райцентрі.

Тоді, у квітні, вони здибались у міському парку. Стояла весна. Їжачилась на причесаних газонах молоденька травичка, набухали бруньки на каштанах і кленах, молоді мами котили дитячі коляски.

Малявський повільно брів алеєю, ніс «авоську» порожніх пляшок з-під кефіру. Поверх прим'ятого зеленого костюма на ньому був натягнутий сірий довгополий плащ.

Вони присіли на лаву, спробували сплести щось схоже на розмову. Не клеїлось. Набрякле, давно не голене обличчя Малявського було смирним і байдужим.

А Маркіян дивився на згорблену фігуру Малявського і його охоплювало якесь дивне відчуття нереальності, неправдоподібності всього довколишнього, а особливо того, що було. Чи ж оце той самий Малявський, перед яким він колись стояв навитяжку? І не лише перед самим Малявським, а й перед телефонною трубою, з якої летів його тріскучий голос.

Наче вгадавши його думки, Малявський криво посміхнувся:

— Що, Гришо, одбухали ми своє? Був Малявський та загув. Тепер ніхто й дулю не дасть. Завтра ноги витягну, тільки й того, що з'являться п'ять рядків у райгазеті. Не смійся, і ти так само. Помреш — хлопці скажуть: «Нема вже Гришки-номера, помер».

«Гришка-номер взяв і помер» — ні з того ні з сього склався дурнуватий віршик.

Так він їм і помер! Маркіян ще живий!

Піти до Чалого чи що? Останні роки Григорій Степанович зійшовся з Чалим. Часто, нудьги ради, чаркувалися і пригадували всілякі історії тридцятилітньої давнини, коли Григорій Маркіян був колгоспним головою, царем і богом на зацеркв'янській половині Дубровного, а Миколай Чалий — його правою і лівою рукою.

Ех, пройшло, проїхало...

Григорій Степанович почав збиратися до Чалого в гості. На чарку.

10.

Зі щоденника

«Чим більше я вдивляюся у це сільське життя, тим більше бачу: під будь-яким дахом знайдеш справжні, а не декоровані сюжети.

На нашій вулиці живуть дві сестри. Обом під шістдесят. Одна — заміжня, друга — ні. В оті повоєнні роки тітці Галі судженого не дісталось. Як жилось їй усі ці роки при чужій сім'ї? Їй, живій людині, яка теж з'явилася на світ для щастя, для того, щоб мати чоловіка, дітей, а не бути хатнім начинням, хоч би й при рідній сестрі.

Днями померла бабця Вустя. У свої дев'яносто два роки вона ще викопала на городі картоплю, знесла в погріб, а потім тихо вмерла на печі у своєї жалісливої дочки. Вмерла, давно поховавши декого з дітей і навіть онуків. Сповідуючись перед смертю батьощі, бабця Вустя сказала, що не має зла на своїх дітей, яким вона давно замуляла, зажившись на світі.

А під оцим дахом живуть троє. Старшій — шістдесят п'ять, середній — сорок три, найменшій — п'ятнадцять. Років десять тому помер хлопець, який водночас зоставив матір без сина, дружину — без чоловіка, дочку — без батька. Вдові все ніяк було кинути свекруху і вийти заміж вдруге. Спершу був плач за покійним, потім — жалість до свекрухи, яку розбив параліч, тоді помалу звиклась. Живуть утрьох, а над столом — портрет сина, чоловіка і батька.

Написав оце, тепер дивлюся — все жіночі долі. Мабуть, щось подібне є і у чоловіків. І все ж чому воно пригадалися саме жіночі долі?»

* * *

Під двором зупинилась легкова машина. Прочинилася хвіртка, і у двір уплив редакційний шофер Вася, меланхолійний молодик у незмінному синьому береті, що чудом тримався на буйних кучерях. Ясно: по мою душу.

На задньому сидінні «Ниви» я побачив знайомого інспектора з народного контролю. Виявилось, що затівається рейд по картоплі, бо золота погода, а дехто копає, як мокре горить. Дочекаються сльоти, а тоді знову киватимуть на «клімат».

У правлінні колгоспу, крім чергової, була лише Тарасівна. Особливої радості наш ранковий візит у неї не викликав, але супроводжувати рейдову взялася сама. Дорогою до нас присусідився й сільський контролер, неговіркий сивий чоловік.

... Все поле було густо розлінієне струнками гребнями. Я розгорнув землю, і чисті буйні картоплини зажовтавіли до сонця.

— Гарна, — задоволено мовила Тарасівна. — Отут, у Хвилі, центнерів по триста буде.

— Багацько гублять комбайни, — інспектор кивнув на викопану смугу, густо всіяну картоплею.

— Такі комбайни, — пояснила Тарасівна. — Школярі виручають: в корзину — й на підводу.

— Їдемо на бурти, — скомандував інспектор.

Вздвж дороги стіною стояла густа високостебла кукурудза.

— Золоте дно, — озвався мовчкватий контролер. — На моєму віку куди тільки не смикалися з цією кукурудзою. Було, й Відьми-не болото засіяли. А тоді — як одрізало, мало не звели.

— Зупиніть! — несподівано вигукнув інспектор. — Тарасівно, що за поле?

— Праворуч? Картопляне. Позавчора викопали. А що?

— Приорюєте картоплю, он що...

«Плугом по картоплі» — так називався цей рейд. Але це був сухий переказ того, що кипіло в мені.

Найцікавіше питаннячко в цій історії: як це могло трапитися? І виходило, що ніхто наче й не був винен. Директор школи пообіцяв голові направити учнів підбирати картоплю. А тут наскочила комісія, директор закрутився й забув. Увечері на полі побув бригадир. Доповів агроному, що поле не зачищене. «І багато картоплі?» — запитав агроном. — «Так собі». — «Побачимо», — кинув агроном, а увечері на наряді попросив тракториста на оранку.

Тепер агроном, молодий вусатий хлопчина, виправдовувався: «Закрутився я і не побув на полі. Подумав, там і картоплі тієї двадцять гектарів. А ми вічно відстаємо з оранкою». Бригадир муркнув нам: «Я ж доповів начальству». А трактористом виявився отой самий Толя Сахно, котрий був у суботу гостем шкільного вечора.

— Що ж ти, Толю, ореш по картоплі? — мовила добре-таки розстроєна Тарасівна.

— Моє діло теляче: сказали — орю. Мало що у нас приорюється.

Мовчкватий контролер, який, мабуть, усякого бачив на віку, видовбав із землі красиву картоплину, похмуро, ні до кого, мовив: «Років сорок тому дехто за таке уже б заgrimів під суд».

11

— Шабаш! — скомандував дід Прокіп, чіпляючи корзину на кілок. Добрих дві години ми перебирали картоплю. Кращу тягали в погріб, дрібну й різану носили в повітку.

— Мотриній корові, — пояснив дід.

— А скажіть, діду, — не стерпів я, — ви з бабою Мотрею живете?

— Сожительствую, — серйозно пояснив дід Прокіп.

— Так ви б теє ... женились і сходились.

— Отут ти не кумекаєш. Який резон? Зараз у неї город і в мене.

А зійдемося — один можуть забрати.

— Хіба вам не вистачить?

— Нам з Мотрею уже й по три аршини вистачить. Так у мене син у місті, у неї — дочка. Недавно мій приїздив, натоптав чотири мішки картоплі. Вловив?

— Вловив. Тільки ... женіться, на весіллі погуляємо.

— Хитряк. Дивись, щоб тебе не женили, щось почав додому приходити серед ночі.

Село облягали сутінки. Блаженна пора, коли люди, стомлені денними клопотами, всідаються до столу, коли з прочинених дверей пахне вечерею і теплим, щойно надоеним молоком, коли по хлівах задоволено пирхають корови, усілись цокотливі кури, а собаки тільки-но починають своє нічне брехання.

Всього другий тиждень я в Дубровному, а життя цього невеликого поліського села поволі втягло мене у свою коловерть.

У школі світилось. Я пригадав Віру, той вечір, ту довгу дорогу додому. Не бачив її кілька днів. Ці дні були заповнені новими зустрічами. І все ж буває таке: закрутишся, нібито й призабув про той клопіт, так ні — воно просто причаїлося в тобі.

А взагалі що про це думати? Просто був гарний вечір, з отакою густою тишею, і були ми удвох на оцій принишклій вулиці. І все...

У порожньому фойє будинку культури Антон грав сам з собою в більярд.

— Я вас вітаю, сер, — він зробив поламаним києм «на караул».

— Чого тобі смішно?

— Смішно і грішно, Ваню. Кажеш, «плугом по картоплі»? Слухай, а може, то озима картопля, і по весні вона проросте? Плюнь, давай краще зіграємо в більярд.

У більярд я грав трохи гірше, ніж на піаніно, на якому не грав зовсім, і ми побрели до Антона додому. Дорогою він розповідав:

— Я, Ваню, чистокровний дворянин. З отих дворян, що у дворі спали. На соломі. Жива ще моя бабця, їй дев'яносто років. Вона мені наш родовід до п'ятого коліна розказала. Недавно їздив до неї за Десну. Каже: «Помру скоро». На похорон кликала. Просить, щоб купив для цього діла рушників і пшона. Спокійно так все це розказує. Ага, значить, перебрала мені всіх дідів і прадідів.

Слухаючи Антона, я намагався пригадати свій родовід, але, хоч убий, далі діда нічого не знав. Раптом уявилося оте величезне родовідне дерево, а на ньому — тоненька гілка, я, Іван Байда, а довкола — велетенський ліс людей, про який я не знав нічого, окрім того, що ці люди колись жили на світі.

Ми сиділи в Антоновій хаті, балакали про те, про се, і я запропонував зробити рейд по фермі.

— До одного місця твої рейди, — одрізав Антон.

— Що, Харка злякався?

— Чхав я на Харка. Просто твої рейди — мертвому припарка. А Харко — панок фермівський. Знаєш приказку: погано, як з пана пан, ще гірше, як з хама пан. Був колись у районі такий Малявський. Як прискочить у колгосп — щоб всі навшпиньки ходили. Приграв якось до нас на ферму. Ну, тут переполох. Наш старий голова у хвості плететься. Харко, як бусол, — за провожатого. От біля будинку тваринника і наткнулися на мене. Глянув так і каже: «Я Малявський». — «А я Антон Грицай». Він знову, та з таким аж присвистом: «Малевський я! Малевський». — «А я — Антон Васильович.» — «Ви що тут робите?» — «Стою, дивлюсь». — «Вила в руки — й на фуражний двір!» — кинув «Малевський» і покотив до машини. За ним підтюпцем — голова, на ходу пояснюючи, що отой хам, цебо я, — їхній обліковець, недавно поламав ногу, куди йому з вилами і взагалі... «Малевський», не дослухавши, тьопнувся на сидіння і гуркнув з ферми. Так я його розстроїв.

— То це у тебе така філософія: стою, дивлюся?

— А чим погана? Розкажи краще, як там столиця? Що мережать в літературних колах?

— Я од них далекий. Краще ти розкажуй. Минулого разу обіцяв про жінок і поезію.

— О, знову в тобі прокинувся нюх журналіста. Ну слухай одну вставну новелу.

Антон говорив поволі, вертаючись у спогадах в те далеке літо.

— Коли мені було стільки, як тобі зараз, я жив у нашому райцентрі, працював зоотехніком в управлінні. Гасав по колгоспах, строчив звіти. А вечорами — танці. Закрутило веселе містечкове життя. Дівчат — очі розбігаються. Почав убивати час. Тоді бачу — все набридає: і ці підфарбовані дівчата, й танці.

Якось заходжу в гастроном, дивлюсь — стоїть біля прилавка... Знаєш, мене ніби струмом вдарило. Не можу тобі її описати. Щось не з нашого грішного світу. Тургенєвська жінка. Дев'ятнадцятий вік. Обличчя тонке, як виточене, і бліде-бліде, лише очі горять. На мене глянула — наче жаром обсипала. Їй би чорну сукню до п'ят, капелюшок з пером і вуаль. Кажу, дев'ятнадцятий вік. А вона — посеред оцього гастрономного гармидеру. Довкола народ товчеться, хтось тягне оселедці в целофановому кульку, інший трамбує в «авоську» пачки печива, якийсь мурло басує на весь гастроном: «А що там дають?!» І я, як пень, прикипів посеред зали, не можу від неї відвести очей.

Вона ще раз обпалила мене поглядом і повільно пішла до виходу.

Всі наступні дні ця Мадонна не виходила з голови. Ясно, що вона нетутешня, бо я знав, здається, уже всіх дівчат містечка. Значить, більше я її не побачу.

І раптом зустрічаю вдруге! В самісінькому центрі. Йде тротуаром, по той бік вулиці. Я й заляк, і безсоромно так втупився на неї. Поміж нас — машини, мотоцикли. Спека страшенна. Від бензину й пилюки — голова обертом. А мені чомусь так весело стало посеред цього автомобільного бедламу.

Далі всі дні розділилися для мене на дві масті: червоні, коли зустрічав її, і чорні, коли не бачив. Червоних днів ставало все більше, і нарешті я насмілюся підійти до неї і розтулити рота. Хоч яке там насмілюся? Одне, що був вечір, і це додало нахабства, а друге —

при ній була економістка з нашого управління. В будинку культури давали концерт якісь гастролери — не то цигани, не то ліліпути. Перед входом збиралась охоча до таких видовищ райцентрівська публіка. Я заходжу збоку, роблю вигляд, що натрапив на цю парочку випадково. На Мадонну — краєм ока, а сам ввічливінько так — до економістки: «Ви теж на концерт?» — «На концерт». — «А це, мабуть, ваша невістка, така красива?» — «Ні, це моя квартирантка, медсестричка Галя». Розкланююсь чемненько і пливу далі, в публіку. Так он ти яка, Мадонно. І ім'я у тебе звичайнісіньке, і очиці підфарбовані. А однак концерт мені вже не концерт. Вдома впав на ліжко — вона в очах. Тоді приснилося: циганський табір, Мадонна, я на дуелі, стріляюсь за неї. Прокинувся — яка дуель у наш дубовий вік?

А за кілька днів почалося... Пописував я тоді віршики. «Минаю знову материн поріг, шалений вік...» — і так далі. При райгазеті була у нас літературна студія. Приходжу якимось в редакцію, аж сидить вона, Мадонна-Галя. Виявляється, теж пише вірші.

... І завертілось літечко, тоді — осінь золота. Переплутались у нас дні з ночами. Не побачу її трохи — душа не на місці. А іноді така злість бере. Кажу якимось: «Одружився б на тобі, так красива дуже, ще вкрадуть». Пожартував, значить. А вона — тихо так: «Хіба я винна, що така? У нас в лікарні дехто дивиться на мене, як на базарі циган на кобилу».

Обірвалося все у нас нагло й несподівано. Це був брудний провінційний скандал, з отих скандальчиків, що на тиждень-другий дають поживу обивательським пліткам, аж поки підоспіє свіженька історія.

Мадонну «застукали» посеред ночі в лікарні у ліжку, точніше, на казенній кушетці, з одним лікарем. Радості обивателів не було меж. Посипалися різні версії. Одні казали, що лікар мало не зґвалтував дівку, інші запевняли, що вона «сама така», поласувалась на лікареву модну борідку, машину і гроші.

Окрім цих достоїнств, у лікаря була ще й дружина, теж з медиків. Другого дня вона влаштувала головлікарю істеріку і зажадала вигнати з роботи «оту шлюху».

Галина не стала чекати розв'язки трагікомедії, розрахувалась і виїхала до батьків.

Коли я приїхав з семінару, мене чекав лист від Галини. А в ньому — одна-єдина фраза: «Ти для мене — як забутий храм, де вже не молитимусь ніколи».

Того ж дня я почув усі подробиці й версії цієї історії. Знаєш, я не якийсь там неврастенік, але скажу чесно: мене ніби оглушило. Під вечір напився, як остання свиня, і плакав, завалившись одягненим у ліжко. Мені не дуже хотілося жити. Вранці заледве змусив себе піти на роботу. Перші дні ходив, як облплований. Не хотілося бачити ні оцих зведень по надоях і привісах, ні жовтого корпусу райлікарні, ані оцього миршавого напівсела-напівміста.

Як прихворіла мати, ніскільки не роздумуючи, повернувся в село. Потім — похорони, клопоти по хазяйству, аварія.

Багато разів думав, чому ж у нас з Галиною так нічого й не вийшло. Та й не було, по суті, нічого, хоч і дійшло до постелі. Але, виявляється, то далеко не все. Розумієш, не вистачило нас на щось справжнє.

Тебе цікавить фінал цієї провінційної драми? Все, як у водевілі: ніхто не застрелився і не пішов у монастир. Ви з Мадонною тепер земляки, хоч у вашому Вавілоні-Києві це поняття досить умовне.

Галина з медицини перебралася в поезію. Правда, обачно, для зарплати, закінчила заочно педінститут. Працює в одному тоненькому малопопулярному журналі. Видала збілочку віршів. Головне — у неї знайшовся гарний покровитель. Запримітив її на літературному семінарі і взяв шефство. За старим, як світ, принципом: ти — мені, я — тобі. Вона йому — себе, він їй — протекцію в літературі. Знаєш, як це робиться? Там прилаштував у журнал, там згадав в огляді, там настрочив рецензію. Приміром: «У віршах молодого поетеси нуртує дух нашого неспокоїного віку, тремке відчуття сьогодення, метафоричність мислення...» І от піди, зміряй якимось аршином оту «метафоричність» чи «тремке відчуття». А багато хто з простаків вважає: раз це написав бувалий літературний вовк, значить, так і є.

Отакий роман у віршах. У того літературного вовка, правда, уже дочка старша од Галини. Але, як сказав поет, «любові кожен вік підвладний».

Найкращим віршем у Галини я вважав оті адресовані мені рядки: «Ти для мене — як забутий храм, де вже не молитимусь ніколи». Аж виявилось, що це написала одна українська поетеса.

Ваню, а чи не осушити нам пляшечку «Ркацителі»?

12

Знову каламутило відчуття «без вини винного», яке з'являлося-мало не після кожного мого критичного матеріалу. Після того, як газета в тисячах примірників розліталася по району, мене охоплювала якась тривога. Кожне написане мною слово тепер накладалося на реальне життя і мірялось цим життям, а не кабінетними теоріями і надуманими журналістськими догмами. Я ставив себе на місце голови колгоспу, бригадира чи того ж тракториста, і виходило, що кожен з них по-своєму наче й правий. А всі разом робили зло.

Значить, все-таки стаття правильна? Але наскільки винні в отому злі конкретні люди? Де закінчуються оті «обставини», на які ми любимо кивати, і починається така річ, як совість? У однієї людини ця межа охоплює весь світ, у іншої проходить не далі власної сорочки.

Пригадалася злочасна історія з причепами. Тоді все швидко утряслось. Тільки чому ж голова колгоспу не вибив отих нових причепів раніше? Може, в якийсь момент махнув рукою: земля стерпить? І, мабуть, жодна комісія і ревізія не докопається, до якої межі можна було ще боротися. Жодна, окрім ревізії власної душі.

... А вулиця жила буденними ранковими клопотами. Дід Прокіп лаштувався до Мотрі лагодити паркан. Хазяйки виганяли в череду худобу. З димарів тяглися у світло-сизе небо стовпи диму — бути гарній погоді. Хтось ранній прогурчав на мотоциклі.

У Івашків загавкав на весь двір собака. «Барсик, тихо!» — крикнув молодий жіночий голос.

Віра. Вона вийшла на ґанок з якимось решетом чи тазом в руках — звідси, з дідового двору, погано було видно, заважали хащі вишняку вздовж паркану.

Після того вечора я зустрічав її разів зо два. Віра похапцем віталась і проходила мимо, наче боючись цих зустрічей.

Я провів поглядом її фуфайку і стару шалеву хустку і попрямував до хвіртки.

Попереду чекала розмова, якої все рівно не минути.

Чесно кажучи, я чекав на інший прийом. Савченко зустрів не те щоб люб'язно, але спокійно, навіть іронічно.

— А, преса? Заходь. Значить, «плугом по картоплі»? Вважай, ми вже зреагували на критику: бригадира і тракториста позбавили преміальних.

— Так швидко? — здивувався я.

— Чого панькатися?

— Сергію Васильовичу, ви на поле?

— На поле. Тоді на станцію, подивитись, як приймають картоплю.

— Візьміть і мене.

— Знову «жучків» наловиш для фейлетону? Та вже поїхали.

... Машина намотувала кілометри польових доріг. Савченко сидів за кермом і бідкався про осінні клопоти дубровненців. Потім на бігу утрясав справи, падав на сидіння і стомлено ліз у кишеню за цигаркою.

На льоновому полі жінки піднімали соломку. Голова підрулював до гостроверхої копиці, вивершеної зі снопів.

— Здрастуйте, дівчата, — привітався Савченко з жінками. Ті недружно поздоровкалися і з неприхованою цікавістю втупилися на мене.

— Ось, дівчата, підмогу привіз, — кивнув на мене Савченко. — Приймаєш, Харитонівно?

Ланкова, повновида молодиця років п'ятдесяти, з обвітраним смагливим обличчям і циганкуватими чорними очима, сяйнула посмішкою:

— Молодий дуже, Васильовичу. У нас і дівки підходящої нема.

— А він дівчатами не цікавиться. Це хлопець з районної газети, так що дивіться.

— Що нам дивитися? Зігнувся упоперек і шуруй, — встряла худа кострубата жінка. — Ви колись, Васильовичу, так гарно розказували про оті граблі, що льон піднімають.

— Будуть, я вже напивав у Білорусії. Не машина — казка. Йде по рядку і збирає соломку.

— А нема такої машинки, щоб натискав кнопки, а вона тобі все на світі робила? — озвалась невисока весела молодичка.

— Ти, Маню, щось як бовкнеш, — мовила Харитонівна. — Це тоді, гуляючи, сказитися можна з тією машинкою. Так ти хоч вдень на роботі, а то з ранку до вечора лягатимешся зі своїм Павлом.

Маня, видно, була не з тих, що лізуть за словом у кишеню:

— А я тоді замість Павла теж випишу якусь машинку.

Під загальний регіт Савченко підморгнув мені:

— Вогонь, не бабоньки. Тікаймо, бо ще не до такого добалакаємось.

То була тільки одна з тих зустрічей, якими вщерть заповнився цей суботній день.

Сонце вже вибилось височенько, коли наша «Нива» з'явилася на картопляному полі.

Вийшли з машини. Я жадібно затягся свіжим польовим вітром, настоящим на кукурудзі, картоплинні, на пахощах не-далекої сільської околиці і соснового лісу, що темною смугою виднівся вдалині. Цей особливий подих поля неможливо було сплутати з густим ароматом червненого луку чи свіжою вологістю деснянського плеса.

Один агрегат наближався до дороги. Строчив двигун трактора, торохкав транспортерами картоплекомбайн, схожий на якогось гігантського жука. На сидінні комбайна я впізнав героя свого останнього рейду Толю Сахна.

Трактор зупинився, і з кабіни скочив на землю не хто інший, як Василь Мефодійович Хвиля.

— Васильовичу, і вам оце не страшно возити кореспондента? Ще щось розкопає.

— Не робіть дурниць, не розкопає. А де це, Мефодійовичу, ваш напарник?

— На весіллі. Сьогодні я з Анатолієм. Переживає хлопець. А ви так одразу й припечатали. Було б і агронома вдарити по кишені. А то як премії, вони тут як тут.

— Добре, Мефодійовичу, годі про це. Як норму — перекриєте? Премія ж буде.

— Казав мій покійний батько: «Як карта ляже». День довгий, щоб нічого не поламалось. А премію ж все одно не дасте? — пихнувши цигаркою, примружився Хвиля.

— Дамо. Не зараз, так опісля. Поїхали.

— Василю Мефодійовичу, — спохопився я. — Коли ж нам зустрітись?

— Заходь увечері. Хоч і сьогодні. В шахи зіграємо.

У машині Савченко посміхнувся:

— Ти в шахи добре граєш?

— Не дуже.

— Тоді потренуйся. Хвиля у нас, брат, чемпіон. Торік справляла обжинки, виїхали в ліс, юшки зварили. От Хвиля як пристав: «Зіграймо на що-небудь». Ставлю, каже, свого закордонного спінінга на вашу мисливську рушницю. Я йому: «Зіграймо просто так». Е ні, каже, так неінтересно. Коротше, зіграли на коробку сірників. Я візьми якимось та й виграй. Мефодійович — місця не знаходить. Аж поки не змусив мене зіграти ще раз і обіграв.

— А що це він говорить за премії?

— Розумієш, премії ми можемо виписувати й щодня, але виплатимо після копання. Тут дай хлопцям увечері по троячці — на завтра хто взагалі не вийде, а хто з'явиться з отакенною головою. Декому хоч і зарплату на руки не видавай.

... Летіла під колеса польова дорога. Обабіч миготіли то льоновища, то свіжа рілля зябу. Слідом лежало акуратно забороноване поле. З тиждень тому тут посіяли озимину. А зараз там, в пухкій ріллі, творилось одне з найбільших чудес світу, до якого далеко всім єгипетським пірамідам і вавілонським вежам. Малюсіньке зерня було вагітне майбутнім колосом. Воно вмирало, щоб дати нове життя. Зігріте землею, напоєне її соками, зерня вибухало гінким паростком, який тягся вгору, на волю, до сонця. Поруч спішили до світла тисячі його братів-паростків, щоб вифарбувати поле в зелений колір, набратися сил перед зимою, пережити морози й заметілі і наступного літа заколоситися золотом стиглого хліба.

На обід я потрапив у веселу студентську компанію. Голова завіз мене в колгоспний дитсадок, де харчувалися прислані «на картоплю» студенти.

— Може, зостанешся? — підморгнув Савченко. — Допоможеш підбирати картоплю, щоб не приорювали.

— Зостанусь.

— Тоді спробуй і нашого колгоспного борщу. Вітю! — Савченко гукнув хлопця в болоньєвій куртці. — Поїдете в поле, прихопи кореспондента.

За ці півдня я встиг добре накрутитися і з таким апетитом умовив миску густого наваристого борщу і гречану кашу, здобрену хрусткими шкварками. Це тобі не кренделі в нашій студентській їдальні. Як там жартують? Перед стипендією, коли в кишені порожньо, замовляємо обід з двох блюд: на перше — бублик, на друге — дірку.

Пообіді, поки хлопці й найбільш цивілізовані з дівчат пихкали сигаретами, я брав інтерв'ю. Виявилось, що Віктор — лише староста групи і «на півставки», як він пожартував, бригадир. Начальством був веселий чолов'яга, колишній офіцер, нині заступник ректора інституту. «Замполіт», як його називали студенти, доповів про життя-буття загону і запросив на бурти.

... Кипіла робота. Дівчата вправно перебирали картоплю. Віктор-бригадир і я ледве встигали висипати бульби в контейнери.

— В цей уже досить, — перехопив мене Віктор.

— Чому? — не зрозумів я. — Ще відер п'ятеро влізе.

— Не треба, — ввічливо, але рішуче повторив Віктор.

І знову відра, відра... Схоже, дівчата вирішили заганяти бідного кореспондента. Закасавши рукава сорочки, я з насолодою втягся в роботу. Перекидався жартами з дівчатами, слухав байки «замполіта» і не звертав особливої уваги на кількох хлопців, що працювали окремо. Відра від них носив Віктор і висипав картоплю по всіх контейнерах, на самий верх.

— Що ти вивершуєш? — весело запитав я.

— Надійшла команда насипати по самий верх.

— Гарна картопелька, одна в одну.

— Стараються хлопці.

— Хитро придумано, — до мене почало доходити. — Он чому із «Зорі» йде така гарна картопля.

— Що ти хочеш? — Віктор зле примружив очі.

До контейнерів підходив «замполіт»:

— Що за дискусія, молоді люди?

— Знаєте, чим хлопці займаються? — запитав я.

— Перебирають, — весело відповів «замполіт». — І, здається, непогано.

— Здорово! Розкажи, Вікторе, що ви тут з головою придумали. В кожний контейнер наверх — п'ять відер відбірної картоплі. А

туди, — я стукнув черевиком по контейнеру, — можна всяку. Аби вершок гарний. Лаборанти перевірять — вищий сорт.

— А ти хоч знаєш, що вони всім знижують сортність? — гарячкував Віктор. — Тут хто кого обдурить. І взагалі, яке моє діло. Голова сказав...

Голова багато чого сказав і мені. Друга наша зустріч цього суботнього дня була не такою мирною, як вранці. Савченко говорив густо й без упину.

Ах, значить, товариш Байда викрив ще один недолік? Навіть аферу. А чи відомо шановному кореспондентові, що почни Савченко працювати чесно, колгосп завтра вилетить у трубу? Чи знає шановний кореспондент, як це, скажімо, будувати корівник, коли тебе не включили в плани, а отже не виділять жодного гвіздка? А як бути, коли без якоїсь капосної запчастини стоїть автомашини? Чесненько чекати, поки виручать постачальники? Чи купити запчастину у спекулянтів? Який би варіант обрав товариш Байда? Ах, він не знає. І Савченко в його роки не знав, а зараз знає.

Отак і з картоплею: клопотів по вуха, а ціна — дванадцять копійок за кілограм. І справа навіть не в копійках, план треба швидше виконувати.

І взагалі він же, Савченко, робить це для колгоспу. Набридло трястися над кожною копійкою. Два роки тому в «Зорі» були самі лише кредити. Мінус за душею. Трохи оклигали, але спробуй тут похазяйнуй, коли тебе в'яжуть по руках і ногах то контроль, то прокуратура, то преса.

І ще Савченко порадив би не бути надто допитливим.

13

Бити чи не бити? Це майже гамлетівське питання знову постало переді мною. Матеріал так і проситься на перо. Але чи не «перебір» у мене в думках і настроях?

Невже тільки з цього складається життя? А як же тоді ота робота, справжня, неприкрашена селянська робота, яку я бачив сьогодні? Оті жінки, що, не дочекавшись льонопідіймача, «шурують» неподатливу соломку? Оті неговіркі трактористи, обсіпані польовою піщугою і оглушені гуркотом моторів? І ще, мабуть, життя — це отой давно не голений дідуган з геть прокуреними зубами, отой пастух Дідвасиль, про якого Савченко дорогою розповідав

такі смішні історії. Як на старості літ Дідвасиль дуже злюбив велосипед, але їздити міг, лише сидючи прямо, як кілок, і дивлячись на два метри за переднє колесо. Варто було комусь привітатися, а Дідвасилю повернутись і відповісти «здрастуйте», як велосипед тут же робив крутий віраж під паркан. Сусідські хлоп'юки розкусили це діло і почали дружно здоровкатися з дідом або кричати: «Діду! Спиця в колесі!» Дідвасиль сердито бурчав: «А де ж їй бути», але про всяк випадок зазірав у колесо і тут же йшов «у піке».

Все вірно, життя не складається лише з отих нещасних контейнерів. Але ж і з них також. В цьому житті так безглуздо переплелися людська праця і те, що її гноїть, змушує людей обдурювати самих себе.

Врешті всі оці філософствування збіглися в одній точці: писати чи ні про історію з контейнерами? Тим більше Савченко наплів стільки поважних причин. Тим більше, що болить голова: не то від думок, не то від намотаних за день кілометрів.

Все, на сьогодні досить. Світові проблеми зачекають, а я іду в клуб, провітрити голову.

Сільський будинок культури був перероблений з колишньої церкви. Історію її розповів мені дід Прокіп.

Збудовано було церкву років сто тому. Грандіозна для цієї поліської глушини споруда мала у плані форму хреста. Не одне покоління селян було хрещене, вінчане й одспіване в церкві. Не одну тисячу поклонів було одбито всевишньому в надії на кращу долю, яка так скупко одмірялась цим неговірким і працьовитим поліщукам.

Величезні богослужіння відбувалися тут на храмове свято — Покрову. У відчинені церковні двері повагом сунули селюки, стягши на східцях шапку і прим'явши п'ятірнею неслухняного чуба. Пливли молодиці й дічата, вдягнені у розшиті сорочки й плисові корсетки, видобуті задля свята зі скринь. Шмигала в натовпі всюдисуща дітвора. Біля входу на цвинтар приїжджі тітки розкладали свій солодкий товар: рожевих півників на паличках, цукерки у вигляді олівців, замотані в смугастий лопотючий папір. Попід парканом сиділи обідрані й залатані жебраки. Товклися кілька юродивих, які не минали жодного храму в навколишніх селах.

У тридцяті роки церкву закрили. Для якоїсь будівельної потреби розібрали обидва бокові притвори, і церква з пташиного польоту стала нагадувати уже не хрест, а палицю. У війну церкву відкрили знову, а років за п'ятнадцять по війні закрили ще раз. Кілька років церква стояла пустою посеред села, на радість дітворі, яка гралася тут у розбійників. А потім хтось подав думку переробити церкву на будинок культури. Старий клуб уже розлазився на всі боки, а тут гуляла добротна кам'яна будівля. На церкву натягли новий дах, прибудували фойє, переробили все нутро, і вийшов добрячий будинок культури з просторою сценою на місці колишнього вівтаря, з більярдом посеред фойє і кімнатами для любителів шахів та доміно.

... Гримів суботній вечір. На освітленому п'ятачку перед фойє роїлася молодь. Окремим табунцем стояли мої знайомі студентки. Куди й поділись зашмуляні куртки, «монашеські» хустки й гумові чоботи. Дівчата були елегантно вдягнуті, накручені, підфарбовані.

З'явився Віктор-бригадир з магніфоном у руках, поставив його на землю, увімкнув, і у вечірнє небо вдарила несамовита какофонія.

Вік живи — вік дивуйся. Те, що в подібних записах, які кочують по магніфонах, не можна розібрати жодного слова, мене вже не дивувало. Але цього разу неможливо було розібрати й музику, бо її, як такої, не було. Чулись кулеметні черги барабана, довге тужливе виття на фоні літака чи поїзда.

Безформний табунець дівчат при перших же звуках розсипався в коло, посеред якого стояв магнітофон. Вступившись на нього, дівчата ліниво заколивалися всім тілом, не відриваючи ніг від землі.

— Добрий вечір.

Віталась моя нова знайома, Світлана, завідувача бібліотекою. Днями звели мене з нею журналістські клопоти.

— Як вам наші танці? Звичайно, не те, що в Києві?

— Те саме. Знаєте, що нагадує оця сцена? — я кивнув на дівчат довкола магніфона. — Це наче в кам'яному віці біля печери. Круг вогнища або дерев'яного ідола.

— Загули, як старий дід, — скривилась Світлана. — Накажете танцювати полечку? Життя йде вперед.

— Вперед, до кам'яного віку!

— Не перебільшуйте, — Світлана зиркала навсібіч. — Вибачте.

Вона підійшла до Віктора, щось шепнула на вухо. Той вимкнув магнітофон і побіг у кінобудку. На хвилю залягла тиша, і раптом її розкrojіло ревіння динаміка, начепленого десь високо на дереві.

— Тепер класно, — задоволено сказала Світлана. — Віктор підключив магнітофон до динаміка.

Я роздивлявся веселу суботню юрму. На вихідні в село з'їхалося чимало хлопців і дівчат. Більшість з них перебрались у місто рік-два тому, але цих новоявлених городян уже можна було вирізнити по їх невимушених і дещо зверхніх манерах.

Хрипів динамік, жевріли сигарети. Підкочували машини й мотоцикли.

— Вам нудно? — мовила Світлана. — Пройдемо.

Побрели навмання. Випало якраз на мою вулицю. Йшли, балакали ні про що. Позаду, в центрі, гули танці. Попереду, в кінці вулиці сходив серп місяця. Забрела в голову єхидна думка: добре, якби зараз зустрілася Віра, побачила мене з цією кралею. Певно, закопилила б губу і пройшла, наче повз порожнє місце. І Бог з нею. Свинарник свій, мабуть, нагодувала, тепер нехай заколисує чоловіка.

— Панове! Одну хвилинку! — несподівано почувся за спиною голос Віктора-бригадира. — Добрий вечір.

— Ми вже сьогодні бачилися, — похмуро відповів я.

— На полі? То було так давно. Друже, хто тебе вчив забирати чужих дівчат? — Віктор був явно напідпитку. — Свето, тебе чекають.

Лише тепер я побачив у непевному світлі місяця ще дві поста-ті, що прилипли до паркану.

— Нехай підійде сам, — одрізала Світлана.

— Ого, я бачу, ви знюхались. Толю, підійди!

Іронія долі: до нас підходив герой мого рейду Анатолій Сахно.

— Чуєш, Толю, — доповідав Віктор, — цей писака вертиться довкола твоєї Светки. Ну, погуляли й досить.

Віктор поклав мені руку на плече. Я скинув її.

— Ух ти, які ми горді.

Сніп світла кишенькового ліхтарика бризнув мені в очі. Наосліп я вдарив по світлу, ліхтарик вилетів з Вікторових рук. В ту ж

мить від тупого удару в груди я полетів під паркан і глухо гупнувся потилицею об дошки. Другий удар був прямо в обличчя. Голова розколювалась навпіл, в очах пливли жовті кола — певно, хтось знову сліпив ліхтариком, а може, то вже марення? Я нічого не тямив і лише пробував закритися від ударів.

— Перестаньте! — долетів, наче крізь пелену, крик Світлани.

— Досить з нього, — скомандував Віктор.

— А ти теж хороша. Бігаєш, — почувся голос Анатолія.

— Я на зло тобі, — хлипала Світлана.

— Бувай здоров, писако, — нахилився наді мною Віктор. — Ти вже звиняй, ми легенько, для порядку.

Чотири постаті швидко попрямували до центру, на галас магнітофона.

Поволі я приходив до тями. Праве око горіло і не хотіло розплющуватися. В рот текло щось липке і противне. Я закинув голову назад і прихилився до паркана. Пройшла хвилина, друга, третя. Злипалися очі, не хотілося вставати і кудись іти...

Хтось злегка торкнувся плеча. Наді мною стояла Віра. Я заплющив і знову розплющив очі. Мареву не зникло, це справді була Віра.

— Що з вами? — навіть при скупому світлі місяця й самотнього вуличного ліхтаря було видно, яка вона бліда і перелякана.

— Нічого, — я дивився крізь неї порожнім поглядом.

— Боже мій, кров! — сахнулася Віра. — У вас вся сорочка в крові.

Рогатий місяць заліз за хмару. Подув жакхий колючий вітер. Десь у центрі бовкав динамік. Синьо блимали у вікнах телевізори.

Я чвалав, зависнувши на тендітному Віриному плечі, і тяг неслухняну ногу.

Вдома не було нікого. Віра всадовила мене на диван, присіла поруч.

— Хто це вас так? І за що?

— За те, що сьогодні субота, а під вечір нахмарило. А вам спасибі. Чоловік ваш, часом, не побачив, як ми йшли обнявшись?

— Мій чоловік... Мого чоловіка понесло на два дні в райцентр. Дружок там будується, муруватимуть хлів. грошей заробить.

Всі події сьогоднішнього довжелезного дня — калейдоскоп облич, піщуга польових доріг, гуркіт моторів, контейнери з картоплею, гавкіт магнітофона, електричний ліхтарик межі очі, липка

кров на губах — все це раптом відсунулось далеко-далеко. Найстрашнішим було те, що зараз вона попрощається і піде з хати.

Я підвівся, доторкнувся до її волосся. Вона підвела голову. Я впав губами на її зашерхлі перелякані губи.

14

— Вставай, козак! Та прокинься-бо!

— Га, що таке?! — мене тіпнуло спросоння, і я поволі розклепив повіки.

Біля дивана стояв дід Прокіп. У вікна зазиравав лагідний осінній ранок. Хмари за ніч розігнало, вітер вщух, і у прочинене вікно чулось цвірінкання горобців на старезній дідовій вишні.

Умиваючись, глянув у дзеркало. Праве око трохи відійшло і кліпало майже нормально. Правда, залишився добрячий синяк.

Поки снідали й виглядали Хвилю з його трактором, дід Прокіп позиркував на мою побиту пику, але таки промовчав.

... Трактор стояв посеред чудового придеснянського лугу. На багато кілометрів навсбіч простягалася зелена рівнина. Звісно, ще прекраснішим цей луг був десь у середині червня, до першого покосу, коли пливають під вітром тугі, темно-зелені хвилі трав, покроплені жовтим і червоним квітом. Але цей луг чарував будь-якої пори, дихав привіллям, чистим вітром і світлом. Ген, в заплавах, буяли фантастичні хащі верболозу, глоду, калини, ліщини, крушини. Неподалік виднівся крутий берег Десни, а весь луг був порізаний вибалками, у яких зблискували обрамлені осокою і лепехою невеликі озерця. У весняну повінь Десна виходить з берегів і затоплює цю величезну рівнину. Дід Прокіп розказував, що хорошої повені на лузі не зостається жодної незатопленої грядки, і весь луговий звір — лисиці, зайці, єноти — перебирається до сусідніх сіл, на вищі місця. Спадає вода, і знову оживає луг, умитий цілющою повінню. В оновленій воді озер і стариць набухає риб'яча ікра. На грядках дружно жене в ріст луговий щавель. Надходить пора випасів, ревуть у хлівах корови, просяться на пашу

Зараз луг їжачився акуратно підстриженими грядками — недавно скосили отаву. На дідовій пайці стояло дві копички. Хвиля підігнав причепа впритул до одної, ми розібрали вила і взялися за роботу. За кілька хвилин сіна у причепі стало врівень з бортами.

— Ти, Прокопе, наймолодший, лізь нагору, — скомандував Хвиля.

Тепер ми з Мефодійовичем подавали, а дід Прокіп розкладав і утрамбовував. Першу копицю замахнули швидко. І знову зарядили перед очима сіно, вила, причеп. Друга копиця, схоже, виявилась більшою. Починали боліти руки, горіли долоні.

— Ти його пластом, Ваню, пластом, — командував згори дід Прокіп.

Але кляте сіно ніяк не хотіло братися пластом, а висмикувалось жужмом і губилось дорогою. Прилипала до спини сорочка, долоні горіли все дужче, сіно ставало все важчим і обсипалося звил у розпашіле обличчя.

Я зиркнув на Хвилю. Той акуратно, без поспіху, переправляв сіно з копиці точно під ноги діду. Видно, посміюються зараз наді мною: мовляв, попався, кореспондентик, це тобі не авторучкою вертіти.

Нічого, впораємось. Лови, діду Прокопе!

Разів зо два я подав на причеп по такому оберемку, що діда мало не вкрило з головою.

— Помалу, Ваню, заганяєш старого, — просився нагорі дід Прокіп.

Ага! Е-ех, ще оберемок, і р-раз!

Вила хряснули і zostалися в копиці, а я поточився назад з переламаним вилошником у руках.

— Ого, силища, — сказав Хвиля.

— Що там таке? — гукнув дід Прокіп і, роздивившись, додав: — Туди їм і дорога. Там вилошник, як моя доля.

— Зараз підправимо, — Хвиля поліз по інструмент.

Закінчували роботу уже без особливих пригод. Вивершивши добрячого причепа, туго ув'язали сіно і всілися на перекур.

— А ти, парняга, не розучився махати вилами, — мовив Хвиля.

— Смієтесь, Мефодійовичу.

— Чого? Правда.

— Так це ж, Васю, наш, сільський хлопець, — встряв дід Прокіп. — З ким це тільки вчора так побесідував, що розмалювали?

У діда Прокопа таки вихопилося те, що весь ранок стрибало на язиці.

— Може, то хлопець об ушулу стукнувся чи рубав дрова і поліном бризнуло? — посміхнувся Хвиля. — О, анекдота згадав. При-

йшов, значить, чоловік до чужої молодиці. Та заходилася зносити вечерю, а йому: «На, гуляючи, хоч ножа погостри». Чоловік сидить, гострить, а тоді задумався, за шапку й ходу. Каже: «Я оце подумав: хто ж моїй жінці ножі гострить, коли я уже років п'ять не гострив?»

Дід Прокіп, бухкаючи димом, сказав:

— Воно бабам чуже точило завжди краще.

— Так що, Ваню, дивись, — посміхнувся Хвиля.

Я підвівся, побрів наїжаченою грядкою. Посеред неї зеленів здоровенний кущ глоду. Поміж різьбленим листям виднілись буйні червоні ягоди. Спробував одну — терпка й тверда, ще не доспіла. Довкола куща зосталось трохи нескошеної трави. Приліг у неї і задивився у світло-сіре ранкове небо.

Було тихо і спокійно. І в цьому, здавалось би, мертвому спокої до мене почали доходити звуки, кольори, образи, не те щоб уже небачені й нечувані, але якісь забиті, придавлені повсякденним галасом і поспіхом. Шелестів у густій траві несміливий вітерець. Поскрипував гіллям могутній кущ глоду. Низько-низько шугнула якась лугова птаха. Над самим обличчям кланялися травинки, схожі на довготелесих цибатих чоловічків. По гостролезому листку вівсяниці вперто повз чорний жучок. І над усім оцим — гігантське шатро осіннього неба, чистого, без єдиної хмарки.

Спокій і тепло розливалися по всьому тілу, яке ставало невагомим в цьому океані неба, трав і землі. Поволі відходили руки від призабутої-таки селянської роботи. Легко й вільно було в думках. Багато що з отієї суєти останніх тижнів здавалося тепер таким мізерним. Не хотілося кудись бігати, смикатись, метушитись, щось комусь доводити і од чогось одгавкуватися...

— Підйом! — стрельнув, здається, в самому вусі, голос Хвилі.

Смачно потягнувшись, я вловив простягнуту Мефодійовичем руку і зіп'явся на ноги.

— Гарно тут, Ваню? Але час і їхати. Он і бабоньки прибули на льон.

— Який льон? — не второпав я.

— Звичайний, — на ходу пояснював Хвиля. — Переорали, посіяли, от тобі й льон.

— Це, Ваню, у нас «підпільні» гектари, — почувши, про що річ, мовив дід Прокіп. — На полі посіють двісті гектарів, тоді ще на лузі

нишком сотню. А врожай ділять не на триста, а на двісті гектарів, бо та сотня ніде не числиться. От і рекорди.

— Так це ж обман.

— Правильно, — спохмурнів Хвиля. — Самі себе дуримо. А землю не обдуриш, що б ти в паперах не накрутив. І думаєш, багато тут вскубли? А луг скалічили.

— Кому ж оце все треба?

— Хтозна, — мовив Хвиля. — Ну, голові треба, бо премії. Ще якомусь горлохвату, котрий і Десну б переорав. Один рік, було, назасівали стільки, що й підняти не встигли. Так соломка й зазимувала. Правда, потім видовбували вилами з-під снігу, коли голову оштрафували в контролі. Але то так, задля сміху.

15

Зі щоденника

«Торік, як був я у батька в селі на канікулах, зайшов якимось до сусіда, дядька Митра. Сидить дядько за столом, вечеряє. Хазяйка в іншій кімнаті телевизор дивиться. Там концерт якраз. Виходить солістка опери й співає. Тітка слухала, слухала, тоді й каже: «Ти бач, яка гладка? Справна баба». Дядько Митро заглянув і собі в телевизора, пережовуючи вечерю, піддакнув: «Справна. Вік же нічого не робила».

Мабуть, ніхто у світі не переконав би дядька Митра, що ота солістка щось на своєму віку «робила». Оте «не робила» було сказане з такою спокійною впевненістю, з якою говорять: «сьогодні четвер» або «он сидить ворона».

Дядько Митро анічим не кращий і не гірший своїх односельців. Останні двадцять років одробив на фермі телятником, встаючи о п'ятій ранку. Потроху крав у колгоспі, так, по дрібничках — жмут сіна, клунок комбікорму, віжки, корзину, вірьовку. По празниках дядько Митро, як і всі добрі люди, випивав чарку і сидів на лаві під двором. Іноді в неділю ходив з вудкою на річку. В хазяйстві у дядька завжди щось мукало, рохало, гелґало. Майже щоосені дядько здавав на базу бичка чи теличку, а під Різдво колов кабана. Сина й дочку благополучно прилаштував у місті, стягшись обом на кооперативні квартири. Коротше, дядько Митро був роботягою і до всіх, хто не займався фізичною працею, ставився зверхньо-іронічно.

Нероб і дармоїдів, вважав дядько Митро, розвелосся хтозна-скільки. Але він сприймав це, як ще одне стихійне лихо, подібне до граду чи повені, і це лихо зайвий раз переконувало його, що правди на світі нема і до життя треба ставитися скептично.

Я відчував, що й мене, як і всіх «писак», дядько Митро вважає дармоїдом. І це не лише зачіпало самолюбство. Щось було не так у цій «дядькомитровій» філософії. З одного боку, він наче й правий. Бо скільки розвелосся братії, яка перегрібає папери і товче воду в ступі, нехай навіть модернізованій. Але все не так просто.

І допоміг мені розібратися в цьому один хороший чоловік, такий же селянин, як і дядько Митро. Це Василь Мефодійович Хвиля. Сьогодні вранці їздили ми по сіно. І так уже мені закортіло показати, що ось, мовляв, не одірвався від народу. Так здуру розмахався вилами, що аж поламав вилошника. Хвиля мене, було, ще й похвалив, а коли я увечері зайшов до нього, то посміхнувся й каже: «Мужик з тебе нікудишній. Штирхаєш вилами, куди попало». Я повісив носа і розказую йому про земляка, дядька Митра. Хвиля вислухав, посерйознішав і говорить: «Хіба справа в тому, махати вилами чи авторучкою? Пиши. Тільки по совісті».

Он, виявляється, все як просто. Всього-на-всього — «писати по совісті».

* * *

По дорозі на ферму наздоганяю Олю Тарасенко.

— Здрастуйте, Олю. Давненько не був у вас.

— Давно. Все полями. Читала ваше «Пługом по картоплі». Хвацько. Толку, правда, од цього...

— Не писати — толку буде ще менше. Так що новенького на фермі? Як Проня Чала? Харко?

— Проня грає, як молода. Уже забула про свій «артрит». І Харко собі керує. Його в ложці не втопиш. Антон женитися надумав. На мені.

Я аж зупинився, не розуміючи, жартує Оля чи говорить всерйоз. Вона таки не стерпіла, бризнула сміхом.

— Нічого, Олю, смішного. Чому б вам і не одружитися?

— Голову морочимо одне одному.

— Антон і випиває через це?

— Хіба то випиває? Не бачили, як у селі п'ють? Давайте про щось так.

— Давайте. Признавайтесь, як по стільки доїте? У вас що, «підпільні» корови?

— Які-які?

Переказую Олі історію з «підпільними» гектарами льону

— Ах, це? — ніскільки не здивувалася вона. — Є у декого такі корови. І ще є всякі фокуси: на папері можна надоїти скільки хоч. Та нащо воно вам?

— Цікавлюсь. А у вас які секрети? Може, корови особливі?

— Точно. А скільки я за них повоювала! Позаторік взяла двох первісток. Гарні корівки, молочні, і молоко пахуче таке. Тільки чудні якісь, без ріг. Прискочив на ферму перевіряючий з району. «Що за безрогі?! — кричить. — Нащо стадо змішуєте?» От наш зоотехнік і насів, ще й Харко підгавкує: «Давай здамо на базу». Я — до голови. Вам, кажу, роги треба чи молоко? Савченко плюнув і каже: «Дої: що з цими безрогими, що з тобою — зв'яжись тільки».

Уже перед фермою, на вигоні, ми побачили дивну картину. При дорозі, посеред гурту людей лежав великий темно-гнідий кінь. Безсило витяг ноги, опустив на траву важку голову. Боки його ходили від частого заспаного дихання. Дико поводячи великим чорним оком, кінь пробував зіп'ястися на ноги, але копита неслухняно повзали по траві, і він знову падав, а з горла виривалось здавлене ржання, схоже на стогін.

— Що трапилося? — Оля протиснулася наперед. — О, і ви, хрещений, тут?

Низенький, схожий на колобка, чоловік витяг із зубів цигарку і заторохтів:

— Наче не бачиш, що? Це ж ваш фермівський дурник Льоша загнав коняку.

Жінки загомоніли навперебій:

— І нащо такого пускати до худоби?

— Варвар отакий, нема в голові десятої клепки.

— А як очі залле, і ті, що є, погубить.

— Йому б, гаду, хомут на шию і пугою.

Оля кусала губи, готова не то розревтися, не то заматюкатися. Накинулася на хрещеного:

— А ви стали, як над мавпою у звіринці. Біжіть, шукайте ветеринара. Якби своє порося зарохало, уже б півсела оббігли. А за цього придуркуватого Льошу я голові сьогодні скажу.

— Скажи, Олю, скажи, — знову загомоніли жінки.

— Нічого живу істоту мучити.

— Гнати такого з ферми втришия.

— Виженеш, а який дурень піде на ферму? В колгоспі зостаються хіба такі, як Льоша.

Я помітив, як спаленіла Оля від останніх слів однієї із жінок.

— Ходімо шукати ветеринара, — мовила непривітно.

За кілька кроків я озирнувся. Кінь лежав на траві і проводжав нас скляним чорним поглядом.

16

По вівторках в редакції – «літучки». Оглянули три останніх номери, спланували три наступних. Коли всі порозходились, редактор затримав мене. Довго перебирав папери, дивився у вікно, на жовтий двоповерховий будинок райкому, що виднівся через площу. Нарешті запитав:

— Як ти там?

— Нормально. Ось, нариса привіз про Хвилю.

— Давай. Що ще хорошого?

— Хорошого мало.

Розповів редактору про «підпільні гектари». Григорій Кирилович сприйняв це на диво спокійно.

— Твій премудрий дід Прокіп помиляється, що в районі не знають про ці гектари. Знаємо.

— І що, так треба?

— Не гарячкуй. Звичайно, так не треба. Але все не так просто.

— Тільки й чую: все так непросто. Савченко стільки нагородив, з якими викрутасами йому доводиться хазяйнувати.

— Правильно. От надрукували твій рейд. Гарний матеріал. Але вчора в райкомі на нараді говорили всяке. Дехто доводив, що це — дрібниці, поле віником не підметеш, треба хапати осно-

вне. А один голова випалив: «Дайте редактору колгосп, нехай похазяйнує».

— А Савченко що?

— Савченко твій сидів у кутку і хихикав. Але це — дрібниці. На те дивитися — вік не писати. На ось, прочитай.

Редактор подав мені розкритого листа. Адреса на конверті і сам лист були написані розхитаними друкованими літерами.

«Шановний товариш редактор! Просимо розібратися, кого ви прислали до нас в село Дубровне спеціальним кореспондентом. Цей хлопець чи по своїй молодості чи, може, так, з якого інтересу, бачить у нашому колгоспі одні недоліки. За ці більш як два тижні товариш І.Байда написав лише одну хорошу статтю про шофера і пару маленьких заміток. Зате розкопав історію з пріорюванням картоплі і згяньбив нас на весь район, наче в інших колгоспах такого нема. Перед цим щось вишукував на фермі. Ясна річ, у нас у колгоспі є недоліки, але в кого їх нема? В тім числі і сам кореспондент не без гріха. З якими людьми він зійшовся, наче в селі нема кращих. Живе у Прокопа Зайчука і, мабуть, вислухує його брехні. А той Зайчук — куркуль і дезертир, утік з фронту. Ще товариш Байда знайшов собі дружка на фермі, п'яничку Антона Грицяя. Його колись вигнали за п'янку з управління і у нас із зоотехніків. А ще кореспондент морочить голову заміжнім жінкам. Це, правда, чутки такі, але диму без вогню не буває. Просимо розібратися, щоб такі люди не підривали авторитету нашої газети.

Жителі села Дубровне.»

— Що скажеш, Іване Петровичу? — редактор забрав листа.

— Що скажу? — я тупо дивився через стіл. — Правильно пише, всього ще й не написано.

— Що накажеш робити?

— Це ви наказуйте, — я пробував зобразити повну байдужість. — Видно, засидівся я в Дубровному. І взагалі це була порожня затія.

— Вгамуйся, — примружив очі Григорій Кирилович. — З ким знатися і як вести себе — дивись сам. Знай тільки: комусь багато що сходить з рук, а тебе, журналіста, тут же зловлять: ага, пише одне, а робить інше.

— Значить, заходять з тилу?

— А ти як думав? Злякався? Тоді кидай журналістику. То як далі?

— Поїду в село. Тільки ж, Григорію Кириловичу, це ходи й озирайся. Як на голках.

— А ти ходи не по голках, а по землі. Не думай, що ти один там такий розумний. До людей ближче. Не поспішай. Я оце твій матеріал «Розмахуючи скаргою» перечитав і так і сяк, а не второпаю, кого хвалиш, кого судиш?

— Нікого хвалити.

— Припустимо. А ти все зважив? Я цього завфермою Харка трохи знаю. Хамуватий тип і випити любить.

— Чалі не кращі.

— А що, як вони накрутять скаргу кудись вище? І не лише на Харка, а й на нас.

— Боїтеся скарг?

— Я, Іване, перебачив уже і скарг, і доган. Неприємно просто: правий ти, а мусиш виправдовуватися. Коротше, посидимо удвох над цим матеріалом. Може, і в твоє Дубровне яюсь виберусь.

Видно, редактору знову треба було бігти на якусь говорильню. У порогах я зупинився. Щось між нами було недоговорено. Нарешті редактор мовив:

— Так що це за романи із заміжніми жінками?

17

Як сновида, ходив я по кабінетах, щось розповідав Нечаю про дубровненців, сміявся якомусь анекдотові, розказаному Гулею, відбивався від жінок редакції, котрі весело допитувалися, чи мене ще не женили в селі.

«Знають вони чи не знають?» — точила клята думка.

Потім никав по магазинах, їхав рейсовим автобусом назад у село і ловив себе на безглуздому й противному відчутті, що анонімка написана здоровенними літерами у мене на спині. І в селі, при кожній зустрічі, в голову лізло не лише «Знає чи не знає?», а й не менш огидне: «Писав чи не писав?»

Нудило на душі, і спасіння було єдине — робота. Це ж оте, котре писало анонімку, якраз і розраховувало, що я опущу руки.

Мене охопило азартне чуття нового матеріалу. В такому екзальтованому стані я і влетів увечері в Антонову хату.

Антон лежав на дивані, їв яблуко. До майбутньої статті про «підпільні» гектари не виявив ані найменшого інтересу. Доїв яблуко, викинув недогризка у вікно і довго вивчав щось на стелі. Нарешті муркнув: «Я не хочу встрявати у твої безглузді затії».

Далі розмова пішла на підвищених тонах. Я обізвав Антона дерев'якою, котра від філософії «стою, дивлюся» перейшла до іншої — «лежу, дивлюся». Антонові ліньки було навіть сперечатися і, як останній козир, він повторював: «Все рівно скоро кінець світу». Потім йому, видно, набридло це перегарикуння і він махнув рукою: «Іду. Лише за компанію».

... Куди й поділась Антонова байдужість після всього побаченого.

— Поїхали, покажу ще одне чудо, — запропонував він.

Старенький мотоцикл Антона довго метлявся луговими й польовими дорогами, поки вихопився на асфальт.

Ми опинилися на дорозі, що вела до райцентру. Асфальт проходив по високому насипу, до якого лашчилась молоденька озимина. По узбіччю лопотіли на вітрі тоненькі каштани й липки.

— Бачиш? — заглушив мотоцикла Антон.

— Що саме?

— Ага! Вже й не побачиш, — зле зрадів він. — Тут понад шляхом росли столітні осокори. Їх ще наші прадіди садили. І от позаторік комусь стукнуло в голову спляти дерева. Вони, бач, росли аж за десять метрів від дороги, дехто й підняв гвалт: «Гуляє стільки землі!» Викорчували, засіяли і вигадали аж два гектари.

— І то діло.

— Діло? В колгоспі — дві тисячі гектарів землі. І оті два — це так, тьфу! Одна десята процента. Збери ти врожай на два проценти вищий, у двадцять разів буде більше толку. Я вже не кажу про те, чого на рахівниці не виляпаєш. Які дерева були!

— Нащо ж це зроблено?

— Щоб очі замилити. Ось, мовляв, як землю використовуємо. А трохи з'їдь з асфальту, такого надивишся!

— Злий ти, Антоне.

— Будеш тут злим. Поїхали.

Заскочили на поле, до Хвилі. Мефодійович неухажно вислухав про наші гасання полями й луками, притоптав недопалка, мовив:

— Біда у нас, хлопці. Толю Сахна побило. Вони сьогодні удвох з Пилипчуком копали. Щось у комбайні заклонило, Толя поліз туди, а транспортера не виключив. Його й прихопило за одяг. Ми позбігалися, дивимось: Пилипчук трясеться, білий, як стіна, ледве встиг вимкнути комбайна. А Толя — у крові, майже не дихає. Хлопці повезли в медпункт, зараз приїдуть, скажуть, що там.

— Як же це, Мефодійовичу? — розгублено сказав Антон.

— Як? Прозівав. Він сьогодні, правду сказати, і на роботу прийшов якийсь пом'ятий. Не виспався чи з похмілля? Що тепер балакати.

В сільському медпункті літня сонна санітарка розповіла нам, що півгодини тому фельдшер повіз Анатолія у райлікарню. Говорив, велика втрата крові, треба донорів.

Ми присіли на лаву під розлогим кленом.

— Яка ж у нього група крові? — розмірковував Антон. — У мене — друга. Якби знав, що підійде.

— А мені він уже влаштував переливання крові.

Знехотя розповідаю Антону про суботній вечір, танці, бійку.

— Ах ти ж, тихоня... — процідив Антон. — Ніколи б не подумав. Це все дружки.

— Антоне, давай поїдемо?

— Як хочеш. Це навіть благородно: він тебе — в пику, а ти йому — свою кров.

— Дурний ти, як пень.

— О, завівся. Ясно, чому тебе б'ють. Поїхали. Тільки подзвонимо, може, і знайшли донорів.

Чергова «швидкої допомоги» прокричала в телефон, що потерпілого Сахна повезли на операцію, що донорів знайшли, але переливання крові може й не допомогти.

Зі щоденника

«Вечорами дід Прокіп читає Біблію. Всідається на покуті і розкриває здоровенну, обтягнуту шкірою книгу. Сидить нерухомо, як статуя, лише губи ворущаться в лад прочитаному.»

Мені хтозна-як кортіло заглянути в Біблію, яку дід ховав у скрині. На цей раз я таки не стерпів і підсів до столу. Дід Прокіп спокійно прочитав сторінку, поклав поміж листками замість закладки прокуреного коцюбатого пальця. Між нами відбувся такий діалог:

«Діду, і охота вам мало не щовечора перечитувати оту штуку?»

«Охота. Я дочитую і знову починаю спочатку.»

«І що ж там путнього?»

«Не читав, то не суди. Невіруючий. Я теж не дуже вірую. А ти б краще повчився, як треба писати. А то мережите — ні душі, ні серцю. Ось послухай.»

Дід зручніше вмовстився на лаві і почав читати, страшноувато й урочисто:

«І небеса твої над головою твоєю зробляться міддю, і земля під тобою залізом.

Замість дощу Господь дасть землі твоїй пилюку, і прах з неба падатиме і падатиме на тебе, доки не будеш ти знищений.

Видасть тебе Господь на розтерзання ворогам твоїм; одним шляхом виступиш проти них, а сімома шляхами побіжиш від них, і будеш розкиданий по всіх царствах землі...

Від трепету серця свого, яким ти будеш охоплений, і від того, що ти будеш бачити очима своїми, вранці ти скажеш: «О, якби прийшов вечір!», а увечері ти скажеш: «О, якби настав ранок!»

Дід Прокіп закінчив читати.

«Що скажеш?»

«Та що, діду, видно, все уже написано до нас.»

«Істинно! Все написано і сказано. А ти бігаєш, мулюєш. Суєта суєт, як пишеться отут же. Як там той хлопець, Анатолій?»

«Сахро? Здається, житиме.»

Ми посиділи, кожен у своїх думках. За вікном скаженів холодний осінній вітер. Електрична лампочка час від часу загрозливо блимала і намагалась погаснути. Дід Прокіп сидів над розкритою Біблією. Десь у районній лікарні одчайдушно боровся зі смертю Анатолій. На душі було непевно й тривожно. Подумалось: які ж бо ми, люди, маленькі й беззахисні перед долею. А ще й добиваємо одне одного рейдами, «підпільними» гектарами, анонімками, дубовими віршами і жакливими жартами з природою. А життя

наше — на такій тоненькій ниточці. Учора виключи Пилипчук комбайна на секунду пізніше, бути б завтра в Дубровному похоронам. Закопали б Анатолія в землю, і байдужими стали б для нього гектари, центнери, Свєта, Віктор і взагалі весь наш біленький світ, який для нього просто зник би назавжди.»

18

— Знаєш, Віро, десь років у шістнадцять я навіть не уявляв, як це можна хоч пальцем торкнутися заміжньої жінки. Не те що боявся, а, як би сказати...

— Гребував?

— Точно.

— Значить, зараз став менш розбірливим? Дурненький, невже я якась чумна?

— Перестань!

Вона плакала на моєму плечі, а коли підводила голову і блаженно посміхалась, її широкі сірі очі, тремкі губи і бліде, змучене обличчя були такими прекрасними.

— Махнути б на все рукою і з'їхати бозна-куди.

— Заспокойся, Ваню, нікуди ми не з'їдемо. Це все емоції. Перестанеш мене обнімати і протверезієш.

— У мене вже так було. І зовсім недавно. Але ж повинно бути колись інакше?

— Може. Тільки не зі мною. Ти ж оце зараз боїшся, щоб не повернувся дід Прокіп, а я — щоб раптом не приїхав чоловік.

— Про нас, мабуть, уже півсела торочить. Що ж воно буде?

— А нічого. Ти скоро поїдеш. Чоловіка я заспокою, не бійся. Житиму потихеньку, «в серединці». А у тебе — свої великі справи.

— Не хочу великих справ, хочу тебе.

— А от я сама не знаю, чого хочу. Іноді здається, в мені сидить якийсь маленький біс. А іншого разу наступить така втома. Ні, не від корит. Душа стомилась. Я просто слабка жінка. І знаєш, якось і не хочеться бути сильною. У сильного не більше щастя, ніж у слабого.

— Якась несподівана думка. А чому це Ви, Віро Михайлівно, майже нічого про себе не розказуєте?

— Бо нічого. Виросла в районному містечку, перечитала гори книг: Андерсен, Гюго, Тургенєв, Чехов. У дитинстві давали собі з подружкою імена літературних героїв, записки одна одній писали: «Дорога Мальвіно», «Бідна моя Козетто». В шостому класі завела щоденника. Тримала його у величезному секреті, а потім виявилось, що мати нишком почитує його, з педагогічних міркувань. Виписувала собі в альбом всілякі красиві фрази. Скуповувала по кіосках портрети кіноакторів і в кожного потроху захохува-лася. Голубий туман, рожеві крила. Високо літала й низько сіла.

— І як же ти заміж вийшла?

— Бува, людина таке вчудить, самій дивно. Якби мені років п'ять тому хто наворожив такого, вік би не повірила. Я не кажу, що у мене чоловік поганій. Чудно просто, що нас звело? Чи, може, мені вже треба вгамуватися? Слава Богу, не сімнадцять, а двадцять п'ять. А чого це все я сповідуюсь? Давай-но, Іване Петровичу, про себе.

— Вечір сповіді. Я ж трохи розповідав своє «житіє». Майже те, що в тебе, хіба що з поправками на чоловічу стать. Скажімо, зачитувався не Тургенєвим, а Джеком Лондоном. А взагалі мені здається іноді, що жив я до сімнадцяти років, а потім — тільки бігаю і захилююсь. Не вступив до університету після школи, провалився на літературі, яку, виявляється, треба було зубрити, а не читати. Після армії втовпився-таки на факультет журналістики. От такі деталі.

— Дійсно, деталі: народився, хрестився, місто, провінція. Скажи краще, хто нам винен, що ми отакі? Ніякі.

— Самі й винні. Бродимо впітьмах, одне до одного не можемо догукатись.

— Недавно прочитала одне оповіданнячко. Банальний сюжет. Зустрічаються двоє. У неї — чоловік, у нього — дружина й дочка. Двоє незнайомих досі людей, засмикані клопотами, запряжені кожен у свою сімейну лямку. Ще й зустрічаються у величезному місті, де всі спішать і людям не до людей. І от посеред цього гармидеру до них доходить проста істина: як страшно жити, коли поруч нема близької тобі живої душі.

— І чим все це закінчується?

— Нічим. Вони проходять одне повз одного, як паралельні прямі.

— Не люблю я, Віро, таких тоскних оповідань. Ах, він хороший і вона хороша, а розминулися. Ах, як це сумно: паралельні прямі ніколи не зустрінуться.

— Як це прекрасно: паралельні прямі завжди йтимуть поруч.

19

Маня-поштарка злягла грудьми на паркан і крикнула на весь город:

— Діду Прокопе-е! Лист вам од сина!

— Та чую, кричиш, — буркнув дід Прокіп, човгаючи до паркану. Зашкарубілими пальцями взяв листа, подякував Мані, пішов у хату. Сів на лаву під образами, невміло, навкіс, розірвав конверта і видобув густо списані синовією рукою листки.

«Здрастуй, дорогий тату і діду. Пише тобі син Михайло, невістка Люда й онучка Оля. Ми живі-здорові, чого й тобі бажаємо. Недавно прийшли з роботи, трохи навели порядок у квартирі, подивились по телевізору мультфільм. Люда готує вечерю, а я оце пишу. Нового у нас нічого нема. На роботі все в порядку. У нас на заводі ставлять нові машини. Мене скоро обіцяють призначити механіком цеху, бо наш Кирилович взимку йде на пенсію. У Люди теж нормально. Мала у дитсадку. Так і живемо.»

... Батька свого Прокіп пам'ятав добре, бо був уже високим цибатим парубікою, коли старого не стало в селі. Зайчуки були одними з найбагатших в Дубровному, мали добру землю і млин. Прокіп з ранку й до вечора крутився по хазяйству. Рано втямив: все батькове добро колись перейде йому. Старший брат одружився і хазяйнував окремо, сестри повисакають заміж, а Прокіп тут, при батькові, йому, наймолодшому, значить, і хазяйство.

Свого часу прошуміла над їхньою поліською глушиною громадянська війна, і на початку двадцятих все утряслося. Прокопів батько Мирон Зайчук наставляв хазяйство, поставив млина. Бідняків Мирон не любив, вважав їх ледарями і невдахами. А ще нутром відчував якийсь страх перед ними. Бо хоч і хвалився, що на таких, як він, хазяях тримається радянська влада, почував: до пори до часу біднота ламає перед ним шапку.

Грім ударив над Зайчуками в тридцять другому.

Прокіп добре запам'ятав сірий весняний ранок, коли комунівці прийшли забирати їхню худобу. Із-за батькової спини дивився на селян, що топталися у дворі.

Дядько Василь, голова сільради, кашлянув простреленими у германську грудьми і скомандував: «Виганяй!»

Двоє чоловіків попрямували до хліва. Та не встигли зробити і п'ять кроків, як над подвір'ям розлігся дикий крик Мирона Зайчука:

— А-а-а! Голодранці! Не смій! Не дам!

Розштовхуючи людей, Мирон кинувся в чорну пащу хліва, але, збитий з ніг чийось важким кулаком, розпростерся на порозі, смішно розкинувши ноги у стоптаних чоботях.

Дядько Василь зціпив зуби, на обличчі, налитому кров'ю, жаром блиснули очі. Мовив: «Здохнеш в тюрмі, собако».

Двоє підвели батька із землі, повели, в чому був, за ворота.

... Бідняки відрубали щедро, по саму призьбу. Прокопу з матір'ю залишили стільки, щоб не вмерти з голоду. Крутився Прокіп на своєму клатті землі, як муха в окропі, зачаївши глуху злість на колгосп, на весь світ за своє нездійсненне, примарне хазяйнування.

Одружився уже перед самою війною, після того, як поховав матір. Привів із сусіднього села свою Настю. Така тиха, як свічечка, слова зайвого не скаже.

На той час майже всі дубровненці були в колгоспі. Вступив навіть Грицько Баняк, чийого батька забрали разом зі старим Зайчуком. А Грицько, бач, причаївся, тепер і в колгоспі мало не в активістах.

Таки ж умовила Настя і Прокопа в колгосп. Та й життя туди повертало.

«Осінь уже, а ніяк не вирвусь у відпустку. Аврал за авралом. На кінець вересня обіцяють. І Люді теж.»

Учора ходили в кіно. Хтозна-що, а не дитячі фільми. Стріляють без кінця. А дочка питає: «Мій дід теж воював?» Воював, кажу».

Червневої неділі тривожно загуло радіо: «Війна!»

Проводжала дружина Прокопа на фронт зі сльозами, з жалібним баб'ячим криком.

... Наші відступали. Що не день, все ближче бухкали на заході гармати. Біля районного містечка на залізниці точилися бої. А через Дубровне фронт перекотився непомітно. Ще ввечері відходили на схід наші останні частини, а вранці селом уже повзли колони німців.

Серед ночі Настя прокинулася від стуку у вікно. Осінній дощ поливав у чорні шибки. Стукнуло ще раз. Настя засвітила каганець, вийшла в сіни.

— Хто такий? — запитала крізь двері.

— Насте, це я, Прокіп. Відчиняй.

Каганець затремтів у руці. Настя поспіхом відчинила двері і вся в сльозах упала на мокру чоловікову шинелю.

— Гостей приймаєте чи ні?

Грицько Баняк переступив поріг. Зняв шапку, витрусив з неї воду. За вікном другий день сипав дощ.

— Гостям раді, — невесело озвалась од печі Настя.

Грицько нарешті почепив шапку на гвіздок, попрямував до столу.

— Здоров, Прокопе.

— Здоров.

— А я чую, Прокіп об'явився і сидить, як миша в норі. Дай, думаю, провідаю дружка.

Перехиливши гранчак самогону, Грицько штовхав Прокопа під бока й торохтів:

— Ти чого насуплений? Оце ж саме наше й настало. Похазяйнуємо. Ми хто такі з тобою? Мужики.

— Дезертири ми з тобою, Грицько.

— Тю на тебе. Хіби ми одні поприходили? У нас дивізія потрапила в оточення, і хто куди. А війні все одно кінець. Бачив, яка сила німецька перла? А ми з лаптем і берданкою. Капут Советам. Або Сталін з Гітлером якимось сторгуються.

— Як це сторгуються? Ми що тоді, під німцем зостанемось?

— А ти за комунією журишся? Через те, що вона твого і мого батька запроторила? А хоч би й під німцем. Мужик, він усякій власті потрібен. Жерти усі хочуть. Ех, Прокоша, хазяїном станеш.

Жінка у тебе молодець, смирна, — зиркав на Настю. — А хочеш послужити новій власті? Там шукають когось на старосту. Ти б підійшов як син великомученика Мирона.

— От іди й старостуй.

— Я? М-да, може... — плів п'яний Грицько. — Ні, там знайдуться старіші. А ми, молоді, погуляємо. «О-ой, на го-горі калина-га!» — затяг, аж посинів від натуги.

Дубровне жило глухо і причаєно. Замість колгоспу в селі тепер була община. Грицько Баняк і тут вислужився, ходив чимось на зразок бригадира. А одного дня з'явився перед односельцями в чорній уніформі, з гвинтівкою за плечима.

— Щось ти швидко нахазяйнувався? — запитав при зустрічі Прокіп.

— А, багато мені треба? — кинув Грицько. — Живу, як палець: мати померла, батька більшовики згноїли.

— Так женися.

— Ніяк не виберу. Наче і дівок повно, і молодичь без чоловіків, ги-ги-ги, — ялось дивно, по-вовчи, загіготів Грицько. — А ти, Прокошо, хазяйнууй. Власть таких любить.

Частіше стало чути про партизанів. На залізниці було підірвано кілька ешелонів, а то, розказують, серед ночі вибухнула електростанція. Грицько Баняк носився по селах, ловив партизанських зв'язкових. Додому вертався щоразу зліший, майже ні з ким не здоровкався.

Прокіп, як і всі дубровненці, ходив на роботу в общину. А коли ділили колгоспне добро, прихопив коняку, воза й сани. І ще він столярував. Столяром був, вважай, першим на село. Змалечку тягло його до дерева. Любив запах стружки, любив дивитися, як грубезна дерев'яка оживає під умілою рукою. Зараз, у війну, будувалися мало, але такому столяру, як Прокіп, робота знаходилась. Не в своєму селі, так у сусідніх. Ялось та буде. Може, й правду каже Грицько, що скоро війні кінець? Треба жити. Не один він, як відступали, зачепився в селі. І всі наче й живуть...

«Як, тату, твоє здоров'я? Ти тільки не нервуй. Я оце вичитав у журналі, що од нервів навіть рак з'являється. Всі кричать, бігають. Бережи себе.»

Після чарчини і миски пісного борщу з сушеною рибою Прокіп повеселішав:

— Висітимуть, тітко, ваші двері до нового прищестя.

Тітка мовчки розплачувалась шматом сала, яйцями.

— А чого це ви, тітко, такі невеселі?

— Чого веселитися? Що треба наймати чужу людину, маючи двох мужиків?

— Яких мужиків?

— Мо' вже й нема. На фронті чоловік і син. А тебе щось не брали?

— Брали. Контузило мене на Дніпрі.

— Совість у тебе контузило, бугай отакий.

— Ну, ви, тітко, на своїх будете гримати.

— Як прийдуть же свої.

«Совість контузило!» — всю дорогу стріляло у Прокопових вухах. І то ж не одна ця тітка так думає. Хіба він не бачить? Чомусь не радували Прокопа ні добрий заробіток за ці дні, що носився по селах, ні гарна погода, ні веселий біг конячини, що, видно, чула домівку.

«Совість контузило!» Прокіп зле нахльостував коняку, що й так притьмом летіла по свіжому снігу.

... На похорони встиг якраз. Сусідка, баба Лукерка, розповіла йому таке.

Першого ж вечора, як Прокіп з'їхав на села, у хату до Насті ввалилися Грицько Баняк і два його друзки-поліцаї. Випили півсулії самогону. А потім Грицько під п'яний регіт дружків згріб перелякану Настю в оберемок і згвалтував на ліжку за занавіскою. Приплямкуючи, передав Настю дружкові. Після того Настя випросилася напиться води і вискочила, боса, розпатлана, в одній сорочці, на вулицю. Побігла по заметах до першої-ліпшої хати, в якій ще світилось, — до баби Лукерки. Тієї ж ночі Настю забило в пропасниці, а другого дня вона померла, тихо, як і жила, висповідавшись перед смертю бабі Лукерці.

В ніч після похорону Прокіп знайшов п'яного Грицька і провалив йому голову теслярською сокирою. Уклав на сани пожитки і направив коняку за ріку, в густі ліси, що стіною зависали довкола Дубровного.

... Наліт на сонне містечко був таким несподіваним, що все закінчилось за якусь годину. Партизани розстріляли бургомістра, того самого, що хвалився перевішати партизанів на привокзальній площі. Роблячи обшук на його квартирі, Прокіп знайшов невеличку різьблену скриньку. Відкрив — і йому перехопило подих: скринька була повна золота. Весільні обручки, персні, сережки, навіть золоті зуби. Пан бургомістр, видно, не гребував нічим.

Знадвору гукали хлопці. Прокіп швидко сховав скриньку під кожуха і вибіг на вулицю.

«Оце, тату, я знову про те саме. Спродував би ти дворище і переїздив до нас. Хоч на старості відпочинеш. Ніяк не одірву тебе від хазяйства, хоч і хазяїн уже з тебе з твоїм здоров'ям... Сидиш в селі, мабуть, через те, що там, як кажуть, пуп закопаний.»

Скриньку Прокіп закопав у надійному місці. З приходом наших його як і інших чоловіків, що потрапили в окупацію, забрали на фронт. Відвоювався весною сорок п'ятого. Додому прийшов з двома медалями і осколком у нозі.

Хотів, було, стулити нову хату, аж, поки перебивався у брата, пристав у прийми до Катрі. Та вийшла заміж перед самою війною, тут же провела чоловіка на фронт і зосталась вдовою на медовому місяці.

Як пес довкола заритої кістки, так і Прокіп вечорами бродив городом, а в постелі подумки вертався до заповітної скриньки. Навіть жінці боявся признатися. Лише в голодний повоєнний рік відкопав скриньку і спродав трохи золота в місті через свого приятеля.

Ночами лізли в голову гроші, коні, земля. А потім почалось укрупнення колгоспів, пішли клопоти з новою хатою, з'явилися діти, побігли роки.

Якось за обідом, Катрі саме не було в хаті, Мишко мовив:

— Тату, а хлопці кажуть, що у тебе — торба грошей, що ти куркуль.

Прокіп зблід, впустив ложку на стіл:

— Дурне кажуть. Хто це там, розумник, чужі гроші хоче рахувать?

Весь день по тому ходив, як загнаний вовк. Передумав усякого. Може, щоб дружок продав? Наче не випадає. Зрештою вгамував-ся. Мало що люди плетуть. Думають, може, щось од батька лишилосья. Чи завидки беруть, що він столярує і має свіжу копійку.

«Не второпаю ніяк, що ти мені говорив в останню зустріч? Що помирати скоро, а жив ніби в борг, наче не своїм життям, а позиченим. І жив так, як несло. Ти б, тату, викинув це з голови. Жив, як усі. Час був такий закручений. Хіба мало людей зовсім згубили голови? А у тебе все-таки син, дочка, пенсію маєш. Що ще людині треба?»

... З диким реготом гупає в небо вогонь. Плескати ненажерливі язики злизують солом'яну стріху, падають крокви, і пирскають навсібіч тугі снопи жару.

Де люди? Чому ніхто не б'є у дзвін і не гасить цей страшний вогонь?

В розчакнутих дверях — розіп'ята постать Насті. На ній — та сама довга біла сорочка, в якій проводжала його на ґанку три дні тому. По плечах розсипане вороне волосся. Вона прикипіла до порога і ніяк не вирветься з палаючої хати.

Прокіп біжить по глибокому снігу, провалюється, падає і знову повзе на височенні буркуни. Віхола забиває очі, підкошуються ноги, горить його хата, і Настя, як закам'яніла, — у дверях, не переступить високого порога. Прокіп пробує щось кричати, але слова замерзають у горлі і безсило шамкають губи. Ще мить — і Настя запалає разом з хатою.

Раптом на ґанок піднімається Грицько Баняк в чорній уніформі. Зараз він врятує її, дружину свого приятеля. Грицько повертається до Прокопа, страшно й беззвучно сміється. Голова у нього розкрена навпіл важкою теслярською сокирою, по обличчю течуть язики крові, схожі на язики полум'я, що жере й жере Прокопову хату.

Грицько підходить до Насті, яка безсило б'ється у дверях, тягне ручища до її вух і видирає з м'ясом і кров'ю маленькі золоті сережки, куплені колись Прокопом на ярмарку. «Це для нашого пана бургомистра», — сичить крізь вогонь Грицьків голос. Падають стіни, дах, все довкола тоне у вогняному клекоті.

І лише тепер з Прокопових грудей виривається стогін, його кидає в ліжку, і він важко розплющує очі.

... У хаті — густий морок. Спить, одвернувшись до стінки, Катря. Сопуть на печі Мишко з Ганькою. На стіні цокає старенький годинник.

Тієї ночі Прокіп відкопав прокляту скриньку. А другого дня повіз золото в місто. Йому здавалося чомусь, що цю процедуру треба зробити неодмінно у великому місті. Прокіп прийде в міліцію, покладе на стіл загорнуту в полотно скриньку і скаже: «Ось, дорогі товариші, знайшов я золото, прошу оформити нашій радянській державі. Може, на ці гроші збудують притулок для сиріток».

У місто Прокіп приїхав під вечір. Поки добирався до свого родича, у якого вирішив заночувати, геть і стемніло. Уже недалеко від родичівського будинку, на тихій безлюдній вулиці, до нього підійшло двоє. Вищий мовчки потяг до себе Прокопову корзину, а нижчий, опецькуватий, боляче вдарив Прокопа в живіт. Прокіп скорчився і осів на закеваний багнукою тротуар. Двоє з корзиною зникли, як привиди, в підворотті.

Він сидів на тьмяно освітленому тротуарі, без корзини, без золота і з ненавистю до всього на цьому чорному світі...

Дід Прокіп сховав листа в конверта, зняв окуляри. Під вікнами пурхали горобці, лопотів у вишняку свіжий вітерець, помуквали, вертаючись з паші, корови.

Боляче защеміло в грудях. Він дивився кудись крізь порепану клейонку, якою було застелено стіл.

Вечоріло...

20

Зі щоденника

«Ліда-Лідочка, гарна дівчинка. Ота сама, що танцювала зі мною на шкільному вечорі. Учора зустрічаю її на нашій вулиці. Дивиться на мене такими очищами. Я, було, подумав, чи не закохалася? Розговорились. Лідочка й каже: «Хочу в Індію». Виглядає, дівчині заморочили голову індійські фільми. Почала розказувати, як мамця продасть теличку, а там ще підзбирають грошей, і Лідочка гайне в Індію.»

Я не став розказувати їй, скільки коштуватиме така поїздка, скільки років треба мамці збирати оті гроші, бо батько у Лідочки що заробить, те проп'є. Виношу їй з хати одну книжку і даю прочитати таке:

«Ми бачили приплюснуті до скла скелетоподібні привиди з нерухомими, зануреними у власний голод, очима, і таких людей були не десятки, не сотні, а тисячі. Це були ті, хто народжувались на вулиці, спали на вулиці і помирали на вулиці, так і не дізнавшись, що значить власний дах над головою.»

«Де це?» — з жахом спитала Лідочка.

«В Індії. В їхній столиці. То що скажеш, Лідочко?»

Вона глянула на мене сумним, зовсім дорослим поглядом:

«Я хочу в Індію.»

З нарису про Василя Мефодійовича Хвилю

«На другий день після операції Василь Мефодійович обережно зсунув ноги з ліжка і, важко крекчучи, спробував підвестися. Але, видно, біль добре резонує по животу, бо Мефодійович тут же безсило витягся на постелі.

— Куди ти, Васю? — прикрикнув на нього сусід по палаті, сученький дідок з широкою лисиною і сивими кучерями довкола. — Ну куди скачеш? Лежи два дні, як велено.

— Що тут вилежувати? Подумаєш, апендицит.

— Ду-рний ти, Васю. З отим пиндицитом можна й на той світ заграти, — повчав дідок.

Дідової поради вистачило десь на півгодини. Трохи відлежавшись, Мефодійович таки зіп'явся на ноги і, підтримуючи долонями неслухняного болючого живота, порізаного вчора на операційному столі, потихеньку побрів у сусідню палату. Там днями точились шахові баталії, і такий завзятий гравець, як Мефодійович, не міг, звісно, бути осторонь

Ця вилазка дорого коштувала Хвилі. Увечері він довго не міг заснути від тупого тягучого болю в животі. Забувся на якийсь час лише після того, як медсестра зробила укол промедолу. А вранці пластом лежав на ліжку і винувато вислуховував нотації балакучого сусіда.»

21

— Заходь, заходь, — весело припрошував Савченко.

Я переступив поріг.

— Думав, уже не заглянеш. Все діла, діла. Ні, щоб посидіти за чаркою. Галю! У нас гості.

З другої кімнати вийшла невисока симпатична жіночка, пов'язана, як чалмою, рушником — видно, накрутила на бігуді волосся. Із-за материнської спини висунуло кирпу біляве дівча.

— Здрастуйте, — привіталась хазяйка і запитуюче подивилась на чоловіка.

— Згороди нам, Галю, чогось поїсти, — мовив той.

Простора кімната, «зала», як називають її в селах, добротна обстановка, яку зараз побачиш не лише в головній хаті: сервант з кришталем, телевізор, книжкова шафа.

— Бібліотеку настягував, — кивнув Савченко. — Школяр же в хаті, десь воює на вигоні. І меншій на ту осінь у школу. А тут — журнали, газети. Думаєш, ми в селі мохом обросли?

Савченко був одягнутий у дорогий спортивний костюм, на ногах м'яко виляпували кімнатні капці. Ходив по килиму, весело сипав словами, лише очі залишались гострими й нашорошеними.

— Читав твого нариса про Хвилю. Інтересно. Більше б мені таких хлопців.

— Тікає молодець?

— І тікатиме. Непрестижно стало працювати біля землі, немодно. І ти їх, Ваню, не суди. Ну зостанеться хлопець у селі, пришилимо йому пишне звання хлібороба, а хліба отого самого не завжди й купить у магазині.

— Дивно. Деякі голови колгоспів, знай, розхвалюють село.

— Ваню. Якщо я, заплющивши очі, кричатиму, що в селі — рай земний, воно од цього раєм не стане. Дай людям хороші заробітки, нормальні умови — не тікатимуть у місто.

Галя з малою несли повні руки страв. Савченко розлив по чарках «Посольську».

— Галю, по одній з нами.

— Я такого боюсь.

— Я теж такого не п'ю.

— Ви зговорились, чи що? — навідав Савченко. — Тоді ось сухого винця, виноградного соку, як каже твій дружок Антон. Розумний хлопець, а застряв на фермі.

— Значить, на фермі повинні зостатися самі дурні?

— Ну, Іван. Вихопилося. Я кажу, з Антоною головою можна б не лише на рахівниці ляпати.

— Так поставте зоотехніком.

— Думаєш, захоче?

— Сергію, чарки налиті, — нагадала Галя. — От мужчини! На роботі — так про футбол, а за чаркою — про роботу.

Розмова побігла про всілякі дрібниці. Галя посиділа хвилин з десять і вийшла.

— Так я не згоден щодо умов у селі, — продовжив я перервану розмову. — Непогані умови, завтра будуть ще кращі.

— Сьогодні, завтра... Не так міряєш, Ваню. Ти бери один і той же рік, один день і порівняй: як воно в селі і як у місті? І як вона ота різниця: меншає чи більшає? Городянину не дав день-два гарячої води у ванну — скаржиться. А в Дубровному он колодязі висихають, треба водопровід тягти.

— Так у чому справа?

— Тягнемо. І з нас душу тягнуть за кожну трубу. По-людськи, воно б треба водопровід у кожну хату. Думаєш, це так важко?

— Мабуть, нерентабельно?

— Захочеш їсти — все буде рентабельно. Це зараз нам платять по дванадцять копійок за кіло картоплі, от у нас все й нерентабельне — і дитсадок, і водопровід, і баня. А нікому буде вирощувати оту картоплю, заплатять по тридцять копійок, і все побудується. Боюсь тільки, щоб не запізно.

— А звідки вона візьметься у молодих, ота любов до землі? Ми так її калічимо, цю землю!

Намагаючись не заводитись, розповідаю про «підпільні» гектари, знівечений луг, спиляні осокори. Савченкове обличчя ставало все похмурішим.

— Таке робиться не лише у нас. Луг, осокори... Мені тонни і центнери потрібні. Зерно, льон, картопля. І негайно, сьогодні. Думаєш,

я не знаю, що краще більший урожай виростити, ніж луг орати? Так ніколи ж мені. Ні-ко-ли! А хіба не знаю, що отрутохімікатами гробимо землю і самих себе? Мій агроном, молодий хлопчина, душить хімікатами жука і мало не плаче. Каже: «Що ж ми робимо? Жуки до цієї отрути звикають, пирскатимемо ще більшу дозу, як наркомани». І все в землю, а звідти — сюди, на стіл. А що вдієш? Всі так роблять. Отак і з тими гектарами. Які не є, а наче зайві. Щось та вхопиш.

— І премію — в кишеню?

— От ти якої? Торік на колгоспних зборах встає один і говорить: «У нас з паливом перебої, а от у голови завжди є». Я й відповів: «Ну вже якщо у голови не буде, гріш нам ціна».

— А люди що?

— Люди? Посміялися і все. Знаю, що про нашого брата говорять: хапуга, деспот. Але от що цікаво: будь голова тихенький, чесненький, з нього тільки сміятимуться. Оті ж крикуни. Людям хочеться мати над собою добрий кулак.

— А вам — побільше влади?

— Знаєш, Ваню, чого я хочу? Самостійності. Щоб не трястися над копійкою. А ще прикро, що дехто присмоктався до селянина, а віддачі — ані на гріш. Стільки вчених, інститутів, а толку? Я недавно бачив кінокомедію. Вчену братію показали. Там один солідний професор протестує, що його ганяють на базу перебирати гнилу картоплю. Але от питаннячко: що ти, професоре, зробив для науки, для селянина? Знаєш, чим вони займалися в інституті? Як переселити мавп з Африки до Сибіру, щоб вони там збирали кедрові шишки. Понаписували на цих мавпах докторські дисертації, а ти, дядьку, длубайся разом з Савченком у землі.

За вікном давно чорніла густа осіння ніч. А ми з Савченком сиділи за столом, і розмові не було видно кінця. Я пробував зрозуміти, чому при всіх розумних аргументах Савченка його «Зоря», та й не лише вона, щороку з такими потугами веде оту «битву за хліб». І що воно означає: «битва» із землею, на якій ти живеш і яка тебе годує?

22

У веранді загупали Миколині чоботи. Віра відсунула зошити і завмерла у жовтому овалі настільної лампи. Двері прочинилися.

Несміло, як злодій у чужій клуні, Микола заляк на порозі, сторожко роздивляючись кімнату. Похитався до столу, впав на стілець.

— Сидиш... Я думав, побігла до свого милого.

— Та ти п'яний, — жажнулась Віра.

— Цить! Ще й рота роззявляєш, шлюха. Все село сміється.

— Колю, не кричи, малий спить.

— Ага, і про малого згадала. А тоді думала, як бігала до отого писаки?

— Забери руки, хам.

— Чого це я хам? Що менше од тебе читав отого ... Буніна? Плював я на нього. Поміщик недорізаний. Емігрант. «Ах, як гарно пахне антонівськими яблуками.» Читав, не думай, що ми такі вже темні. Буржуй. Мужики на нього ішачили, а він до яблук принюхувався. А ми — темнота! Зате я знаю, почім на базарі кіло антонівки. А ти не знала і знати не хочеш.

— Добре, що ти...

Микола підвівся, завис над Вірою, спершись руками об стіл.

— Тек-тек. Нам, значить, чорненьким, чорну роботу, а вам, білим, любов крутити? Я, як скотина, валяйся в багнюці під машиною. Я з матір'ю — на базар. А ви — чистенькі. А свіженького поїсти любиш?

— Не тикай шматком хліба.

— І барахло любиш. Чобітки імпортні, шубку, платок пуховий. Цяця.

— Кажу, не тикай. Я теж тут щось заробила.

— В морду ти заробила, сучка отака.

Микола незграбно хитнувся через стіл і рвонув на Віриних грудях халат. Великий голубий гудзик дзенькнув на підлогу і котився ... котився... котився кудись в самісінький куток.

Посеред ночі Микола жадібно обцілював сухе й гаряче Вірин обличчя. Вона плакала. Люто і безсило. Одними губами.

23

Такої гості я й не чекав. У хату зайшла Оля Тарасенко.

— Завтра їдете? А я у справі.

— Змилуйтеся, Олю. У мене тут уже за місяць як справ...

— Ні, ви розберіться. Доки той шахрай крутитиме? Я про Харка. Знаєте, що сьогодні трапилось? Принесла його нечиста сила

на луг. Випили з пастухами, тоді ще припекло. Харко з одним пастухом — на мотоцикла і в магазин. А другого пастуха розморило, заснув. Бички розбрелися лугом, двоє і влізли в меліоративну канаву. Борсались, борсались, і на дно.

— Оце так історія. І що ж тепер?

— Про це ще ніхто не знає. Мені проговорився сп'яну Льоша. Пам'ятаєте, котрий коняку загнав. Каже, по команді Харка разом з пастухами одвіз бичків у ліс, притрусив соломою. А увечері закопають.

— І все шито-крито?

— Аякже. Ніхто ж, крім Харка, толком і не знає, скільки на фермі тих бичків. Два туди, два сюди, і все гладко.

— То що я повинен робити?

— Зловіть цього хапугу на гарячому, як закопуватимуть. Подзвоніть у контроль, прокурору. Щось придумайте. Не зв'язуйтеся лише з нашим начальством. З вами й Антон піде.

— Невже?

— Піде. Я з ним говорила. Правда, він послав подалі... Разом з вами.

— А ви що ?

— А я послала ще далі. І сказала, щоб не валявся на дивані, а раз на рік зробив добре діло. Поспішайте, вечоріє. Тільки не говоріть, що це я розказала.

— Розумію. Конспірація?

— Багато ви ще не розумієте, — невесело посміхнулася Оля вже на порозі.

... Гарненька історія. Завфермою пиячить разом з пастухами, і гине худоба. Тепер потемки бичків закопують, і жодних тобі слідів. Смішно, але, якщо впливе ця історія, найбільше зрадіють Проня Чала і її благовірний Миколай. Хитро все переплелось. Сьогодні я, Байда, — союзник «святого сімейства». Може, тоді й взяти в рейд Миколая Чалого, великого правдолюбця? Анекдот!

Однак треба поспішати. В район дзвонити пізно. Швидше до Антона. Добре, коли в потрібну хвилину є надійний друг.

«Вставай!» — скомандував я з порогу, влетівши в Антонову хату. Антон зіп'явся на дивані, глипнув посоловілим поглядом і одвернувся.

— Слухай, Антоне, набридли твої штучки.

Я добряче трусонув приятеля за плече. Він повернувся, промовив:

— Відчепись...

Антон був п'яний.

Моя рука сповзла з його плеча.

Раптом він рвучко підвівся, сів, заговорив важко й похмуро:

— Чого ти пристав? Зібрався їхати, то їдь у свій Київ.

— Злякався. А ми з Олею думали...

— Ідїть ви з Олею... Борці за правду.

— Що з п'яним говорити.

— Я такий п'яний, як і ти з твоїм редактором. До одного місця ваша писанина. Пишете, пишете, а толку? Який толк, я питаю? Та вас Харко ще сто разів обведе круг пальця.

— То нехай і далі обводять?

— Нехай, раз люди такі дурні. І ти, Ваню, не нервуй. Куди не йде, все на краще.

— А якщо йде до атомної війни? Сьогодні ти сховався в нору від Харка, завтра — ще від когось, а післязавтра тобі — атомну війну.

— Значить, наш двоногий брат більшого й не заслужив.

— І ти теж?

— І я теж. Годі, наговорився. Біжи, лови Харка з його дохлими биками. А у мене тихий час.

Я грюкнув дверми, вийшов на ґанок. Стояв із запомороченою головою і ніяк не міг второпати, нащо тут стою і куди зібрався. Нарешті плюнув і побрів додому лаштуватися до від'їзду.

24

«Станція «Хрещатик». Мене винесло з вагона в сяючу вогнями підземну залу, що, як завжди, кипіла народом. Посунув у юрбі до виходу. Кілька хвилин — і ескалатор винесе нагору. Пропливають поруч двадцять чотири пари ліхтарів, кількасот людей.

Цікаво отак, стоячи на ескалаторі, вдивлятися в людський потік, що пливе назустріч. Всі різні, на кожному обличчі своя печать — втоми, радощів, горя, сміху, турбот, байдужості, іронії.

Он пливе якась поважна дама в модному пальто. Статечний пенсіонер. Зграйка старшокласниць. За ними...

На ескалаторі стояла Віра. Це була вона і не хто інший, хоч я ніколи не бачив її в цьому елегантному блакитному плащику.

Вона в Києві! Куди приїхала? Надовго? Думки вихором летять у голові, а два ескалатори невтримно мчать назустріч один одному.

Але ж вона мене не помічає! Ідіотська ситуація. Крикнути на все метро? Махати руками чи стрибнути через ліхтарі на її ескалатор? Чи, розштовхуючи людей, побігти вниз? Як в одному фільмі Чапліна: маленький смішний Чарлі біжить по ескалатору, а східці кидають його назад... А два тісно збиті людські потоки шалено повзуть один навпроти одного. Ось вона вже поруч, за два кроки... Пропливає мимо, і мені стає дивно, як це можна було сприйняти за Віру оте ніяке розфарбоване дівча у блакитному плащі?

... Того ранку я побачив її у дворі. Здалеку, крізь дерев'яні ґрати високого паркану, яким Івашки відгородились від діда Прокопа.

Ми зійшлися під дідовою вишнею. В руках у Віри була миска із зерном. Ненажерливі кури поприбігали слідом, в палисадник.

— Сьогодні їдеш?

— Сьогодні.

— Скажи що-небудь, Ваню.

— Не придумую.

— І правда. Говори не говори, щось та забудеш. Тоді раптом згадається.

— Так напиши мені. На університет.

— Як не забуду.

На ганку виринула свекруха:

— Віро! Там щось малий коверзує.

— Іду! Прощайте, Іване Петровичу.

— До побачення, Віро Михайлівно.

25

«Здрастуй, Катюшо. Надумалась тобі написати. Чомусь так тоскно. Дощ за вікном. А весь вересень стояла така гарна погода. Сусід наш купався мало не щодня. Це тут до діда Прокопа поселився один студент. Приїхав на практику в районну газету і при-

бився на місяць до нас у село. Смішний такий. На Мишка Кравченка з нашої групи схожий.

Зараз холоднеча, вересень закінчився, сьогодні здушилось, наче кінець світу.

Пишу оце і не знаю, про що писати. Торік ти була у мене, все бачила. Нічого й не змінилося. На роботі нормально, вдома теж. Микола кролів завів, каже, вигідно. Синок уже гасає по кімнатах, куди не йду — слідом.

Останнім часом здружилася з дідом Прокопом. Як його життя було! Оце сиділи в неділю, сповідувався. У нього Біблія є, дає мені почитати. Я там вичитала: «Не судіте, не судимі будете». Цікаво, а як судити саму себе? Був час, коли мені хотілося махнути на все і з'їхати в тридев'яте царство. Тоді вгамувалась. Поволі вичахаю. Бідна моя Мальвіно, про що ми з тобою мріяли в шостому класі? А в дев'ятому?

Живеш, дримаєш, а тоді — наче сонячний удар. Пам'ятаєш це оповідання Буніна? Мені од тебе критися нічого: недавно й зі мною трапився такий удар. Потім згоріло. Але може, й варто жити, щоб іноді траплялися такі «сонячні удари»?

Мій чоловік час від часу зривається, запиває до чортиків і мучить мене: зрадила я йому чи ні? Смішний. Головне, що я давно зрадила саму себе.

Що тобі ще написати? Наша кішка Мурка привела двох котенят. Це просто чудо, які вони смішні. Сиділа б і дивилась на них цілий день.

Цілую тебе міцно. Пиши. Твоя Віра.»

Я одержав цього листа у себе на факультеті. На конверті стояла адреса університету і моє прізвище.

26

Зі щоденника

«Зупинитись! Головне — зупинитись, подивитись людям у вічі, вислухати їх. Ми дивимось і не бачимо, слухаємо і не чуємо.

Я броджу осіннім містом, намагаюсь нікуди не поспішати, дивитися, слухати...

В центрі ламають старий квартал. Довкола ростуть висотні будинки. Десь на сусідніх вулицях чути шум великого міста. А

тут — напіврозбиті скелети жовтих п'ятиповерхових будинків. В усілілих ще живуть люди. Двір захаращений бочками, битою цеглою, старими віконними рамами.

Від літніх людей почуєш те, чого не відкопаєш в жодних словниках. Дідусь показує на свої прострелені на фронті ноги й каже: «Здоров'я у мене ще нівроку, а от ноги відстають». Бабця каже про свою дочку, яка нарешті розлучилася з алкоголіком і вийшла заміж за хорошого чоловіка: «У неї в житті оце тільки й розвиднілося».

В їдальні бідно вдягнений чоловік бере лише гарнір. Просить побільше підливи. Рукав потертого пальто лопнув по шву.

Наша лаборантка на кафедрі так захопилася розмовою, що почала підморгувати співбесідникові, забувши, що балакає по телефону.

Когось хоронять. Біля під'їзду старовинного чотириповерхового будинку стоїть автобус похоронного бюро. З під'їзду висовують забиту труну. Обережно протискуються крізь вузький засклений коридорчик. Не по-осінньому жарко. Над вулицею стовпом стоїть сонце. Шум, гам, люди. Рохкають на перехресті таксі, дзенькають трамваї. Похорон

У парку навпроти університету на лавах і довкола них залякли шахісти. Сидять і стоять годинами, днями, роками. Посоловіли очі, тремтять руки від шахового неврозу.

— Що ти ото походив? Треба було турою!

У скверику жінка скаржитья подрузі на свого домашнього пса: «Сьогодні мій Максик буде покараний: з'їв пачку вермішелі і коробку сухарів».

Зустрічі, обличчя, враження, обличчя, зустрічі...»

***

Минуло два тижні, як я поїхав з Дубровного. До від'їзду в Київ поклав редактору на стіл велику статтю — роздуми про «підпільні» гектари, про «битви за хліб», отрутохімікати і землю, на якій нам випало жити. Мабуть, стаття написана занадто наївно, щоб вона була надрукована. Скоріше за все, долежиться, поки редактор з секретарем, забиваючи в номері чергову дірку, викрутують її, як ганчірку, і поставлять під рубрикою «На теми дня». І стоятиме під цими висівками мій підпис.

Все це, звичайно, прикро. І все це — дрібниці. Головне — що є таке село Дубровне, де живуть Василь Мефодійович Хвиля і дід Прокіп, Оля Тарасенко і Антон Грицай, Дідвасиль і ланкова Харитонівна, Ліда-Лідочка і Віра. Віра Михайлівна.

Це ж зовсім недалеко. За оцим затопленим електровогнями містом, за полями, лісами й звивистими ріками.

Я приїду туди, обов'язково приїду. Знову буде осінь, вересень. Час, коли буйно віддячує земля, і все інше здається таким мізерним у порівнянні з цим правічним чудом. Буде вересень, час довгих і теплих вечорів і чистих холодних ранків, останніх ранетів у садах і прозорі скляної води у придеснянських озерах.

Я приїду подякувати цим людям за те, що вони є, сказати їм, просто і тихо, навіть без слів: «Здрастуйте. Я вас люблю».

1984 р.

«Стамбул — Константинополь»

1

Фокстрот називався «Стамбул-Константинополь». Біс його зна, чому, тим паче Стамбул і Константинополь — одна болячка, як, приміром, Лежні й Михайлівка. Це у нас, за Десною біліло на пагорбах таке село. Споконвіку називалось Лежнями, й хоч давно його перейменували на Михайлівку, нова назва ніяк не приживалася. «Куди їдеш?» — «В Лежні».

Ага, так я про «Стамбул». Позаяк до кожної танцюльки потрібні були якісь слова, співали ми куплетик і до цього фокстроту:

«Стамбул-Константинополь,
хлеба нет, едим картофель».

То була суцзя нісенітниця, бо хоч картоплі в наших краях — дівати нікуди, на картопляниках не сиділи. Хліб у сільській лавці був.

Цим куплетиком слова й закінчувались. Далі йшло ритмічне бемцання у дві ложки або порожні пляшки. От, скажу вам, ударний інструмент! Про ударні установки в селах ще не чували, але й патріархальні бубон з гармошкою в наш клуб уже не рипались. Не ті часи! Йшов рік тисяча дев'ятсот шістдесят четвертий. В клубі у нас було два з половиною баяни, майже справний акордеон і — навіть! — радіола. Крутили радіолу по вихідних: економили батарейки. Десяток грампластинок були нами завчені напам'ять. «За окошком свету мало, белый снег валит, валит. А мне мама, а мне мама целоваться не велит.» Щойно вщухне ця мелодія, і раптом — супермодерн! зірка! — вундеркінд Робертіно Лоретті. «Джама-га-га-гайка!» — зомлівав у радіолі, на обрамленій зеленим плисом сцені томний голос Робертіно. Ах, далека Ямайко... А потім дві японські сестрички співали про море і поцілунок солоних губ. А потім... Потім була королева пісень, шлягер сезону, югославська «Маленька дівчинка». Ніколи більше не бачив я такої шаленої популярності звичайної собі пісеньки. Існувало кілька варіантів тексту. А в оригіналі «Девойко мала» можна було почути в найнесподіваніших місцях: під стогом сіна й при силосній ямі, на городі й біля череди на випасі — де тільки могло носити нашу напівпарубоцьку братію.

Танцювали під усе, навіть під знамениті руслановські «Валянки» й старовинний марш «Прощання слов'янки».

Однак радіола радіолою, а головним на танцях все-таки був баян. Музикантів у нас було півклубу. Один баян завжди лежав напохваті в коричневій розхитаній шафі, й кожен міг тиникати на ньому, скільки завгодно. Але таких пильщиків, як я, танцювальне товариство, звичайно, ігнорувало. Якби раптом я посмів перехопити баян у котрогось маститого баяніста і заквакав щось своє, жодна пара демонстративно б не вийшла в коло.

Маститих було троє: Вася-перший, Вася-другий і Карась. Василів пронумерували, бо вони ходили в один клас і, як на гріх, мали однакові прізвища й по-батькові. Третім був Мишко Карась. Яюсь у нас пішла мода імітувати хімічним олівцем татуювання. Карась написав на всю ліву руку: «Мыша». Літера «М» була виписана аж на плечі, а на кулаці красувалось товсте, клишоноге «А».

У кожного з маститих був свій улюблений танець. Вася-перший полюбляв танго «Над морем». Він лягав щокою на баян, приплющував очі й вичавлював такі акорди, що у нас тьохкало у грудях. Візитною карткою Васи-другого був старовинний вальс «Шепіт хвиль». А Карась, знай, награвав карколомний фокс-трот «Пелікани».

А тепер — дайте-но мені паузу! Паузу на три такти. Геть «Пеліканів», до біса липкий і тягучий «Шепіт хвиль»! Нарешті...

Нарешті наставав момент, коли черговий маститий гучно оголошував: «Стамбул-Константинополь!» Ці слова струмом били по юрбі, яка товпилася на п'ятачку перед сценою. На мить замерзала тиша. Наче аж присідали червоні язики гасових ламп, що блимали по стінках клубу. Із закапелків клубного залу тяглись до сцени розімлілі парочки. Хтось, надто куций і цікавий, дерся на спинку стільця. П'ятачок тужавів людськими тілами, готовий ось-ось виштовхнути на кін своїх примадонн. Зал завмирав напівподиху, і перший акорд батогом хльоскав по оголених нервах:

«Т-р-рам! Пам! Па-рам-па-рампам!

Стамбул-Константинополь...»

І починалося...

Фокстрот завіз у наше тихе село Аркадій. «Аркаша — любов наша». Дівки за ним — хіба що не плигали на шию, хоч, як на наш аршин, Аркаша був уже в літах: йому стукнуло двадцять п'ять.

Аркаша приїздив до тітки, саодиної бездітної вдови, котра, здавалось, тільки й жила від однієї його відпустки до іншої. Служив Аркаша в торговому флоті, тітоньці привозив всілякі заморські штуковини, а нам при кожному нальоті на наше бідне тихе село вихлюпував силу-силенну моряцьких байок про Сінгапури, Гібралтари і Бомбеї. Аркаша хапався за все підряд: ремонтував сільський радіовузол, тренував футбольну команду (чомусь ганяв нас неодмінно босими), а вечорами біля клубу хвацько бренькав на гітарі й співав веселу і безглузду пісеньку про Алі-Бабу, турецького принца, котрий грає на бандурі модний твіст.

Словом, Аркаша був загальним улюбленцем, а його тітка при згадці про племінничка закидала вгору гарні темно-карі очі й милостиво посміхалась: «Баламут».

Так от, після чергового плавання Аркаша й завіз нам «Стамбул-Константинополь». Показав акорди Василям і Карасю й поїхав, а наш бідний старенький клуб вчадів його фокстротом.

Танцювати фокстрот по-старомодньому було б все рівно, що ходити в чоботях по паркету. Душа прагнула нового!

Тон, як завжди, задала Галка. Вогонь-дівка, вона крутила хлопцями, як циган сонцем. Один час мені здавалось, що, якби доля спарувала їх з Аркашею, кращого не можна було б і придумати. Але якось пізньої осені ми з Галкою опинилися в одній компанії, здається, проводжали когось в армію. В темних сінцях Галка притиснула мене до драбини і полізла цілуватись. Потім розревлась, по-дитячому шморгаючи носом, і говорила мені, чи, може, драбині, що Аркаша — хам, що вона запалила б село, і плела ще щось таке несусвітнє, забившись зареваним обличчям у моє плече.

Але все це — дрібниці. Галка була королевою танців, і ясно, що це могла придумати тільки вона. «Ніяких обіймів і топтань на кону!» — скомандувала Галка. «Стамбул-Константинополь» танцюють так. Двоє стають обличчя до обличчя і сплітають пальці на рівні плечей. А потім головне — різко, зігнувши в коліні, закидати ноги. Назад і вбоки.

«Т-р-рам! Пам! Па-рам-па-рампам!»

Ліву, праву! Ліву, праву!

Впізнали? Ах ти ж, боже мій... Звичайнісінький чарльстон. Років через десять в якійсь телевізійній передачі (в стилі «ретро») я побачу цей веселий і наївний танець двадцятих років.

Це буде потім, потім. А тоді якимись імпортними вітрами в нашу глушину заносило чудернацькі слова «рок-н-ролл», «ча-ча-ча», «твіст», «шейк». Уже входило в моду міні, зблискували не заброньовані в капрон дівочі ноги, Карась рвав на шматки баян, і, забившись в куток, похитував головою колишній паламар нашої колишньої церкви, неголений і худий, як тріска, Цигель.

З тим триклятим Цигелем у мене колись трапилася капосна історія. Було мені років сім і занесло мене на майдан перед сільським клубом. Цигель сидів на колоді й тягав гармошку. Був він, можна сказати, на службі, бо, окрім сторожування, правління колгоспу постановило йому по неділях грати на гармошці. За що записувало щомісяця по десять трудоднів. Цього заробку сповна вистачало на дві чвертки горілки. Півлітру Цигель ніколи не купував, бо запевняв, що туди влазить менше, ніж у дві чвертки. В репертуарі Цигеля і в хорошу погоду були тільки карапет і полька, а після чверток він взагалі виключався і терзав під гармошку одну-єдину пісню: «Барабаш-Барабуля, кому жизнь, кому дуля».

Цигель сидів, висунувши вперед коротшу, поранену ногу, коли я з'явився на його ясні очі. Поруч збилося кілька дівчат, які вже зрозуміли, що танців сьогодні не буде. І от котрась, язиката, шепнула, щоб я підійшов до «соліста» і сказав: «Цигель, грай!» Я підійшов. Він підвів очі. Я сказав. Сказав, значить: «Цигель, грай!» Божечки, що сталося! Цигеля пересмикнуло, гармошка хрюкнула й полетіла в бур'ян. Позаду бухнув регіт, а мене врятувала від розправи лише прострелена Цигелева нога. Виявилось, що музика наш ніякий і не Цигель. Прізвище у нього було якесь шляхетське, щось таке чи Лубоцький, чи Потоцький. А Цигель — то було вуличне прізвисько, на яке він реагував, як бик на червоне.

На той час, про який іде мова, танці давно вже обходилися без Цигеля. Гармошку сп'яну він порубав на пеньку, церкву закрили, й колишній гармоніст-паламар, на радість жінці, зайнявся хазяй-

ством. Правда, іноді таки його заносило до клубу. На міні-спідниці він плювався, а «Стамбул-Константинополь» охрестив слівцем зі свого колишнього церковного лексикону — «подриганіє».

Але все це — суцї дрібниці. Хїба до Цигеля зараз, коли на кін виходить Роман-кінщик. Цебто наш сїльський кіномеханїк. При всїй повазї до Аркаші й Галки, треба визнати чесно: Роман був фігурою номер один в нашому клубї. Передовсїм через його феноменальний танцювальний талант.

Рано чи пізно наступав момент, коли набридали вальси, танго, карапети й польки. Розпашїла юрба відпливала з кону. Котрийсь з хлопцїв пирскав водою на підлогу, щоб хоч трохи прибити розкручену танцюристами пилюку. Западала стомлена пауза. І тоді Вася-перший брав баян і видавав «циганочку з виходом».

На сїмнадцятому такті вступу Роман, нїби знехотя, підводився з лави, збивав набакир темно-синього форменого картуза, підправляв і без того ладні, як вилитї, плечї свого піджака й повільно, крадучись, плив колом. Швидше... Швидше... Баян захилювався переборами й акордами. Вицокували в руках «ударника» двї порожнї пляшки. Роман, наче скинувши пута, летїв вздовж стїни гарячих збуджених облич, на льоту підморгуючи дївчатам і запрошуючи котрусь на танець.

Укоськати Романа могла хїба що Галка. Вона вихоплювалася на кін і, дрібно вибиваючи підборами, накочувалась на Романа. Той танцював легко, на самих пальцях, відкинувшись всїм тїлом назад. Здавалося, ще мить — і брязнеться на спину. Галка чорним розпатланим чортеням лїтала довкола Романа і не подумувала здаватися.

Капітулював баянїст. Вася-перший виривав з баяна останнїй акорд і безсило випростувався на стїльці. А Роман грабастав в оберемок розпашїлу й добре-таки ухоркану Галку і смачно, з виляском, цїлував її в пазуху.

Наше товариство чекало, як же сприйме Роман останнїй крик моди, Аркашин «Стамбул-Константинополь». І той ушкварив такий гїбрид чарльстону з «циганочкою», що пари з реготу кинули танець, полишивши на кону кінщика з його вїрною партнершею Галкою. Серйозна Романова фізіономія стрибала вгору-вниз в ритмі фокстроту. Чорнї крила парадного галїфе хвиськали довко-

ла стегон, а надраені хромові чоботи виписували такі колінця, що рябіло в очах.

Другим неоціненним талантом Романа була завидна життєрадісність. І справа навіть не в тому, що він сам умів сміятися чисто й розгонисто й розсмішити міг навіть Цигеля. Головне — ми зроду не бачили, щоб Роман нервував чи —боронь боже! — з кимось лявся. Іронічна посмішка постійно бродила у нього на губах, а примружені сірі очі так і проймали співбесідника, мовби підкушуючи: «Та що ти кажеш? Не може бути!»

Роман був неодмінним учасником клубних концертів, у яких, крім «циганочки», виконував, скажімо, такі номери, як соло на гребінці. А в новорічну ніч Роман взагалі ходив королем. Бо він запалював електрику! Слабенькі лампочки ледве жовтавіли по стінах, але після газових ламп вони видавалися нам справжньою ілюмінацією.

Приходив у довгополому кожусі й червоній шапці Дід Мороз — заготовлювач нашого сільпо Микита Петренко, по-вуличному Кардан. Сипав по головах житом і карамельками, а одного разу хвицнув сукуватою палицею Карася, котрий запустив лапу в дідову торбу.

А потім починалися атракціони. На віршовку чіпляли замотані в газету призи — зубні щітки, гребінці, соски — і охочим пропонували із зав'язаними очима відрізати якийсь призок. Був ще такий атракціон: запалити цигарку, сидючи верхи на пляшці. Або, теж зав'язавши очі, розбити палицею горщик.

Роман-кінщик і тут не міг, щоб чогось не вчудити. То замість одного призу обстриже ножицями всю віршовку, то, замахнувшись палицею, посуне не на горщик, а прямо на зал, так, що в перших рядах аж заверещать.

А якось на сцені поставили на стільцях двоє відер і вкинули туди по яблуку. Завдання було геніально смішне і просте: склавши руки за спиною, з'їсти яблуко.

Першими на сцену вихопилися Роман і Карась. Мишко застрибав довкола відра, ганяючи забрьоханою пикою трикляте яблуко, яке нізащо не хотіло ловитись. А Роман спокійно підігнав носом яблуко до стінки відра і за хвилю змолв його з хвостиком і зернями.

Був Роман віртуозом і в своїй роботі. Кіномеханіком він працював у нас ще з тих блаженної пам'яті дотелевізорних часів, коли кіно було

більше ніж видовищем, і ми, хлоп'юки, виявляли чудеса винахідливості, щоб при своїх вічно порожніх кишнях потрапити на сеанс.

Заробити якусь копійку можна було у нашого заготовлювача. Ми нишпорили по всіх закутках і стягували в сільпо різне заліззяччя, ганчірки, кістки, а по весні копали хрін. Кардан приймав нас у дворик перед своєю тісною халабудою. Махнувши на вагах туди-сюди пересувною гирею, Кардан зосереджено ляпав на рахівниці і нарешті видзьобував нам з величезної жерстяної коробки з-під оселедців наші чесно зароблені копійки.

Однак надто густо було нашого хлопчачого племені, і сільські закапелки швидко виявлялися вичесаними під гребінку. Доводилося вдаватися до рішучих дій. Наприклад, украсти вдома з-під курки тепле, щойно знесене яйце і здати його в магазин. На односерійний фільм виручки вистачало сповна. Кілька щасливчиків могли потрапити в кіно безплатно, принісши з дому темне рядно, яким завішувались вікна в клубі. Але охочих з ряднами часто-густо виявлялось більше, ніж вікон, а згодом в клубі нарешті почепили темні байкові штори.

Правдами і неправдами пролазили ми в зал і, мов зачаровані, прикипали на розхитаних лавах. Поволі затухала висунута з кінобудки лампочка, включався апарат, і оживав квадратний екран. Хвилина, друга — і ми були вже далеко від нашого обшарпаного клубу, від майбутньої прочуханки за вкрадене яйце, від завтрашніх клопотів про те, чим нагодувати ненажерливе поросля і витопити в печі.

Йшли роки. В клуб ми ходили тепер не лише в кіно, а й на гулі, і давно вже не сушили голови над тим, де взяти копійки на сеанс. І зовсім не задля того, щоб безплатно пролізти в зал, клеїли ми афіші, перемотували плівку і тягали кінодвижок. Просто нас вело до цієї кінобудки, просто Романові кіносеанси перетворювались на маленькі спектаклі. Навіть тут, на службі, наш кінщик знаходив нагоду розсмішити публіку.

В перерві посеред сеансу, коли помічник перезаряджав кіноапарат, Роман розвеселяв «прихожан» рекламою майбутніх фільмів. Кінщик прокашлювався або гучно чхав у мікрофон і оголошував: «Миряне... Прошу прощення, громадяне. У середу в нашому кінотеатрі демонструється новий жутко серцещипательний

фільм «Убійство на вулиці Хворостянке». Регіт покривав це оголошення, бо Хворостянкою називався один з кутків нашого села. А з динаміка одразу ж летіло: «Пардон, громадяне, опечатка. Фільм називається «Убійство на вулиці Данте». А зараз прошу шановну публіку просмотреть другу часть картини».

Не сказати, щоб Романова кінокар'єра була безхмарною. Пам'ятаю його затяжну війну з директором школи. Йшлося про те, як не допустити старшокласників на дорослі сеанси. Особливо на ті, що «дітям до шістнадцяти заборонено». Не будь на афішах такого напису, нас так би не тягло саме на цей фільм. Так от, Роман заявив, що він не жандарм і паспортів перевіряти не буде. Про паспорти було сказано, звісно, для красного слівця, бо їх не було, либонь, і в Романа та й в самого директора.

Якось надвечір я зайшов до кінобудки. Роман сидів на сіддях і байдуже стругав паличку. Чи не вперше я бачив його таким невеселим, і це було так дивно, що на мить мені видалось, ніби поруч сидить Кардан або Цигель.

— Ти чомусь не був учора на танцях? — я саме перебував у такому віці, коли хочеться «тикати» всьому білому світові.

— Був... Не був. Знаєш, браток, видно, я одтанцював. Жінка вчора: «Годі тобі за клоуна. Людей смішити».

Я раптом подумав, що в Романа, як і в кожній нормальній людині, крім клубу, є своя сім'я, що у нього — маленький син, точніше, пасинок, бо Роман пристав у прийми до однієї вдови.

— А ти, я чув, їдеш? — запитав він.

— По осені, як город впораємо.

— Ну-ну, школу, значить, там закінчиш? Легше буде кудись вступити, а то тут, при лампах... Правда, електрику в село тягнуть, чув?

— Здаси тоді свого движка в металолом.

— Нехай поживе. Ех, а кіно завтра! — Роман ляснув лозинкою по сандалету. — Знаєш, яке? «За двома зайцями». «Моя мама добре серце мають, а папаша мають магазин», — затяг Роман пісеньку з кінофільму, і переді мною знову був наш невгамовний, незворушний, нестаріючий кінщик.

2

Французи кажуть: «Не зустрічайтеся з жінкою, яку ви колись любили». Якщо цю премудрість трактувати ширше, мені, може, й не варто було їхати в це село.

Я мало не сказав: «У наше село». З моїх тридцяти шести років я прожив там всього шістнадцять. Менше половини. І з кожним роком ця пропорція все меншатиме, бо, напевно, я вже ніколи не житиму в цьому тихому селі над тихою Десною.

Я чомусь не сказав: «У наше село». Бо скільки б років не судилось ще прожити, всі вони — ніщо в порівнянні з отими шістнадцятьма. І всілякі пропорції тут ні до чого.

Стріла асфальту з розгону впилася в село. Тільки-но в'їхали, котрась сердешна бабуса з кошелем і тугим білим клунком попросила водія зупинитися. Мені треба було до центру, але я чомусь вийшов разом з бабусею.

— Може, допомогти? — звернувся до старої.

— Не треба, — нерішуче покосилась бабця. — Я сама.

Вона вправно закинула клунок за спину, а кошіль, приторочений до чуба клунка, вместила на грудях і почалапала полуденною вулицею.

Стояла пізня осінь. Давно облетіли каштани і клени, пообсипалось листя навіть на березах і осоках. Одні лише верби ніяк не хотіли скидати свої жовто-зелені коси. Але вони вже не могли скрасити монотонного пейзажу: голих чорних дерев на фоні світло-сірого неба.

Вулиця була безлюдною. Я пройшов уже метрів триста і не зустрів жодної душі. Нарешті ген попереду перейшов дорогу і звернув на вигін якийсь дідок, здалеку схожий на Цигеля. Звичайно, то був хтось інший, бо Цигель досі давно помер. Люди почали потроху траплятися ближче до центру. Проскочив на мотоциклі мужчина у фуфайці, шапці й гумових чоботях. З двору виткнулась молодиця з порожніми відрами. Хотіла перейти до колодязя, але зачекала, поки я мину двір. Прорипав на старезному велосипеді хлопець років дванадцяти.

Дивне почуття втрати часу охопило мене. Здавалось, якийсь невидимий режисер ненароком щось наплутав, і нове, незнайоме дійство розігрується в старих, знайомих декораціях.

Вулиця, без сумніву, була тією самою. Не міняли справи численні нові штрихи, яким було густо покроплене її обличчя. Цегляні будинки в глибині дворів і навіть цегляна горожа вздовж одного обійстя, сірий асфальт і стовпи електропередачі — всього цього, звичайно, не могло бути двадцять років тому. Але поступово, як зображення на проявлюваному фотопапері, почали проступати штрихи тієї вулиці. Той самий вигин зліва направо, той же спуск неподалік од центру, де дорога мовби котилася по дну вузького довгого корита, а дворища нависали пообіч своїми заплутаними вишняками. Нарешті — той же височезний скривлений осокір з чорними цятками воронячих гнізд.

Вулиця звично хитнулася вліво й вивела мене на майдан, прямо до нашого колишнього клубу. Я чомусь був абсолютно впевнений, що десь тут, в центрі, виріс новий будинок культури. Більше того: я б ніскільки не здивувався, побачивши на місці клубу заасфальтований майдан або акуратні клумби. Але клуб стояв, як на лобному місці, відкритий і беззахисний. Сірий шиферний дах, підведені синьою фарбою вікна, оббиті чорним дермантином двері. На стіні приліпилась поштова скринька, зате ніде не було видно жодного лозунгу, й це точніше, аніж відсутність вивіски, свідчило, що клуб уже не клуб.

Зовсім не впізнати було два старезні сільські магазини. Їх обклали цеглою, а вздовж карнизів прибили здоровенні вивіски — «Промтовари», «Продтовари». Перед конторою височіла щогла з прапором. Поруч — Дошка пошани, кільканадцять портретів. Я пробіг очима по обличчях, знайомих прізвищах і дивних титулах: «майстер машинного доїння», «завідуючий автотранспортною дільницею».

Осінній полудень пусткою завис над селом. З контори визирнула літня жінка в сірому жакеті й чорній спідниці. Мабуть, посильна? Значить, Маня вже на пенсії? Маня-виконавець, як ми її називали. М'яко прогурчали темно-зелені «Жигулі». Я перекинув з руки в руку портфель і попрямував у вузький, порослий травою провулок.

Час, що минув після нашого від'їзду з села, обернувся якимось двадцятилітнім забігом з перешкодами. Служба в армії, навчання, робота, переїзди, стрибки через дипломні, службові, квартирні бар'єри — все це поглинуло двадцять років, не вгледів

як. В результаті я опинився за триста кілометрів від своїх батьків і за шістсот — від села, де в один з перших повоєнних років з'явився на світ. Опинився у двокімнатній квартирі багатоповерхового будинку (під нами — три поверхи, над нами — п'ять), в якому було все, що потрібно нормальній міській людині, аж до сміттєпроводу і гастроному на першому поверсі.

Трикутник «батьки — я — моє село» мене особливо не хвилював. До батьків я навідувався. А з шкільної геометрії пам'ятав, що трикутник — найменшекутна фігура, і в житті бувають ще й багатокутники. Життя, здавалось, уже пливло по колу, аж раптом — оце несподіване відрядження. Власне, відрядження було в обласний центр, а там виявилось, що в наше село тричі на день ходить автобус.

Неважко було придумати й причину. В селі жив материн двоюрідний брат. При теперішніх, як би сказати, благоденних родичівських зв'язках не завжди знаєш своїх двоюрідних дядьків і тіток навіть по імені. Ми з дядьком трохи родичались, і хоч бачилися за ці двадцять років один раз на весіллі і ще якимось на похоронах, дядько так і зостався в моїй пам'яті простецьким, мовчкуватим і добрим чолов'ягою.

Родичі зустріли мене спокійно і просто, наче ми не бачилися якихось кілька днів. Дядько привітався, поправив окуляри й знову засів плести ятір. Дядина, яка наче трохи аж розсунулась за ці роки, важко дихаючи, заходила з закускою.

Випили привезеного мною коньяку. Дядько скривився, занюхав скоринкою, мовив:

— От непривишний я. Здохлятиною якоюсь тхне.

— Ти ж не здумай тікати сьогодні, — сказала дядина.

— Аякже, — погодився за мене дядько.

— О, якраз і на проводи сходимо, — згадала дядина. — Роман сина виряджає в армію.

— Який Роман? — здивувався я. — Кінщик? Так у нього що, син ще не служив?

— Хе-хе, та у нього одне ще в третій клас ходить, — зрадів дядько. — Роман, брат, як пішов у сім'я, так наплодив цих Романчиків. Скільки це у нього, п'ятеро?

— Ти вже не доточуй, — мовила дядина, — п'ятий пасинок, той одслужив.

— Незручно наче, не кликали, — вагався я.

— Ти що, — заспокоїла дядина, — у нас же сусідів усіх кличуть. Так чи не вперше я опинився в Романовій хаті.

Двері не зачинялись. Гості одне за одним упливали в хату. Я переступив поріг і після вуличної темряви аж примружився від сліпучої лампочки під стелею, вишиваних рушників і білих хусток. Баби сиділи на лавах і цупко обмацували очима кожного нового гостя.

Мимоволі я прихилився до дядька, аж тут з другої кімнати виринув Роман. Чесно кажучи, я сподівався побачити якщо не діда, то досить-таки ветхого чолові'ягу. А на мене накочувався міцно збитий мужчина в білій смугастій сорочці й чорних штанах, заправлених у збрижені хромові чоботи. Рідке, з сивиною, волосся було акуратно зачесане назад. Набрякле, трохи розповніле обличчя сяяло під лампочкою, а сірі живчики очей хутко обігли мене з голови до ніг.

— Ти бач, Романе, якого я звіра привів? — підштовхнув мене дядько.

— От так гості! Яким чудом? — посунув на мене Роман. — Давайте в ту хату.

Виявляється, в розміщенні гостей була строга субординація. В першій кімнаті засідали найстаріші, і чомусь самі баби. Товариство допенсійного віку, в тому числі і мої родичі, розсілось в другій кімнаті, праворуч від дверей. Я потрапив на ліву половину, в компанію «від двадцяти п'яти до сорока». І нарешті третю кімнату зайняла молодь. На покуті сидів Романів син, кругленький білявий хлоп'юк.

Всі двері були розчинені навстіж, так що після першої чарки хата перетворилася на суцільний веселий вулик. Над столами стояв м'який хмільний гомін.

— А Христюк, бач, таку телицю одпер на базу! Центнерів три.

— Зоставив би краще на корову, а то стара вже голову по землі волочить.

— А я вам кажу, «гладдю» вишивати важче, ніж «хрещиком».

— На таку подушку треба табун гусей на пір'я.

— Ти б зробив цегляний паркан, він і твоїх дітей перестоїть.
— На який біс їм той паркан?
— Чули, Карпо виграв «Запорожця» в лотерею?
— Гроші до грошей пливуть.
— Жирна щука, нагуляна.
— Ти думаєш, харківські велосипеди гірші од мінських?
— Притисни старого, нехай купує мотоцикла.
— Куди воно годне, те кіно?
— Я гидую і телевизор включати, як їх показують.
— Оце ще, сядеш коло жінки, так і не вип'єш по-людськи.
— Іване, щось у тебе фланг слабує? Не їдять, не п'ють. Постують, чи що?

— Мудрець. Налив таку, що собака не перескочить.

Роман встигав по всіх столах, нібито з усіма й пив, але, схоже, ще не пережили жодної чарки. Його жінка, із заплаканими очима і якимось переляканим, нетутешнім виглядом, припрошувала гостей і допомагала сусідкам міняти на столах страви й пляшки.

На хвилю гомін притухав. Потім ложки одна за одною лягали на стіл, і балачки закипали уже на вищих нотах.

Раптом з першої, «баб'ячої», кімнати долинув тихий мелодійний спів:

*«Ой, чом не прийшов,
як місяць зійшов,
як я тебе ждала?
Чи коня не мав,
чи стежки не знав,
мати не пускала?»*

Співали тихо, без крику, наче навіть не співали, а говорили. Старечі голосочки м'яко, як на криласі, сплітались в тугу чисту мелодію і линували кудись вгору, над столи, над стріхи, бляшані й шиферні дахи і, здавалось, навіть над чорне осіннє небо, вище од якого не буває вже нічого.

В нашій кімнаті на хвилю розгублено притихли, й тут же у самому кінці столу червонощока грудаста молодиця у жовтих кораллах вдарила:

*«Розпрягайте, хлопці, коней
та й лягайте спочивать».*

Дві молоді жіночки навпроти мене, схожі, як близнята, обидві підфарбовані й накручені, презиркнулись і дзвінко, з виляском, підхопили:

*«А я піду в сад зелений,
в сад криниченьку копать».*

А з третьої кімнати вже летіло:

*«Выбери меня, выбери меня,
птица счастья завтрашнего дня».*

Співали всі, голосно й тихо, ледь ворущачи губами й подумки — як кому лягало на душу.

І тут десь далеко, на веранді, рипнув баян, і тонкий тріскучий голос вломився в три пісні:

*«Гармониста я любила, гармониста тешила,
гармонисту на плечо сама гармошку вешала».*

Співи за столами стихли. Баян прорипав через першу кімнату і заляк у дверях. На порозі стояв Карась...

З тої хвилини, як я опинився за столом, мене мучили руки. Я поклав їх на коліна, потім на стіл, потім опустив вздовж стільця. Все було не те й не так. Я все забув, я нікого не міг впізнати, особливо молодших од мене. Я плутовався в словах пісень. Було боязко, що хтось заговорить до мене, а я не зможу пригадати імені співбесідника. На щастя, з розмовами не лізли. Лише одна із співучих сусідок іноді крадькома прицінювалась через стіл. Дядько з дядиною на тому кінці столу виводили «Марусю». Роман забігався між гостями. Хотілось тихо втекти. І раптом на порозі виріс Мишко Карась.

Якби я точно не знав, що Карасю тридцять шість років, я б дав йому... Яка різниця, скільки б я дав. Головне, що йому добряче одміряло життя. У дверях, з баяном на грудях, стояв невисокий сутулуватий чоловік. Худе неголене обличчя, стріха рудуватого волосся, сплющений, як пиріг, капелюх, куций піджак зі стоячим коміром.

Карась посміхнувся безтолковою і доброю посмішкою і обвів гостей посоловілим поглядом:

— Здрасьте вам...

— Ого-го! Карась! Де ти бродиш? Штрафну йому, щоб не запізнавався! —загуло з усіх боків.

Карась прийняв гранчастий стакан, хекнув і повагом випив, розхлюпоючи горілку на міхи. Сяк-так заїв маринованим огірком і оголосив:

— Граждане! Танці!

Команди тільки й чекали. Столи заворушились, гості вбезлад посунули до виходу.

Над ґанком світила двохсотватна лампочка, вихоплюючи з темряви круті східці, шмат подвір'я і голий куц бузку під вікном. Народ вивалив з хати, хтось підсунув Карасю стілець, і за мить над двором уже стрибала добре знайома мелодія. Це був наш старий, нержавіючий карапет. Кілька пар молодиць дрібно, з при-тупом, загоцали в танці.

Перші коліна Карась зіграв нормально, встигаючи на переборах і чітко відриваючи ритм басами. А потім почав плутатись і наїздити акордом на акорд. Баян уже задихався, коли над головою в Карася брязнув електрогітарами начеплений на стіну динамік. Карапет розпався сам собою, а в коло уже вихитувалися з юрби хлопці й дівчата.

Ми вийшли з Мишком на вулицю, присіли. Він притоптав недопалка, закурив нову. Глухо, з кашлем, заговорив.

— Чув, як я грав карапет? Гидко... А баян? Ломака. Купив на товчку за півсотні. Ти пам'ятаєш мій білий баян? Чудо. Я на ньому «Чардаш» грав.

— А «Пелікани»? Пам'ятаєш? А «Стамбул-Константинополь»?

— Було-загуло, — мовив Карась. — Я на отих «Пеліканах» зараз би й пальці зламав.

— Ну й дригавка, — кивнув я у двір, де коливались тонкі постаті.

— Для тебе дригавка, а їх медом не годуй.

— Не скажи. Все рівно, в нашому клубі було веселіше.

— Клуб... Дерев'яна халупа. Я б її бульдозером... Там зараз шкільна майстерня. Правда, скоро нікому буде в школу ходити, в класах по п'ять чоловік.

— Ого! В нашому було двадцять два.

— Може. Тепер поменшало. Два тижні тому Славко помер. Рак з'їв. У місті жив, а помирать приїхав додому. Ти й не знав?

Я багато чого не знав. І Карась розповів мені, як років п'ять тому застрелився Грицько Максименко, а значить, з нашого кла-

су залишилось уже двадцяттеро. А його самого, Карася, разів три кидала дружина, а потім таки жаліла, п'яницю нещасного, котрий пропив і свій білий баян.

А королева наших танців, чорнява бестія Галка, недавно вдруге, і на цей раз, кажуть, благополучно вийшла у місті заміж. Не за Аркашу, звичайно. Той женився раз та гаразд — на дочці якогось начальника. Давно кинув якір, вимурував у місті особнячище на два входи, в якому килими висять і в туалетах. У заморських мандрах Аркаша багато натоптав грошей, а тоді ще зумів вигідно продати хату покійної тітки. Всі казали, що нічого він не вторгує, бо кому потрібні ці порожні сільські хати? Але, видно, багатому й чорт дітей колише.

А Цигель недавно заявив, що він вічний і житиме до нового прищестя. І ніхто не розбере, чи то він плете од склерозу, чи просто морочить голови.

Кардан років десять тому помер. Під Новий рік придавив грип, а його понесло в клуб. Діда Мороза зіграти. Ну й зіграв на той світ.

Митро Гаркуша недавно одержав ордена. І справедливо. Будь його, Карася, воля, він би Митру начепив три ордени. Бо на таких, як Митя, світ стояв і стоятиме. А отакі лежні, як я, повтікали у місто. Вісім годин покрутився на роботі, вдома викупався у ванній — і в парк, дудлити пиво і ляпати в доміно.

Я не образився на Карася. Він був п'яний і говорив те, що думав. Тим більше, Мишко багато в чому правий. Життя моє дійсно летить весело, встигай тільки ловити його за хвоста. У мене дах над головою, до заводу — двадцять хвилин на тролейбусі, чиста й культурна робота, вуха давно звикли до вищання машин в цеху, скоро куплю моторного човна і їздитиму рибалити, дочка вчиться без трійок, а ми з дружиною іноді буваємо в театрі.

Правда, я міг би розказати Мишкові, як тинявся з дитиною по приватних квартирах, як щодня вставав о п'ятій ранку, щоб встигнути приміським поїздом на роботу, і в тьмяному, холодному вагоні, забившись на верхню полицю, додивлявся перервані сні.

Було, перемололось. Можна б, звичайно, розказати Мишкові й про те, що мелеться зараз і потроху перемелює й мене самого. Розказати, як вечорами іноді коле в грудях і не хочеться без

ліфта підніматися на четвертий поверх, і не хочеться вже ні пива, ні доміно...

Довго можна балакати, але з якої печалі посеред оцієї прекрасної ночі буду я гарикатися з Мишком, з яким ми народилися і виросли на одній вулиці, ходили в один клас і були колись такими наївно-щасливими.

Мишко прихилився до паркану і, схоже, дрімав. Ревище у дворі стихло, гості посунули в хату.

Раптом рипнула хвіртка, смуга світла впала на дорогу, і забіліла чиясь постать. Роман.

— Ага! Ось де ви. А я туди, а я сюди. Як кризь землю.

— Присядьте, — очуняв Карась. — Сядьте з нами, Романе Степановичу.

«Степанович?» Дивно, схоже, я саме оце дізнався, як Романа по-батькові.

— Ми тут забалакалися, клуб наш згадали, гасові лампи, — мовив Карась.

— Тю на вас. Чого доброго, — здивувався Роман.

— Романе... Степановичу, а танці наші пам'ятаєте? — запитав я. — Фокстрот наш знаменитий «Стамбул-Константинополь»?

— «Стамбул»? — посміхнувся Роман. — Я на віку стільки перефокстротив.

— Ні, ви скажіть, — добивався Карась, — скажіть, чого ми були такі дурні, як глек?

— Та годі тобі, Мишко, живи, поки живеться.

— Куди жити? Я не туди живу, він не туди, — кивнув на мене Карась.

— Розвезло тебе, — вговоряв Роман. — Пішли краще, вип'ємо «на коня».

— «Ох, і коня я мав, і стежку я знав», — заголосив Карась. — «На коня», дядку Романе, я вже давно випив. Живу, як скотина.

— А ти живи, як людина.

— Легко вам казати.

— А я і прожив легко. Війна помилувала, злидні не з'їли, дурням не кланявся. І горілку я пив, а не вона з мене пила. От так, хлопчики. Бери баян, і в хату. Ми зараз вржемо таку «циганочку з виходом», що й миски посиплються.

...Прокинувся я рано. Не спалось на новому місці. Крізь причинені двері пробивалася з першої кімнати смужка світла. Родичі порались, ліниво перекидаючись фразами.

— Треба б зайти до Романа, провести хлопця.

— Мало вчора випив? Проведуть без тебе. Бачив, білява, у штанях, весь вечір провисіла на Льоші?

— Невісткою Романовою буде.

— Таких невісток... Ну й молодьож, обнімаються при всіх. А холодець був непоганий. І налисники. Юшка наче трохи пересолена. О, кого це несе ні світ ні зоря?

— Здравія желаю! — гаркнуло у дверях.

— Ти-хо ти, неприкаяний, — цикнула дядина. — Людина спить.

— Уже не сплю, — гукнув я, впізнавши по голосу Карася.

Мишко стояв у порогах. Він наче аж поменшав од вчорашнього вечора і знічено м'яв у руках засмальцьованого капелюха.

— Я теє... хотів витягти тебе по рибу.

— Ну, ненормальний, — сплеснула руками дядина. — Чоловік у гості, а тебе чорти здушили по рибу.

— Хіба я що, — виправдовувався Мишко. — Я так, за компанію.

Якщо Карасю, пригадав я, стукне щось у голову, він буде мирити, ніяковіти, але ніколи не відступиться від свого. Я зітхнув і без особливої охоти погодився.

... Ми сиділи на кручі, мовчали. Схоже, Мишкові було ніяково, що витяг мене на оцю дивну риболовлю. Яка дурна риба могла впійматися цієї осінньої пори?

— Ти бач, як у воді нема, — виправдовувався Мишко. — Нащо вже шука ненажерлива, й та сховалась. Ти не сердись, що я вчора варнякав?

— Чого сердитися?

— А пам'ятаєш, як ти отут витяг на донку здорового ляща?

Я все пам'ятав. Я пам'ятав кожную звивинку вузької річечки, що крутилася попід селом і через яку ми щойно перехопились на хисткому човні. Я пам'ятав оці вибалки, які весною пінилися прибутною водою, оці грядки, які не затоплювало жодною повинню і на яких ми гребли прибитий хвилию сушняк — приплав. Я пригадав, як дід Артем возив на своєму вутлому човні одразу по двад-

цять в'язанок цього приплаву, з-під якого не було видно ні діда, ні його «підводного човна». Дрібно порубаним хворостом дід обкладав хату, і цього палива бабі Тетяні вистачало на півзими.

Дід і баба давно вже померли, хату родичі розкидали на дрова, й порожнє дворище вирваним зубом зяяло по вулиці.

Спогади безжально розпинали мене, бо, виявляється, кожен клопоть цієї убогої рівнини до болю вріс в душу.

... Вичахла Десна. М'який туман котився над вороним плесом. Чорне дзеркало води здавалося нерухомим, лише попід берегом раз по раз закручувались маленькі водяні вири — сукрутки. На тому березі вилазило з верболозу велике червоне сонце, і луг поволі наливався густим ранковим світлом.

Неймовірна тиша облягала нас. Не вірилось, що десь шелестять тропічні дощі й автомобільні шини, співають церковні хори й збуджені наркотиками рок-поп-зірки, ревуть трактори й бомбардувальники, кричать новонароджені й поранені.

Повернувшись небесами з далекого моря, знову пропливала в тих самих берегах вода. Сонце нарешті одірвалось од верхів'я верболозу і попливло увись...

1984 р.

Зять

Завертілося з телеграми: «Приїдемо суботу Ніна Валерій».

Увечері на доїнні Галині руки звично бігали біля корів, а сама подумки була далеко від ферми.

— Щось ти ... світишся вся! — перекрикнула шум електромоторів Надя, сусідка по корівнику.

— А, телеграма ось, — показала Галя зіжмаканого папірця.

— Зять, значить?

— Женишок.

Додому прийшла потемки. На ґанку згадала, що треба б вкрутити над східцями лампочку. Днів три, як перегоріла, а все ніколи замінити. О, і двері нехай Василь змастить, риплять, як теліга.

— Телеграма од Нінки, — з порогу заявила чоловікові, котрий встромився в газету.

— Листа написати ніколи?

— Ніколи. Завтра приїде. З Валерієм.

— З ким? А, ну-ну, побачимо, що за птиця.

— Так ти, Васю, завтра трохи прибери у дворі.

— Аякже. Візьму відгул і зроблю суботник.

— Ну чого його викаблучуватися? Стрічай людину свинарником.

— Невеликий пан. Сам, дивись, зі свинарника виліз.

Василь давно примітив, що якимось воно завжди виходить по-жінчиному. Для форсу іноді брикався, як незагнуздана коняка, але врешті-решт (що з бабою сперечатися) брався за діло. А потім, зробивши, починав думати, що Галя наче й права, що він теж отак хотів зробити і що взагалі жінка у нього — тямуща молодиця.

Весь ранок Василь протоптався по двору. Підправив ворота, склав дрова, вкрутив лампочку, змастив у веранді двері й переробив ще безліч всякої всячини, якої траплятиметься стільки, скільки ходитимеш по дворищу. І відгул таки взяв після обіду, передавши трактора напарнику. Не будеш же білою вороною: майбутнього зятя треба зустрічати честь по честі.

Зять—тесть. За рік-два ще й дідом станеш. А наче ж, осьдечки, недавно сам бігав до дівчат. І вибігав, мітлу непосидющу. Зараз запряже до самого вечора.

За отакими веселими думками не зчувся Василь, як доїхав до обійстя. І перше, що почув, заглушивши мотоцикла, — жалібне скавчання їхнього підсвинка.

Колють чи що? Оце так Галя: ще й не зять, а вже свіжиною стрічає. Кабанчика ж до Різдва збиралися вигодувати.

А коли відчинив хвіртку, мало не впав зо сміху.

Галя купала порося. Загнала в ночви і шмарувала якоюсь щіткою, чи не тією, що чистять коней. Порося кувікало, борсалось в ночвах і шкребло копитцями по дну.

Вранці, поміж всяким іншим, Галя мовила: « У хлівці треба прибрати. І порося таке замузане». Тоді Василь пустив це повз вуха, аж ось тобі й на!

Закурив, потоптався туди-сюди, плюнув цигаркою:

—Ненормальна.

Це був останній козир. Коли, бувало, суперечка з жінкою заходила в глухий кут, Василь проголошував оце слово і йшов, куди йшли ноги. Зараз умостився неподалік, на східцях ганку, і мовчки спостерігав за «водною процедурою». Таки не стерпів:

—Ти йому рило, рило умий, Зять же цілуватиме.

—Сиди!

Галя теж уміла говорити коротко.

Гарикатися з жінкою не було ніякого бажання, і Василь зайнявся парканом. Поки прилаштовував недороблене вранці, геть і по-вечоріло.

Обійстя до сеї пори було не впізнати. У дворі— ані зайвої ломачини. Доріжча від хвіртки до веранди припорошена жовтим піском. Умите порося рохає в хліві. Сховалися в клуню вила й лопати. Зникли старезні велосипедні колеса, що роками висіли на кілку. В хаті сяяло так, що страшно заходити. А роззуватися тепер треба було мало не у дворі, бо на веранді розляглася нова килимова доріжка.

Ще раз оббігши двір, Галя, видно, зосталася вдоволена і скомандувала чоловікові: «Поганяй!»

Мотоцикл, вимитий і вичищений, з новим покривалом у колясці, слухняно гойднувся під хазяїном і погурчав на станцію за гостями.

...Обережно-обережно Галя причинила двері кімнати.

— Спить? — запитав Василь.

— Сопе й мовчить.

— Тобі теж нічого не розказала?

— Нічого. Одвернулася до стінки.

«Зять» не приїхав.

Скільки воно років оцьому ліжку? І оця шафа теж, мабуть, існує тисячу літ? І стілець з різьбленою спинкою, і швейна машинка, оця стародревня швейна машинка.

Речі, як привиди, тьмяно вгадувались у примарному місячному світлі. Знайомі до найменшої подряпини, ці речі, як могли, берегли таємничий і добрий дух кімнати, спорожнілої після того, як Ніна позаторік виїхала в місто. В зал батьки купили меблевий гарнітур, килим. Але як добре, що в її кімнаті все зосталося таким, яким було і п'ять, і десять років тому.

Вона лежала в ліжку, перебирала в пам'яті довжелезний сьогоднішній день.

... Вокзал. Ніна дістає два папірці: «Я вже й квитки взяла. Ось, Валеро». Він раптом кидає одне-єдине слово: «дурна» і біжить геть.

Ніна стискає в долоні квитки, сліпо вдивляється у засклені двері вокзалу ... у морок стелі. «Дурна» замість «до побачення»... Зачекай же, наскочиш на грамотну. Витіпає, як коноплю. Прати-меш їй спідниці й панчохи.

Та закінчиться колись цей клятий день?

— Ма, що ви шушукаєтесь? — на порозі, в старенькому ситцевому халатику, весело потягуючись, з'явилася Ніна. — Думаєте, я така городська, що спатиму до обіду?

— На ферму збираюся, — підхопилася Галя.

— Давайте і я з вами. Швидше впораємось.

— О, точно, — зрадів Василь. — А тоді, Нінок, по ожину проїдемо. Сей рік її як є!

Чистий серпневий ранок вставав над селом. Відкукурікали півні, хазяйки повиганяли в череду корів, оживало пустотливе птаство. Могутні рукасті осокори вздовж дороги ледь ворушили набувнявілим за ніч листям.

— Довго спите, — блиснула посмішкою Надя. — А ти, Нінко, може, дояркою до нас?

— Завфермою, — серйозно мовила Ніна. — Я з вас стружку зніму, не те що Пилипович. Мамо, де апарати?

— Не приїхав, значить, — кивнула вслід Надя.

— Щось перебило, — байдуже сказала Галя й подумала: «Що за баб'ячий телеграф! Живе ж Надька на другому кінці села. І поїзд прийшов учора увечері. Аж на тобі: «Не приїхав». Либонь, уже й коровам роздзвонила».

Добре, що прийшли удвох. Хоч і припізнались, а таки не відстали від інших. Подоїли своїх корів, позносили бідони з молоком до приймальні, вигнали худобу на майдан, де пастухи гуртували її в череду.

— А ось і я, — вихопилась з корівника Надя.

— Ви, тітко Надю, чимось веселим поснідали, — посміхнулась Ніна.

— Чоловіковими матюками, — охоче пояснила Надя. — Так ти, дівко, може, й справді давай до нас?

— А ви свою Валю теж сюди після школи?

— Можна. Біда тільки, що нема вам у селі гарних женихів.

Ніна росла гарною (породистою, як казала тітка Надя) дівкою. Потроху шила, в'язала, співала в ансамблі, читала книжки про любов, бігала на індійські фільми, а на уроках малювала на папірцях модні сукні.

Десь до п'ятого класу мріяла стати кондитером і робити смачні торти, потім хотілося бути балериною, фігуристкою, зубним лікарем. А коли відшумів випускний вечір, Ніна спохопилася: куди ж далі? Порадитися толком було ні з ким. Батько після трактора й хазяйства вечорами читав газету. Мати знала тільки, що треба, як усі, «кудись у місто». Однокласники, засмикані й знервовані, зубрили підручники й запасалися шпаргалками.

Врешті Ніна прихилилася до своєї подруги Наталки й подала заяву в педінститут.

У саду, під старезною грушею дівчата перелистували набридлі підручники, а Наталчина мати заспокоювала: приймуть, на вчителів охочих не зайвого — робота «нервна».

Наталка вилетіла уже на першому екзамені. Ніна трималась до останнього, де, хоч і переплутала Катерину Першу з Катериною Другою, одержала навіть четвірку. Втім, це не допомогло: конкурс на «нервну» роботу був таки ж чималеньким.

Вздовж стариці, у видолинку, порослому лозняком і поцяткованому кудлатими вербами, стелилися густі хашчі ожиннику. В житті нічого смачнішого не їла Ніна од вареників з ожиною і пахучого темно-синього ожинового варення. Але кожній сизуватій апетитній ягідці, яку так і кортіло вкинути до рота, треба було вклонитися, кожну треба було дістати з густого плетива колючих, схожих на дроти, стебел.

За якихось півгодини руки в Ніни були геть посмуговані. «Наче кицька вдряпнула», — подумала Ніна й пригадала, як колись, сто літ тому, укладала спати в картонну коробку свою неслухняну Мурку, а кицька пручалась, і хвіст її ніяк не вмівчався в коробці, й маленька вусата пика ніяк не хотіла спокійно лежати на малесенькій, зшитій мамою, подушечці. Врешті кицька нявкнула й болюче дряпнула Ніну по руці. І батько побив кицьку й викинув на мороз, а в Ніни дуже боліла подряпана в кров рука, а потім стало шкода Мурку, і вона просила батька впустити кицьку в хату, полати, поставити в куток, але впустити.

Їй пригадався цей давній епізод і стало дивно, що воно за штука — пам'ять. Вона ніяк не могла пригадати, з ким сиділа за партою в першому класі, позабувала всі хімічні формули, крім води й вуглекислого газу, забула, скільки днів вони з мамою прожили в Одесі, хоч тоді, шість років тому, галасливе місто над морем, з його театрами, соборами, базарами, пляжами, вокзалами, різномасною юрбою, акаціями й трамваями, це барвисте місто, здавалось, кожною своєю миттю вривається в пам'ять. Забулось. А от Мурка, хитрюща вусата кицька, впливла бозна-звідки.

Ніна поставила у траву бідончик з ожиною, роззулась і обережно пішла вгору, на гребінь долини. Прочахла за ніч земля при-

емно холодила ступні. Обчухраний луговий цвіт забивався між пальці ніг. На мить поряд з лакованими нігтями спалахнула білим сонцем ромашка. Ноги все швидше несли Ніну по косогору, туди, на гребінь, звідки аж до самого горизонту відкривалася сяюча під серпневим сонцем зелена рівнина лугу.

— Ай! — скрикнула вона від пекучого болю в ступні і впала на траву.

— Що таке, Нінко?! — Василь вибіг з хашів лозняку на осоння і подряпався вгору. В руці, чиргикаючи, теліпалось майже порожнє відро.

«Ожинник з тебе», — мимохіть подумала Ніна і вичавила крізь зуби:

— Нога... Пробила, видно.

Ступня була поцяткована кров'ю.

Василь заметушився, нащось обмацав кишені, скомандував:

— Вставай. Треба промити.

Ніна зависла на батьковому плечі й, накульгуючи, пошкандибала до води.

А Василю плелись всілякі несусвітні історії про зараження крові, про те, що хтось колись десь уколов палець і зостався без ноги. І ще пригадалось, як років п'ятнадцять тому, коли Нінка була трохи вища од лави, він здавав їй свою кров. А потім сидів перед лікарем і просив, так просив, щоб у нього знову брали кров і переливали дочці, може, вона виживе. А лікар заспокоював, а він, як глухий, нічого не чув і знову говорив своє, і йому знову доводили, що досить уже переливань і що справа не в них.

А ще Василь, згинаючись під незвичною ношею, раптом подумав, що Нінка вже ніколи не стане отим маленьким коlobком, який, знай, просив батька «почукати» його, і він садовив коlobка на коліно, верхи, як на коня, брав за руки й підкидав її, приказуючи: «Гоп! чук-чук!»

Життя зробило ще одне коло, і тепер йому доведеться «чука-ти» хіба що онуків, якщо трапиться Ніні хороший чоловік, а їм з Галею — хороший зять.

Без конкурсу, без екзаменів і без довгих розмов Ніну і Наталку прийняли в училище хімкомбінату. Велетенський комбінат на околиці

міста, наче вир, всмоктував дівчат з усієї області. Рекламні плакати, портрети усміхнених комбінатських дівчат у газетах, бажання вирватися на свій хліб, на волю, в місто — все це робило своє.

На комбінаті Ніна була один раз в житті, коли їх, піонерів, привозили сюди на екскурсію. Тепер вона бувала тут мало не щодня, бо виявилось, що теорію особливо зубрити нічого. З довгенького списку професій подружки обрали одну, із дзвінкою назвою — крутильниця. Правда, всі професії були схожі одна на одну, але Ніна, приїжджаючи в село, ніколи не іменувала себе робітницею, а тільки крутильницею.

Батьки поставилися до її невдачі в інституті спокійно. Мати зітхнула: «Спробуєш на той рік». Батько мовив: «Нема щастя» — і встромився в газету. Його кучерява чуприна, щоправда, на хвилю вигулькнула із-за читива, коли Ніна назвала свою майбутню зарплату. За такі гроші батькові довго треба було гурчати на тракторі.

... Воля навалилась і ошелешила. Перше враження від післяшкільного життя виявилось на диво смішним: не потрібно було вчити уроки. Життя в комбінатському гуртожитку розпадалося на дві половини. Треба було ходити на заняття, на суботники й аврари, прибирати в кімнатах. Зате можна було піти в кіно, на дискотеку, на концерт, врешті потинятися «Бродвеєм», як іменували центральну алею міського парку.

Однак те, що здалеку знаджувало, зблизька швидко линяло. «Бродвей» набридав, кіно теж. Великі естрадні зірки в місто не забивались, а маленькі блимали на один манір. Існував ще драмтеатр, у репертуарі якого найдраматичнішою штукою було «Весілля в Малинівці». Квитки на спектакль вручили, утримавши по півтора карбованці стипендії. Зал був наполовину порожній, а найсмійнішим виявився епізод, коли на голову Попандопуло обвалилась декорація.

Захоплення проходило, приходила звичка. Виявляється, треба просто звикнути до міста, до його захеканого темпу, вуличної колотнечі й життя за годинниковою стрілкою. Як і до цехів комбінату, куди подружки нарешті прийшли заробляти свої великі гроші.

В кожному цеху було щось своє. В одному висіла дрібнісінька пилюка від сухої пряжі, в іншому тхнуло аміаком, ще в одному було жарко й вогко, як у лазні. В їхньому цеху стояв шум, точніше,

вищання тисяч веретен. Навушники не допомагали, бо від цього вищання тенькало й вібрувало всередині. Але звикли й до цього, як звикають до заколисування в автобусі. Важче було звикнути до нічних змін, коли під ранок ряди веретен з білою ниткою починають плавати перед очима. Втяглися. Якась маленька пригода на зміні, свіжа чутка, пиріжок з нічного буфету — і вже легше чекати блаженної сьомої години ранку.

Веретена крутились, гроші йшли, місяці бігли. Каштани на «Бродвеї» уже вибухнули білим цвітом, коли Ніна раптом спохопилася, що на екзамені в інститут вона б тепер переплутала Катерину Другу з Олександром Македонським. Зазирнути в підручники було абсолютно ніколи.

«Ожинники» поїхали, і Галя залишилася сама. Вона раптом відчула себе не те що вільною, а якоюсь наче непотрібною самій собі, оцьому недільному дневі, цим прибраним до блиску кімнатам. Була й робота, яка завжди знайдеться, можна й просто податись на вулицю, де сусідки збирались на лаві полускати соняшник. Але якось не робилось і не гулялось.

Погляд набрів на баночки з майонезом і зеленим горошком. З тих пір, як рік тому Ніна стала працювати в їдальні, вона часто привозила додому делікатеси. Правильно, що дочка кинула отой комбінат. Нічого там біля веретен не вистоїш. А зараз, хоч і невелика начальниця, а все ж у затишку, і поїсти можна смачно, і щось дефіцитне дістати.

От з інститутом нема щастя. Раз не пройшла по конкурсу, вдруге провалилася на екзамені, а це літо й не рипалась. Та нічого, он вони з Василем і без дипломів не пропали. Роботи у місті повно, і в їдальні ж Нінку не навечно закріпачили. Теж не мед: бігай, збирай недоїдки.

А де воно мед? Он у сусідки дочка Валя покрутилась років три в місті й назад. Тільки й того, що збігала заміж за якогось п'яничку. Женишок родом із сусіднього села, а познайомилися у місті, на танцях. Валя сама розказувала. Підходить, каже, модненький хлопчик, танцюють, значить, балакають по-міському, викаблучуються одне перед одним. А тоді обзнайомилися ближче,

аж його село — за п'ять кілометрів од нашого. Як зійшлись, так і розійшлись, добре, хоч дітей не нажили. Валя повернулася в село, тиха така, сама в собі. Та нічого, дівка гарна, пару знайде. Дояркою зараз. Недавно про неї в газеті красиво так написали: «Ранок пахне молоком». Правда, ранок у корівнику пахне трохи інакше, але нічого, гарно написано.

Ні, таки ж не сидиться без діла. Галя ще раз пройшлася по дому, чіпляючись оком до найменшого неладу. В кімнаті у Ніни висіли на стільці джинси. Побачивши в них дочку вперше, Галя особливо й не засмутилася. В селі до цього потроху звалили, як звикли вже без вечірок, корсеток, гулянок на колодках і пісень по вулицях, як звикли до телевізорів, дискотеки, веселих днів зарплати й власних «Жигулів».

Їй раптом захотілося приміряти джинси. Це бажання було таким дивним і несподіваним, що вона озирнулася, немов боючись, чи не підслухає хто її думки.

В кімнаті не було нікого. З саду у прочинене вікно заглядав розкішний літній день. Тремтіла листом яблуня під вікном, трохи далі, навкіс, зеленіла густа стіна кукурудзи. Було тихо-тихо.

Галя похапцем розстегнула квітчастий бавовняний халатик і пірнула повними засмаглими ногами в джинси. Цупка прохолодна тканина щільно облягла тіло. Вона втягла живіт, затамувала подих і обережно зашморгнула замок-блискавку. Зробила крок, другий. Джинси не слухались і були тісними. Все-таки вона доп'ялася до дзеркала в залі, дорогою діставши з шафи червоний, товстої в'язки светр. Його купив на день народження Василь. Галя було: їй, бабі старій, не червоне б, а синє, і кофту, а не светр. А Василь, чудило, обняв її і припечатав: «Носи!»

У дзеркалі вона побачила милу сорокарічну жінку. Притомлені карі очі, невеликий, трохи кирпатий ніс, свої, не заляпані помадою губи, акуратно зібране назад густе чорне волосся.

А нічого дівка! Вийти на вулицю, сусідок налякати? Дівка на виданні. Ха-ха! Он уже дочка на півголови переросла мамцю, тільки що тоненька, життям не розбита. У батька вся, і зростом, і лицем. Тому, харцизяці, хоч у кіно знімайся. Граф Василь. І Нінка: біла, як панянка, світиться вся.

А ти, дівко на виданні, скоро онуків няньчитимеш на пару зі своїм графом. Аби лиш трапився їм з Василем хороший непитущий зять.

Якось у гуртожитку, лежачи на ліжку, Наталка довго вивчала щось на стелі, а потім заявила: «Нінко, а ми тут заміж не повиходимо».

Заміж! Біда була не лише в тому, що у них на комбінаті на одного хлопця припадало по дванадцять дівчат. Наталка заявила: головна болячка —позмінна робота. Люди — на танці, а ти — на зміну. Ніна було заїкнулась, що після денних змін і у них вечори вільні. Але подруга була невблаганна: шукаємо нормальну роботу, ближче до центру, і не біда, що вилетимо з гуртожитку.

Отак подруги опинилися на квартирі в однієї вдови у центрі міста, побіля базару. Хазяйка носила довжелезне, важке на язик ім'я і дозволила дівчатам іменувати себе Поліною Марківною. Це була дама неозначеного віку, хоч іноді здавалося, що їй років сто п'ятдесят, так жваво розказувала вона небилиці з життя цього колишнього провінційного містечка.

Поліна Марківна іноді запрошувала дівчат «на чай». Власне, чаю, як такого, вона не визнавала, твердила: не ті тепер чаї. В тоненьких стаканах, вставлених у потемнілі мельхіорові підстаканники, колихався густий пахучий настій з липового цвіту і м'яти.

Хазяйка благополучно пережила трьох чоловіків, так і не відслуживши за ними пенсії. Втім, у місті не пропадеш, повчала вона дівчат. У того позичив, тому перепозичив. Базар поруч, купи-продай. Як казав один: «Купую яйця по карбованцю десяток, зварю і продаю по карбованцю, а живу з навару».

Під старість «навару» у Поліни Марківни поменшало, але один залишився надійним — квартиранти. Дівчат тримала, як вона говорила, для чаювання. Основний «навар» давав маленький будинок у глибині двору, довжиною трохи більший од ліжка. Тут проживало молоде сімейство: він, вона й дитина. Він заробляв квартиру на якомусь заводі, вічно бігав з незастебнутими гудзиками й сумкою в руці, загнаний і засмиканий. А якось присів на лаву у дворі і довго й солодко розповідав Ніні, як посувається черга на квартиру, як він, поселившись, переклеїть обої, обкладеться кахлем, понаприбиває полицю, а на балконі зробить оранжерею.

Вечорами подруги бігали на дискотеки і в кіно, а вранці, сонно позіхаючи, збиралися на службу. Наталка втиснулася у фотоательє, виписувати квитанції, а Ніна опинилася в їдальні. Все це знаходилось поруч, біля базару.

Тепер Ніна не соромилася називати себе робітницею, правда, додавала: громадського харчування. Робота була неважка: після того, як людина поїсть, прибрати посуд і витерти столик. В білому фартушку й накрохмаленій косинці, Ніна снувала поміж столиками, вправно котячи перед собою візок для посуду.

Народ в їхній їдальні харчувався простий. В основному, служивий люд з перукарні, пошти й інших ближніх контор. Щодня приходила бабуся в акуратно заштопаному чоловічому піджаку. Вона брала вінегрет, гарнір до других блюд і чай. Випадковим сусідам по столику винувато пояснювала, що у неї зіпсувалась газова плита і довелось забігти в їдальню.

Але найколеритнішою фігурою був Льоша-«принеси-подай». Скільки йому років, він навряд чи знав і сам. Однак, заходячи в їдальню, Льоша накидав на себе бравий вигляд, обсмикуючи куценького піджачка, а його неголене худе обличчя тануло в добрій безтолковій посмішці. На базарі Льоша з'являвся вдосвіта, допомагав щось розвантажувати, щось кудись переносити. В їдальні між ним і тіткою Пашею з роздачі розігрувався маленький любовний спектакль, де Льоша виявляв таланти неабиякого ловеласа. Нахвалявся відбити тітку Пашу у чоловіка, а вона запевняла, що стара для Льоші. Стара, охоче погоджувався той і хвацько підщипував котрусь з дівчат.

В кінці літа з далекого спекотного півдня наїхали й завалили базар своїм смугастим товаром продавці кавунів. Торгували, здебільшого, молоді чоловіки. Жили в базарному готелі, а харчуватися ходили в Нінину їдальню.

Він називав себе Ромео. Високий, ставний, з палаючим поглядом і тоненькою смужкою вусиків, нагадував кіноакторів з індійських фільмів.

Одного разу Ромео приніс в їдальню здорового кавуна. В обідню перерву дівчата уминали крихку прохолодну м'якоть і змовницьки підморгували Ніні: «Оце любов! Кавуна не пожалів».

Кілька разів вони ходили в кіно, блукали «Бродвеєм». Ромео вів себе тихо, не ліз цілуватися. А якось запросив Ніну в гості, у готель. «Іди, не з'їсть», — порадила Наталка.

... Другого дня Ромео, не привітавшись, усівся в кутку зали. Ніна, скільки могла, минала його столик, нарешті підійшла.

— Розумієш, я вчора не змогла.

— А коли зможеш?

— Не знаю.

— Недоторка.

Рука Ромео ковзнула по її стану. Ніна смикнулась, зачепила візок, і тарілки гахнулись на підлогу.

Вся їдальня повернула голови в куток.

Ромео спаленів, витяг з кишені десятку. «За тарілки!» — кинув на стіл червінець, переступив бите череп'я, перемішане з недоїдками, і пішов на вулицю.

Ніна вихопилась у тамбур з умивальником, де висіло порепане дзеркало і гостро пахло господарчим милом, і розревлася, упавши на побілену стіну.

Хтось обережно торкнув її за плече. Поруч стояв Льоша.

— Ти, тее, Нінко, не реви... він хлопець нічого, хороший чоловік.

— Хороший, Льошо, і ти хороший. А я невезуча, невдаха.

Ніна ревля, встромившись у Льошин піджачок, від якого так затишно тягло тютюном, дешевеньким вином і бозна-якими пахощами осіннього базару.

— Бабцю, хочу узвару.

— Не мала баба клопоту, купила поросля.

Оце така вона, баба Катря. Може весь день розмовляти одними приказками. Ніна їй колись, що не щастить у місті на женихів, а вона: «Сироті женитись — ніч мала». Це ж скажи, що поїхали по ожину й пробила ногу, бабця зараз: «Застав дурня богу молитись — лоба розіб'є».

— Так я узвару хочу, бабцю.

— Здрасьте, я ваша Настя. Ти що, не наїдаєшся у своїй харчевні?

Меню Ніниної «харчевні» складалося з котлет, шніцелів і ще кількох таких же безсмертних блюд, на які Ніна не могла й дивитись.

тися. Якось у кіно побачила: сидять пани-мільйонери і смочуть крізь соломинку апельсиновий сік. І так їй захотілося покуштувати отого соку! Випадково натрапила в одному гастрономі, пила ... й кривилася від незвичного гіркуватого пійла.

... Як чисто й гарно в бабиній кімнатці! Етажерка з книгами, ікони, сушена м'ята. Баба живе у свого старшого сина, Ніниного дядька.

— Бабусю, а скільки-но у вас онуків? Всього семеро. Четверо дітей, та якби у кожного по четверо, ого було б онуків.

— Якби поросли в роті гриби. Чого ж це твоя мамця одну тебе привела, й годі?

— Ой, бабусю, зате правнуків у вас буде! Скільки вам народити: четверо, п'ятеро?

— Семеро. На, красунечко, пий свій узвар.

Ніна у баби Катрі — улюблениця. І тут так тепло-тепло, так затишно-затишно.

Наталка розказувала Ніні історію свого знайомства з Віктором.

— Заходить, значить, мазунчик. Дозвольте, каже, ошасливити ваше фотоательє. А я йому: «Невелике щастя, у нас он і артисти знімаються, і поет, і генерал». А він: «Поганих фото не візьму, мені надсилати на кіностудію, зніматимусь у фільмі». Думаю: заливай, кіноактор базарний.

Сказати, що в одязі, танцях і дисках Віктор ловив останній крик моди, було б не зовсім точно. Він ловив цей крик ще не викрикнути, ще у моди на язиці. Швидко зробився своєю людиною в тихому особнячку Поліни Марківни. Хазяйку причарував умінням розкладати пасьянси, шоколадними цукерками і напівфривольними анекдотами.

Одного разу з'явився на порозі.

— Привіт, Нінулько. Де це моя Наталі?

— Затрималась.

— Почекаємо. Так, що це в тебе за читиво? Фі, яке допотопне. Хочеш еротичний журнальчик? Жартую, жартую, образилася. Побесідуємо на платонічні теми.

Бесіда не в'язалася, зате Вікторова рука, Ніна не помітила і як, опинилась у неї на коліні.

— Ти чого, Вітю? — відсунулась вона.

— Жартую, — без жартів мовив Віктор і рвучко обняв її за талію.

— Пусти, ненормальний. Хам. Та пусти ж!

Ніна впилаь нігтями йому в обличчя, з усієї сили штовхнула на стілець. Вискочила на вулицю, побрела тротуаром. Надибала на якийсь кінотеатр, забилаь в останній ряд і просиділа півтори години, нічого не помічаючи на екрані.

На квартиру прийшла опівночі. Їхня кімната — одразу ж при вході. Ніна поторгала двері. Замкнено. Постукала — ніякої відповіді. Раптом захотілося розігнатися і вдарити плечем у ці ненависні двері. Постояла хвилину, другу, поки відкотила злість, знайшла на вішалці якусь одіж, бездумно постелила на кухні на підлозі і впала, підкошена.

Прокинулася вдосвіта від здавленого шепотіння в прихожій. Віктор прощавься з Наталкою.

Увечері Наталка винувато м'яла в руках скатертину й виправдовувалась:

— Не сердься, Нінко, чесне слово, не чула, як ти прийшла. Я б його серед ночі витурила. Він же сказав, що ти поїхала в село.

А Ніна все дивилась на Наталчині руки і уявляла Вікторові, які учора грубо облапували її, а потім ось тут, на цій постелі, по-хазяйськи роздягали Наталку.

— Наталочко, поїдем звідси, — Ніна говорила гарячково й плутано. — Ти що робиш? Хазяйка вижене й матері розкаже.

— Не вижене й не розкаже. Віктор їй за ці візити дістає дефіцит. І ти за мене не бійся. Він баламут, але я його не випущу. За себе бійся.

— У нас з Валерієм нічого такого не було.

— І не буде. Помреш у дівках.

Валерій... Наталка знала, куди вдарити.

Він з'явивься в їдальні весною. Став у чергу з якимось відстороненим поглядом. Ніна в цей день була на роздачі, підмїняла хвору тітку Пашу. Хлопець підвів на неї очі, мовчав.

— Вам що? — запитала Ніна.

— Устриці й антрекот.

— Які устриці? У нас котлета і шніцель.

— Давайте котлету й шніцель.

— Як, все разом?

— Дівчино, я голодний, як вовк. Давайте все.

Дивак. Гарненький зажурений хлопчик зі стомленим добрим поглядом. Скільки ж людей перевертається через їхню їдальню.

На її подив, хлопець прийшов і другого дня. Нічого не їв, сидів у кутку й сумно дивився, як Ніна метляється поміж столиками.

Валерій виріс в інтелігентній міській сім'ї. В їдальнях не бував зроду-звіку і в Нінину «харчевню» забрів лише тому, що посварився з батьками.

Місяців за два після цього знайомства Ніна потрапила до Валерія в дім. Жив він неподалік, у сірому триповерховому будинку, що вистояв три революції і дві війни. В чотирикімнатній квартирі на другому поверсі все дихало спокоєм і достатком. Замість безликого модерну кімнати огортали темно-червоними порт'єрами, вабили широкими кріслами і пузатими стільцями на гнутих ніжках, гравюрами й акварелями на стінах. В кутку зали блищав чорними боками рояль, над яким схилилася гостролиста пальма.

Крім Валерія, у квартирі жили його батьки й бабуся, Фаїна Станіславівна, котра із задоволенням грала роль глави патріархального сімейства. В тоненьких порцелянових чашечках парувал духмянний цейлонський чай. Фаїна Станіславівна вела неквапну мову:

— Ви, Ніночко, гадаєте, що ми — якісь рафіновані інтелігенти, далекі від народу. Це зовсім не так, голубонько. Мій дід був близьким до народовольців. Батечко завжди вважався лібералом, після революції вірою і правдою служив радянській владі. Це його квартира. Ми живемо тут уже шістдесят років. Ви, голубонько, не сердьтєся, але у місті зараз жах що робиться. У нас до війни мешкало сімдесят тисяч, зараз — триста. І все — село. Я завжди поважала селян, але не розумію, нащо всі, вибачте, лізуть у місто? Уявляєте, які через це ціни на базарі? І взагалі ніде нічого не дістанеш. Вони, приїжджі, — молоді, зубасті, їм аби лиш півною зачепитися в місті, а там всіх розштовхають.

Ніна терпляче вислуховувала ці монологи й закохано дивилася через стіл на Валерія. Сидіти тільки по різні боки столу — так постановила Фаїна Станіславівна. А ще якось, зайшовши з Валерієм у прихожу, вони почули, як старушенція виговорювала Валерієвій мамі:

— Ах, Елечко, я розумію, романтика і все таке інше. Кажеш, це у них серйозно? Чесно кажучи, ця дикунка гарненька. Плебейська кров, молода, гаряча. Але, Елечко, я прошу, щоб нічого такого до весілля. Ні-ні! Знаєш, як тепер буває?

— Патриції, — зле мовила Ніна.

— Патриції ми зачухані, — весело погодився Валерій. — Ну, не сердься. Побачила б, які у мене з ними баталії.

Вона взяла його руку в свої долоні, і їй захотілося по-материнськи пожаліти його, поцілувати в лоба, зігріти в цій височезній старовинній прихожій.

— Привіт, Нінко. Як поживаєш?

Однокласниці. Змінились як! А здається, лише вчора танцювали на випускному.

— Здрастуй, Ніно.

Коля. Перша любов її. Торік прийшов з армії, шоферує в селі. Не жениться. Що він так втупився на неї? От навіжений, люди ж довкола. Коля-Колюша. Господи, як вона ревля на оцьому пероні три роки тому, проводжаючи його в армію. Як давно це було.

... Батько прихилився до мотоцикла, мене цигарку. Мати дивиться, невідривно так.

Із-за лісу висунувся поїзд...

1984 р.

Вербові калачики

«А весна яка буяла...» «А весна...» Щось далі першого рядка не йде. Ну й бог з ним. Він же не поет-професіонал, якому потрібні рядки для гонорару. Рядок так рядок. Головне — що він є. Як і отой непояснений настрій, коли хочеться стрибати або перекулитись через голову.

Геннадій згадав, як минулої дивної осені бродив оцим самим парком, посеред багряного падолисту, і раптом накопився на нього прекрасний рядок: «Намальоване кленове листя на зеленім полотні трави». Здорово! І то ж восени, а що казати про оцю веселу пору.

А може, тут не лише весна? Просто гарно. Вихідний день — раз! Учора у тещі в шашки виграв — два! Квартальною премією пахне — три! Водопровідний кран полагодили — чотири!

Кран — це взагалі чудово. Геннадій звик до порядку, устаткованості, і його добряче бісили всілякі кранно-батарейні і радіотелевізійні неадаптованості. І справа не в копійкових витратах, а в тому, що доводилося дзвонити по ремонтних конторах, шукати по магазинах якусь нещасну прокладку чи шурупа. Зате коли все утрясалось, на душі ставало легко-легко.

«А весна яка буяла...»

Завтра футбол. І хоч міська команда — середнячок другої ліги, Геннадій був патріотом свого міста. І болільницьке товариство у них дружне, перевірене. Місце постійне — східна трибуна, дванадцятий ряд. Поле — як на долоні, і недалеко від газону, щоб весело підхлюстувати своїх улюбленців лагідними прізвиськами: «Гриня!», «Кузя!».

Геннадій, було-загуло, колись і сам бавився з м'ячем і — смішно згадати! — фантазував, як гратиме на чемпіонаті світу.

«А весна яка буяла...»

— А із знайомими треба вітатися.

Що? Хто це сказав? Геннадій озирнувся і пішов-побіг подалі від цього сновидіння.

...Минулої неділі він їхав приміським поїздом з дачі. Дача не дача, так, хатка на курячих ніжках, а при ній — дві яблуні, три кущі смородини і клопоть картоплі.

Геннадій зайшов у перший ліпший вагон, впав на перше ліпше місце і байдуже зиркнув на сусідів. Чорнявий капітан читав журнал. Його «чадо» влипло у вікно і роздивлялось приміський пейзаж. Капітанша в білій кофтинці і заморських джинсах пояснювала синочкові, що таке дачі.

І раптом вона обернулась.

Кажуть, колись може трапитись все. «Колись» тяглось уже п'ятнадцять років. За цей час він зустрів стільки людей, що могло-таки трапитися «все», в тому числі й те, що трапилося зараз.

Він багато разів уявляв собі цю зустріч. Уявляв зовсім не так. Ні, він сам приїде в те невелике південне місто. Приїде, коли над тихими вулицями тієї міської околиці стоятиме п'янкий дух літа, і жовто-гарячі абрикоси опадатимуть з віт на тротуари. Мабуть, вона вже й не живе на тій вулиці, в тому місті, але йому хотілося вірити, що вона там, що цих п'ятнадцяти років наче й не було.

Щойно поїзд заметлявся на привокзальних стрілках, як він схопився і побіг до виходу, всією своєю потертою курткою відчуваючи її погляд...

Парком товклися весело вдягнуті городяни. Геннадій поплив по колу, не випускаючи її з очей. Обігнув шаховий павільйон, прошмигнув у натовпі поміж каруселлю і літньою естрадою. Виринувши з юрби, ненароком стукнувся об тумбу з морозивом. «Вибачте», — муркнув він і вдарив алеєю, уже не чуючи, як продавщиця лайнулась навздогін: «Понапиваються зрання».

Пливло тепле квітневе сонце. Дівочий сміх, лопотіння дівтори по алеях, гупання духового оркестру, виляски рушниць в тирі, веселе вищання на гойдалках, гуркіт каруселі і «чортового колеса» — все це зливалось у безтурботну симфонію суботнього парку.

Вона стояла в кінці алеї і, задерши голову, роздивлялася золочені бані древнього собору.

— Що ви робите в нашому місті? — голос його тремтів осиковим листком.

— А що, у вашому місті за все беруть гроші?

— Ні, тут можете стояти на дурничку. Хочете, розкажу вам про оцей собор?

— Розкажіть, куди ви зникли в неділю?

... Тоді, в неділю, він прилип на пероні до газетного кіоску, перечекав, поки вона пропливе у натовпі на привокзальну площу, і зашився за нею в троллейбус. Її і капітана пропустили з дитиною на передні двері. А він завис над східцями, притиснутий до задніх дверей, і крізь болоньєві куртки, светри і капелюхи ловив поглядом її біле весняне пальто...

— І правда, куди ж ви зникли? — посміхнулася вона. — Біля базару не сходили, а на наступній зупинці вас уже не було.

— Чудо. Я, як відьма, на помелі вилетів.

— А я і кажу Миколі Івановичу: «Чого це на нас так дивляться?»

— Якому Миколі Івановичу? Капітану? Так то не чоловік ваш?

— Ні. А синок мій. Не схожий? Чи не роздивились?

«Синочкові років тринадцять. Значить, вискочила заміж десь через півроку після того, як я одружився. Та впізнала вона мене, нарешті, чи ні?»

— Як вас звати? — несподівано запитав він.

Запала нестерпно довга пауза.

— Тамара.

— Тамара?

Її, оту, з далекого південного міста, звали Марією.

Геннадій стовпом стояв посеред алеї, безсоромно дивився на пишне Тамарине волосся, на її трішечки порепані губи, підведені вишневою помадою. Він не розумів, нащо стоїть отут, перед цією симпатичною незнайомою жінкою.

— Так ви не назвали себе, — мовила вона.

— Гена. Крокодил Гена, знаєте такий мультфільм? — він пово-лі відходив. — Ми ніде не зустрічалися?

— Мабуть, ні.

— Це як в отому анекдоті. «Ми з вами не зустрічалися в Одесі?»

— «Я там ніколи не був». — «Я теж. Значить, то були двоє інших людей». Коротше, будемо прощатися.

— Ви ж обіцяли розповісти мені про собор.

Темно-карі Тамарині очі проймали його наскрізь. Геннадій відчув, як ноги його приростають до алеї.

Довго і плутано розповідав він про собор, закладений на рік раніше Київської Софії. Потім вони йшли алеєю древнього Валу і лічили

старовинні гармати, наїжачені в бік прадавнього Дикого поля. Гармат було дванадцять. Геннадій розповів, що тутешні дівчата заради сміху іноді призначають побачення біля тринадцятої гармати.

Раптом на літній естраді хрюкнув динамік, і бравий чоловічий голос закричав: «Дорогі друз-зі! Запрошуємо на естраду взяти участь в іграх і атракціонах. До ваших послуг нова літня програма».

Геннадій і Тамара заспішили на майданчик. Люди потроху заповнювали місця на лавах. Перед сценою, відклавши труби, грілись на сонечку музиканти військового оркестру. А на сцені клопотався невисокий меткий масовик-затійник у напрасованому сірому костюмі.

Атракціони з «нової програми» Геннадій бачив, либонь, уп'яте. На шворці, як на рахівниці, теліпалось п'ятнадцять пластмасових папуг. Масовик і котрийсь з глядачів по черзі пересували одного, двох або трьох папуг. Програвав той, кому діставався останній, нахабно розмальований папуга. Масовик сипав словами і раз по разу обігрував суперників. А Геннадій подумки сердився на Тамару, яка затягла його на ці дурні атракціони.

— А зараз прошу на сцену десять чоловік, — оголосив масовик.

Тамара подала Геннадієві свою сумочку:

— Пішла і я. Вболівайте за мене.

Затівався новий, древній, як світ, атракціон. Дев'ять стільців поставили колом, сидіннями назовні. Десять чоловік підтюпцем побігли довкола них. Масовик гучно крикнув: «Стоп!», і кожен з гравців поспішив упасти на стілець. Одному місця не вистачило, він вибув з гри, прибрали один стілець, і все почалося спочатку.

Геннадій, як загіпнотизований, дивився на струнку Тамарину постать, що вихором літала по сцені. Коло все вужчало, гравців усе меншало. Нарешті вони залишились утрьох на два стільці. Побігли, побігли, побігли по колу... «Стоп!» Двоє дужих хлопців льопнулися на сидіння, а Тамара за інерцією влетіла одному з них на коліна.

— Ну й мужчини, не могли поступитися дамі, — пожартував масовик. — Хвилиночку, дівчино, і вам приз.

Розпашіла й захекана, Тамара впала поруч з Геннадієм і простягла йому приз — жовту гумову лисицю.

— Візьміть дітям. А то моїм лобурякам уже подавай мотоцикла.

— Думаєте, у мене менші? Придане дочкам готую.

— І не кажіть, — зітхнула вона. — Я оце чую, старший мій говорить дружкові: «А мене стара не пустить в кіно». Думаю: «Божечки, це ж він про мене — «стара».

... Вони брели парковою алеєю, що котилася вниз до ріки. Парк тут був не такий прилизаний і скидався скоріше на прохолодний і вогкий ліс. Людей майже не було, зате у верхів'ях дерев пищали, переживши зиму, веселі горобці. Геннадій забіг до кафе, що приліпилось на узліссі, і повернувся з пакунками в руках.

— Харчі. Будемо обідати.

Сіли на осонні, на молоду несмілу траву, і притихли, зачаровані повинню. Безкрає водяне дзеркало ледь тремтіло під свіжим вітром. Ріка вийшла з берегів, затопила лугову низину на тому боці і впритул підступила до парку. Тополі, берези і верби на кручі уже брели по воді.

— Гено, чого вам смішно?

— Захотілося залізти на дерево. А признайтеся, ви колись теж лазили по деревах?

— Років двадцять тому. Я й зараз можу, шкода, що в спідниці.

— Ну так я не в спідниці.

Геннадій скинув піджак і заліз на високу розлогу вербу, що стояла над самою водою.

— Ох ти, який пейзаж, Тамаро! — загукав згори. — А калачиків скільки!

Пурхнув додолу, з повною жменюю тугих зелених калачиків — вербового цвіту.

— Спробуйте-но. Делікатес. Ми малюками так їх любили їсти!

Тамара взяла калачик, надкусила, підвела голову. Він побачив зовсім поруч її білий светр, м'яке волосся, перші ледь помітні зморшки довкола очей і маленький зелений калачик у підфарбованих губах...

У перепоვნеному тролейбусі їх затиснули в самісінький куток. Тамарине волосся пахло квітнем і сонцем. Геннадій раптом подумав, що він не знає ні її адреси, ні навіть прізвища. Запитав. Тамара назвала звичайне чуже прізвище і якусь фабрику. «Я там не-

давно. В цеху ще не всі мене й знають». — «А я вас по очах знайду. Запитаю: «Де молода дама з отакими гарними очима?» — «Ха-ха! Думаєте, начальник цеху знає, які в мене очі?» — «Я вас знайду. Завтра. Ні, завтра неділя. Післязавтра».

Післязавтра у відділі «замочували» квартальну премію. У вівторок він пролазив з дружиною і тещею по базару. Купували насіння і розсаду. Теща так розходилася, що прикупила й п'ятдесятилітрову бочечку на помідори, тягти яку довелося, звісно ж, Геннадію. В середу був футбол, і знову патлатенький форвард Кузя вгатив гостям красень-гол.

Аж у четвер Геннадій наплів у відділі про якусь невідкладну справу і втік з роботи на годину раніше. Невдовзі він уже входив у ворота швейної фабрики, на яку не потрапив би сто літ, якби не ота дивна суботня зустріч з Тамарою.

Через прохідну йшов, як на голках, але товстий вахтер байдуже смоктав цигарку і не озвався жодним словом. Довгий чотирьохповерховий корпус фабрики виходив у двір широчезними вікнами. Двором снували заклопотані люди, повзли електрокари, квакнув за спиною сигнал вантажної автомашини. Кілька засмоктаних деревець тремтіли на вітрі першою прозеленню.

У відділі кадрів літня жіночка за крайнім столом підвела на Геннадія стомлені очі й перепитала Тамарине прізвище: «Інженер-технолог? Не знаю.» — «Вона недавно перейшла до вас.» — «Хоч би і вчора. Відділу кадрів не мине. Машо! — гучно, як на торгах, крикнула жіночка через всю кімнату. — Не знаєш, у нас працює така...»

Геннадій дибав тротуаром. Було порожньо і холодно. Вітер теліпав недогризки футбольних афіш. Йому все стало абсолютно байдужим. Поспішати нікуди. Додому встигне за чверть до сьомої, як і завжди. Потім — господарчу сумку в руки і по магазинах. Потім — третя серія нового восьмисерійного телефільму. Потім — вечерея і п'ять партій в шашки з тещею. Сьогодні він обов'язково візьме реванш за вчорашній розгром.

А потім він лежатиме на дивані, під довгоногим зеленим торшером, обкладений газетами і журналами. Він дивитиметься у напівморок стелі й пригадуватиме буйну квітневу повинь в їхньому

селі, зелені коси верб у сивій весняній воді, тугі, шоршаві й гіркуваті вербові калачики, кислий до оскоми луговий щавель і солодкі цибаті опуцки.

Він згадає суботу, весняний парк, ріку, біле вино, чорний хліб і зелені калачики.

А потім спливе у пам'яті те далеке південне місто з абрикосами й акаціями, його останній лист Марії, в якому він писав, що одружується і що хотів би виграти в цю лотерею. Але в лотерею всі не можуть виграти. Це не гра в «папуг», де завжди виграє той, хто починає, досить лише знати маленький секрет — пересунути по шворці двох розмальованих пластмасових дурнів.

... Місяців за два він одержав листа. Поштовий штампель великого чужого міста. Давно забутий почерк. «Ти яким був, таким і зостався. А вербові калачики — це дійсно чудо».

1984 р.

Стіна

Сімейна ідилія

Поляков

— Куди він пропав, клятий значок?

Тоня грюкнула дверцятами гардероба. Уже з годину збираємося на вечір. Скільки його ще приміряти, прасувати і товктися перед дзеркалом? Тоня й так гарна, далі нікуди. А отаким бовдурам, як я, все оце — марна трата часу. От і знову: новий чорний костюм сидить на мені, як на манекені, — рівно й закам'яніло. Видно, для цього треба особливий хист, як, приміром, у Роберта. Взагалі-то, Роберт — це Вітько Тарновський, але ми й охрестили його цим за-морським ім'ям саме за якусь природжену елегантність.

А тут, прости Господи, — проблема галстука. У мене в хазяйстві їх аж два: коричневий і синій в смужечку. Тоня разів з двадцять приміряла мене то до одного, то до другого галстука, підсмикувала й обсмикувала піджак. А я раптом пригадав покійну бабцю, котра вперто називала галстук «вошивником», бо вирішила, що ота шлеєчка служить для ловіння вошей.

Це ж розкажи Тоні оцю сміхоту, зараз як рывкне. Їй не до жартів. З галстуком впоралась, тепер шукає мій інститутський значок. Довго думала, чіпляти мені його чи ні? Був би я при портфелі, хоч малесенькому, нічого й думати. А так... Телятник з дипломом зоотехніка і оцим от значком, який дружина все-таки чіпляє на піджак.

«Будь що буде!» — вирішила моя благовірна. Ясно, що дехто по закутках хихикатиме з цього значка. Мовляв, пропився або прокрався колишній голова колгоспу.

Бідна моя Антоніна. Ладна кожному доводити, що її чоловік сам кинув головування, що заробляє — куди тим інженерам, і що взагалі це тимчасово.

Нарешті! — клопоти позаду, і подружжя Полякових вирушає на вечір зустрічі однокласників. Зустріч через (страшно подумати!) двадцять років. Отож, ми — на порозі. Парад-алле!

Полякова

І чого ото його викаблучуватися? Спершу заявив: «Не піду зовсім», мовляв, чергова організована випивка, збіговисько людей, котрі давно забули не лише, як кого по-батькові, а чого доброго, й прізвища.

Ну й що? Подумаєш, збіговисько, з'їздовисько чи сходовисько. Треба — значить треба. Ясно, чого мій чоловіченько забрикався. П'ять років тому на отаку зустріч «через п'ятнадцять років» ми підкотили на службовій «Волзі», і по алеї зашелестіло: «Голова приїхав». Молодий, перспективний. І таки ж вона була, ота перспектива. Миколин дружок, голова сусіднього колгоспу, підскочив, як на пружині, в районне начальство. Тепер і в депутатах, і в президіях. Микола ж — старший над биками. Колись натякнула про отого дружка, так на жарт перевів: дружок — вгору, я — вниз, а в середньому вийде два голови колгоспу. Простак в середньому, що балакати.

Але ж і ховатися, не йти на вечір — теж не діло. Тільки зайвих розмов. І так у деяких язик, як мітла. І в кого?! У тих холуїв, що заглядали Миколі в рота, як головував. З одним таким зрізалася днями в конторі, так зиркнув спогорда й відрубав: «Нічого командувати. Була головохою — покомандувала».

Такі діла. Як-то воно сьогодні буде? Щось так противно ворона каркала в саду...

Ага, ось і школа, ось і клас. Прийшли-приїхали.

Тарновський

Чортик на шворці. Слава геніям психології, які придумали цього кумедного чортика. Як би я їхав без нього? Я заснув би за кермом мого новенького автомобіля, врізався б у дерево і невдовзі познайомився б зі справжніми чортами. В пеклі, де за мною давно вже плаче місцинка.

Я їду. Я кудись їду. У своє колишнє село, в колишню школу, на зустріч з колишніми однокласниками. Ах, як це «серцещипально», як каже наш штатний гуморист Владик. Тому одна його лисина дає поживу для гумору на цілий вечір. Так і сиплються бородаті естрадні жарти про лисих. Інколи, правда, Владик доточує щось своє. Запевняє, приміром, що дружина пише йому на ли-

сині наряд на день: що зробити, що купити. Що ж, перетерпимо і Владика. Таке «се ля ві», як каже наш присяжний ерудит Артур, у котрого на всі випадки життя є чотири французькі фрази.

Перетерпимо і манірні чмокання, обійми, захоплені «а знаеш...», «а пам'ятаєш...»

Власне, я наперед знаю сценарій цього дійства. Не знаю лише, нащо сюди їду. Про це, мабуть, знає отой «Я», до якого я повертаюся зі швидкістю двадцять років на годину. І не знає мій двійник, який сидить за кермом автомобіля. Він їде, бо так треба. Двадцять років тому йому конче треба було вступити до престижного інституту, закінчити аспірантуру, захистити дисертацію, одружитися, потім розлучитися і знову, на цей раз вигідно, одружитися, вибити квартиру, побувати в закордонному відрядженні, гасати по театральних прем'єрах, регулярно читати «Литературную газету», товсті журнали і модні книги, завести потрібних знайомих, робити візити, вести довгі ліберальні балачки за коньяком, займатися бігом підтюпцем і аутогенним тренуванням, вміти посперечатися про вбивство царевича Димитрія, Атлантиду, східну філософію, «снігову людину», Нессі і філіппінську хірургію. І ще безліч разів потрібно було те, що не треба і що раптом — комусь, чомусь — виявляється потрібним, і я переконував себе, що воно потрібне і мені.

Тарновська

Ні, зіпсувати жінці настрої — все одно, що раз висякатися, як каже мій глибоко цивілізований колишній чоловік. Я стерпіла, коли вчора директор, ні сіло ні впало, заявив, що дає мені відпустку на тиждень пізніше. Я стрималася, коли сьогодні цей хам Тарновський запропонував підвезти в село, ехидно додавши: «Чи боїшся, що кудись завезу?» Я промовчала, коли касирка на автостанції, як завжди, обрахувала мене на свого традиційного п'ятака. Але як, скажіть, стерпіти, коли твою новеньку білу сукню обляпують помідором? Я їду в автобусі у своє рідне село, знайшлася навіть місцинка присісти, але людей — як в рукавичці, і до мене прибило якогось дядька, а наді мною загрозливо хитається його торба. Хиталась-хиталась, поки торбу разом з дядьком не притисло до мене. А в торбі виявилися помідори.

І ось я зриваюся з ланцюга і кричу:

«Що ви наробили?!»

«А що?», — каже дядько.

«Зі своїми помідорами.»

«Так я ж не знарошне.»

«Не вистачало ще знарошне. Возитесь з ними.»

«Що хочу, те й везу. Молода ще кричати. Місцем би поступилася».

«Старий дід знайшовся. Та ви на базарі двадцять годин підряд вистоїте».

«А ви, городяни, здохнете без базару. Розкричалася. Нічого виряджатися в дорогу».

... Оце так би я сперечалася з дядьком, якби хвилину тому крикнула: «Що ви наробили?!» Точно так. Я знаю. Я все знаю, що було, що є і що буде. І все це до того банально, що мені перехотілося лягтися і я лише знервовано зиркнула на дядькову торбу. А дядько буркнув щось схоже на «вибачте» і опустив торбу кудись в ноги.

Врешті, пляма на сукні ледь помітна. І взагалі він правий, мій уявний співрозмовник: нічого в автобус виряджатися, як на бал. Тим більше, бал був двадцять років тому. На шкільному подвір'ї, під розлогою старезною грушею, яка, наче забувши, що відцвіла кілька тижнів тому, знову кружляла біло-рожевим квітом дівочих суконь. І здавалося, що темнішого кольору в житті не буває, і ніщо б не змусило мене повірити, що колись, через двадцять років, отака біла сукня, вдягнута для самоомани, нікого вже не обдурить.

Поляков

Ось і школа, ось і клас. Ось і лисий Владик. Найсвіжіше його повідомлення — вчитана десь сенсація, нібито волосся відбирає у людини розум.

— Панове, я тепер буду розумніший од всіх, — проголосив Владик.

— Уявляю, яким дурним ти був би при волоссі, — меланхолійно мовив Артур. У нього сьогодні на всі запитання — одна французька фраза: «шерше ля фам». Шукайте, значить, жінку. Себто світом править жінка, сумно уточнює Артур.

Охи-ахи, обійми й поцілунки позаду. І ось ми знову в своєму класі, з горем пополам згадали свої місця і сидимо ж ми, вічні школярики, пишемо твір «Хто я є?»

Так хто я є? Паспорт, трудову книжку, ваші анкетні дані, ша-новний. Додайте, що ви страшенно щасливі в роботі, що вила так і співають у ваших руках — і твір готовий.

Таку анкету я зляпаю за три хвилини. А от хто я є? Трудова книжка обписана по саме нікуди. Паспорт? Так люди іноді міняють не лише паспорт, а й ім'я. І прожив я за тридцять сім років, здається, уже не одне життя, і плутаю часом, що було уві сні, а що — насправді. Але ж все то був я, у різних іпостасях, з різними титулами, але я. І ось сиджу, перебираю, наче кінокадри, шматки життя, і чомусь дивна пам'ять вихоплює з тисяч днів один-єдиний.

Літо. Липень. Молдавія. Наша бригада слюсарів-монтажників у півторамісячному відрядженні. Життя на колесах, вагончики, облуплені готелі — до цього наш брат-монтажник звик.

Бригадир приводить на ніч якусь хвойду і спить з нею в сусідній кімнаті. Двоє двадцятирічних жевжиків з нашої бригади, сексуально розгвинчені початкуючі алкоголіки, ліниво перекидаються в карти і ласо підморгують в бік сусідньої кімнати.

Я лежу на ліжку, читаю детектив і пробую нічого не чути і не бачити.

Вранці натикаюся на хвойду в нашій крихітній кухоньці. Вона неквапно ховає груди в пом'ятий халат, ліниво усміхається і, накинувши великосвітську маску, тиче мені наманікюрену лапку, рекомендує бригадировою дружиною. Я знаю його дружи-ну, печальну, висотану жінку, і проходжу повз хвойду в умиваль-ник. Слідом — смішок.

Виходжу на вулицю тихого молдавського містечка. Свіжий ранковий вітер лоскоче обличчя. Палахотять в садах останні абрикоси і перші персики. Довгоногий півень тріпоче крильми на паркані: проспав, ледар, схід сонця.

Йду повз базар, де засмагли чорновусі молдавани продають смачне криваво-янтарне домашнє вино, де клопочуться з відрами садовини й городини перші базарині, поміж яких помічаю схожу на трєфову даму молоденьку заміжно молдаваночку, мою

трішечки знайому, з якою щодня перекидаємось кількома порожніми фразами й лукавими поглядами.

А потім був звичайнісінький робочий день. Мій напарник прихворів, і я залишився сам. Цілий божий день під високим південним сонцем я різав метал, зварював труби, клепавав, тягав, кріпив. Плюнувши на техніку безпеки, роздягся до пояса і з головою пірнув у хмільний дим електрозварки, тугі снопи іскор і весело-виснажливу, до десятого, а не сьомого поту, роботу.

А тоді — довжелезний літній вечір над лиманом, прогріта за день вода, що м'якими лапами огортала тіло, перші несмілі зорі на пригаслому небі і знадливі мрії про схожу на трєфову даму молдаваночку, яка так поспішила вихопитися заміж.

Полякова

Однокласники одружуються нечасто. Хіба що ось переді мною — Вітько та Люда Тарновські, та й то — колишнє подружжя. А я і ще з десяток чоловіків і дружин втрапили сюди «при комусь». Сиджу, люблюсь, як мій чоловіченько підпер лоба і ніяк не з'їде авторучкою з третього рядка. Так уже важко написати, хто ти є. Перебирає, либонь, свою бурхливу біографію чи згадує першу (третю, п'яту) любов. Шкода, що я не граю в цю смішну анкету, вклалася б в один рядок: «Дружина Миколи Полякова». І все. Крапка.

На душі у мене — мертвий спокій. У свої тридцять сім мені давно вже за сорок. Я за тією межею, де поспішати нікуди.

Коли з'явилося це тупе відчуття? Коли те, що в юності іменується любов'ю, розлетілось на друзки, як немита тарілка? Не вчора, звичайно. Це тарілка розлетілася вчора. І помита ж. Просто Миколі видалась не стерильно чистою. Це перша тарілка, розбита за п'ятнадцять років подружнього життя. Перша лише тому, що Микола — безтемпераментний, ганчірка. Навіть бити тарілки — в натурі! — не вміє, хоч подумки, мабуть, бив не раз. Що ж, колись треба починати бити.

Останнім часом його все нервує: не там стоять капці, не занадто гарячий чай, кудись запропастилась газета. Наче од того, що він, лежачи, як бик, на дивані, прочитає однією газетою більше, у світі щось зміниться. Позавчора, в чергову лайку, кинув: «Твій інтелект

— на рівні багатосерійних телефільмів». Ха, налякав! Та я з цим інтелектом можу сто років жити. Філософ з вилами. Подумаєш, мені на пиху влігся вздовж дивана з копицею газет. Лежи. Я давно вже махнула рукою на такого хазяїна. На фермі — трудяга, а вдома? Щось відремонтувати, щось вибити для себе — горе. Телевізор у людей чотири програми ловить, а у нас — дві, та й то місяць, як згорів.

І ще ж не скажи нічого. Тільки заїкнися про хазяйство, одразу: «Давай, запрягай! У мене од твого хазяйства скоро у самого хвіст і ратиці виростуть». Те ж саме — про роботу. Натякни про його диплом, тут же: «Іж мене, пиляй». Та на біса тоді виходити заміж, щоб крутитися за себе й чоловіка, тягтися, аби все було, як у людей, вибивати, вимучувати йому пристойну роботу.

Сьогодні глянула в дзеркало, — ледь не заплакала. Де вона, ота перша красуня інститутського курсу, яку Вітько Тарновський з п'яного жарту нахвалявся відбити у Миколи прямо на нашому весіллі?

Тарновський

«Ми приїхали таксами, а поїдемо метрами. Ми приїхали...» Що за мара? Анкета питає, хто я є, а я десять хвилин сиджу з ідіотською пісенькою на умі, і в голові порожньо, як у барабані.

А-а, ясно. Марно кинув займатися аутогенним тренуванням. Це ж би за п'ять хвилин прийшов до тями. А то ніяк не вгамуюсь після суперечки з цим ... Поляковим. Невдаха нещасний. До речі, порушую, братику Тарновський, ще одне золоте правило: ніколи не сперечатися з невдахами. Тим паче на високих нотах. Порушую... Розвезло на лірику на рідній землиці.

І за що завелися? За роботу, прости Господи. Ще й не розбереш цього Миколу в напрасованому траурному костюмі, цього Гамлета з вилами. То кричить: «Чхав я на ваші проблеми і кар'єру!», то тиче мені під носа ручища і печалиться, які вони порепані від роботи.

Подумаєш, руки. Тут голова порепана, і не знаєш, з якого боку її ще «репнуть»? Он позавчора наш херувимчик, янгол Боборико, таку свиню підсунув, ще й при директорові. А то вилами налякав, Колюша. Покрутись у нас в інституті...

Стоп, братику Тарновський. З якого це часу інститут тобі такий немилий? Той інститут, де ти завсіди почувався, як риба у воді.

Може, це почалося з отого півторарічної давності диспуту в студентському гуртожитку, коли жовтороті хлопчачки і дівчиська доконали тебе, підкованого теоретика-літературознавця, градом дошкульних запитань?

А може, з отої розмови з сільським мудрецем, дідом Порфірієм? Дід довго допинався думкою до суті твоєї професії — критик, літературознавець, філософ. Вхопився за останнє й мовив, як вирок: «Філософи ходили босими». І тобі захотілося сховати подалі під лаву твої імпортовані черевики, хоч черевики, звісно, ні при чому, і дід же говорив не в прямому розумінні, і нині навіть філософам необов'язково ходити босими.

Чи, може, це сум'яття в душі — після торішньої історії з твоїм виступом у солідному журналі, де ти покритикував того, кого треба хвалити? І тобі кинули у вічі: дилетант, не вчитався, не збагнув суті. А суть не треба одкопувати, суть — це те, що відкривається саме. Суть цієї книги була в її безталанності. І це було тим більш прикро, що ти любив цього письменника і не міг вибачити йому навіть рядка фальші. А тут — ціла книга, написана задля гонорару чи ще бозна-навіщо, книга, яка не обов'язково повинна була з'являтися, а значить, не повинна була з'явитися.

А ще була торішня осінь, сльозливий дощовий вересень, коли пливла в останню путь червона батькова труна.

«Прийшла пора боятися газет», сказано у поетеси. Тієї осені ти боявся телефону, особливо якщо дзижчав хриплий голос міжміського виклику. Батько був смертельно хворий, і цей дзвінок сокирою висів над головою. Він пролунав дощового ранку, коли ти товкся буденними клопатами, і материн печальний голос повідав печальну вість.

... Три дні були одним довжелезним днем, у якому вічне переплелось з буденним, в якому були слова, звуки, кольори, пахощі, дощ, вітер, мокре листя на цвинтарі. Були слова однієї вдови, сказані твоїй матері: «Не плачте, Михайлівно. Справжні сльози попереду». Були слова іншої жінки, яка впала на могилу свого молоденького сина, вбитого п'ять років тому, і зайшлася плачем: «Ой, синочку, та й не прийдеш, не провідаєш. Видно, добре там, що ніхто ще не вертався».

Була перед цим остання батькова ніч у рідній хаті, коли він, одму-
чившись після страшної хвороби, лежав у покої і смиренності, і в
головах яріла свічка, і старенький застуджений псаломщик лагідно,
впівголоса читав Євангеліє. А пообіч сиділи древні бабусі, завсідни-
ки сільських похорон, і час від часу переривали читання м'яким, ти-
хим співом псалмів. Вони зовсім не були в релігійному екстазі. Одна
бабця по-хазяйському підсунула тобі стільця, і ти вдивлявся в поме-
режені зморшками обличчя бабусь і пригадував їх молодшими, віч-
но заклопотаними життям. Як і твій батько, вони не вірили особливо
ні в яких церковних богів і, підійшовши до вічного порога, шукали у
своїх душах свого Бога і, мабуть, це йому з надією молили: «Святий
Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас».

Тарновська

«Наше знайомство — од безпритульності й самотності.»

... Наше знайомство — витвір мого колишнього мужа. Ми люди
інтелігентні, і, розлучившись, підтримуємо сякі-такі стосунки. А
чого ж, у нас з Вітьком синок, та й взагалі треба ж іноді з кимось
покалякати. Так що дружимо. Навіть з його благовірною зійшли-
ся, на ґрунті кулінарії і в'язання. Точніше, це вже я, щоб не мов-
чати, заводжу про кулінарію. Взагалі ж, з його Елеонори хазяйка
— як з мене римський папа. Ну, копія Тоньки Полякової. Обидві
вилізли із забитого села, де з вилами на паровоз кидаються, а де
й набрались цих панських замашок: мала посада, мала машина.
Та раділо б, що заміж вискочило, варило б і прало чоловікові, а не
репетувало: «Подам в суд на розлучення!»

Давай, подавай, будеш вільна, як пташка божа. Нікуди поспі-
шати, нікого терпіти, нікому не винна, нікому не потрібна. Дитині
хіба що, та й то не такою. Бо все допитувався, малим допитував-
ся, поки не підріс: «Мамо, а чого ми без татка?»

Так що воля. Аж порожньо. І от якось Тарновський зробив мені
презент — запросив на літературний вечір. Запросив, звісно, тре-
тьою, при Елеонорі, бо та його далі витягнутої руки не пускає.

«Там буде і такий-то, і така-то», — розписував Тарновський.
Для мене, чесно кажучи, всі «такі-то» — на один копил, бо, крім
Буніна, нічого не читаю. Книга одного модного «такого» уже

півроку лежить у мене, як у Манілова, із закладкою на дванадцятій, здається, сторінці. Але я пішла. І знайшла...

Вітько, клоун, по-лакейськи кланяючись на всі боки, забув, схоже, і про Елеонору. «Лауреат!», «Перекладений на вісімнадцять мов!!», «Живий класик!!!» — шепотів, аж задихався, Тарновський. Я все ж не зовсім невіглас, деякі імена чула, декого, здається, проходили в школі. Але коли Вітько підвів мене до нього і зазнайомив нас, я, признатися, трохи зніяковіла, бо не читала жодного рядка цього новоявленого таланта, як рекламував його Тарновський.

Вітько тут же зник, і ми залишилися віч-на-віч.

Того вечора талант одвіз мене додому на таксі. Другого вечора, за тиждень, приїхав у гості своєю машиною. Третього вечора... Третього ранку він збіг од мене на перший тролейбус.

Було спекотне літо, в якому задихалося місто. Мій синок раював у діда в селі, а я грала убогу роль у спектаклі «Пізня любов».

Ми вели довгі велемудрі розмови в основному про літературу. Я вже прочитала деякі його оповідання і називала його не-Буніним. Він покірно усміхався, погоджувався і тут же додавав, що, як міряти такими мірками, то слід закрити всю Спілку письменників і всю літературу.

Це були безпредметні розмови, бо він, зробивши з літератури шмат хліба, виробив собі якісь канони і шукав сюжети під готові схеми, я ж, за наївністю, вважала літературу не відображенням життя, а частиною життя, вважала, що її об'єктом може бути все, в тому числі й наша зустріч.

33-річна емансипована жінка, колишня шкільна й інститутська активістка, вільна від забобонів, якій все більше хочеться бути маленькою, забитою, забобонною, некрасивою, комусь потрібною. І 45-річний письменник, засмиканий сім'єю, із завойованою великими потугами місциною під літературним Олімпом, з претензіями, більшими од таланту, і з нав'язливим бажанням подібатися жінкам.

Втім, він мені подобався.

«Наше знайомство — од безпритульності й самотності», — напише він мені через рік. Господи, та все на світі од безпритульності й самотності.

«Пробачте, але Ви стали мені байдужими за п'ять хвилин...»

Він став мені байдужим за п'ять секунд після того, як встав з мого ліжка.

«До самого ранку я не міг заснути і каюся, каюся...»

Ах, покаянна Марія Магдалина, із зачатками інфаркту і першими залисинами. Як це зручно: покаюся — і наче нічого не було. Покаюся — і не було цієї історії чотирирічної давності. Покаюся — і не було цих двадцяти років. І ми з Вітьком Тарновським пишемо не оцю придуману мною глупу анкету, а твір на вільну тему. І за мною, на останній парті, сопе вайлуватий і добрий, закоханий у мене по вуха Колька Поляков. І я скажу йому, сьогодні скажу, що люблю, і, може, ми будемо разом багато-багато довгих і щасливих днів і ночей.

Поляков

Мені наснилася любов.

Мені часто сниться любов. Вона приходиться багатоліка, але завжди тендітна й беззахисна, і я спішу до неї, беззахисної, шукати притулку, як загнаний звір.

Особливо часто вона приходиться до мене після отого позаминулого літа, коли я був втоптаний у багнюку.

Доля — це коли збігається те, що могло б і не збігтись. Того літа була кампанія з наведення порядку. Був великий «зуб» у обласного начальства на наш район, і цьому начальству потрібен був факт. І був сигнал в обком за цим фактом.

За півроку до отого літа мені подзвонив один районний туз і попросив-наказав підписати такий собі папірець. «А хто сяде в тюрму, коли щось трапиться?» — запитав я свого бухгалтера. — «Ти сядеш», — відповів той. — «Але ж у мене вказівка?» — «Вказівки є письмові й усні, які у папку не підшиєш».

Я підписав, бо всі підписують. «Щось» не траплялось, але анонімка полетіла, і її вистачило для суворої догани із занесенням. Районний туз теж голосував за догану. Сидячи в президії, він уважно вивчав свою авторучку, якою так і не підписав нічого такого, що можна підшити в папку. Після засідання він співчутливо поплескав мене по плечу і пообіцяв замість головинського крісла, в якому мені тепер, звісно, не всидіти, крісло заступника з чого-небудь.

Я обрав посаду заступника по вилах.

Є така приказка: дурний, як теля. Але коли мале телятко дивиться на мене своїм блискучим дурненьким оком, мені стає моторошно за свою розумну людську голову. Дурні телята не їдять одне одного, а розумні люди придумали наркоманію, хімію і атом. Розумні люди докотилися до вселенського стриптизу, коли весь світ роздягнений на кону, як шлюха, і бідній душі ніде приткнутися одпочити. А цій засмиканій душі так потрібні іноді барліг, нора, сховок. «Як добре, коли у людини є дім», сказав один мудрий чоловік. Як страшно, коли рушиться святе, стає, віковичне. Коли вершина мистецтва, виявляється, — електрифіковані естрадні гермафродити. Коли рафінована суміш, виходить, краща од житнього хліба. Коли дітей беруться народжувати чоловіки. Коли ми оголошуємо себе всемудрими. Коли перестаємо вірити в те, що сни віщують, що після дощового Благовіщення буде грибне літо. Коли, значить, байдуже, з ким валятися в постелі, і Вітько Тарновський пропонує мені на сьогодні помінятися жонами. Правда, у нього жона — колишня, але він гарантує, що Людка ляже в мою постіль.

Але геть думки, чума ще далеко, а зараз — бенкет в ім'я двадцятилітнього ювілею розбитих на друзки юнацьких мрій. Ой, як нам добренько, які ми молоденькі, які ми веселенькі! Ось нерозлучна пара Артур — Владик. Наш Владичок ділиться останніми новаціями траволікування. Каже, його дев'яностолітній дід робить спиртові настойки з кропиви, звіробою, м'яти і чортзна-яких трав, п'є все підряд і запевняє: від чогось та допоможе. А наш Артурчик запросив нашого Владичка на «білий танець», аби лише збігти в коло танцюючих. Боїться, щоб не запросила котрась дама. А он пливе моя Антоніна в парі з Тарновським. Той хтиво зліг борідкою їй на плече і шепче, певно, якийсь сексуальний анекдот. Ах, не зупиняйте музику! Ніч масок триває.

«Вас можна запросити?» Що? Хто це?

Мені наснилася любов...

Полякова

«Якою помилкою було одружитися на тобі».

«А я не хочу жити у тебе за помилку». Я хочу жити і не можу достукатися до цієї непоганої людини, як і вона до мене.

«Мій чоловіче. Мій Колюша. Мій добрий, милий, єдиний. Я так тебе люблю.» Скільки разів я повторювала це, як заклинання, як молитву. Як аутогенне тренування, на якому звихнувся Вітько Тарновський. Той запевняє, що досить йому нав'яти «мені тепло», і йому стає тепло. Я тисячу разів навіювала собі оцю молитву, чому ж я не люблю? Чому я не живу?

Адже я права, права, права. А він не правий! Я з тієї старомодної меншості чоловіків і дружин, котрі не зраджували своє подружжя. Я не ловлю за хвоста примарне щастя, як Людка Тарновська, котра вже не придумає, на кого кинутися. Он, попливла у танці з Поляковим. Підійти, вирвати їй патли чи що? Немодно, несучасно. Та й ліньки. І в голові так закружляло, замедало... Так противно каркає електрогітара... Таке міцне вино... Так задушливо в залі... Так порожньо-байдуже. Як під наркозом.

Це було десять років тому. Я лежала на операційному столі. Наді мною схилилися янголи в білих масках. Глухо зарохкав наркозний апарат, і я провалилася кудись глибоко-глибоко...

Куди я пливу? З ким танцюю?

При перших акордах «білого танцю» він підійшов до мене і галантно подав руку.

«Ти що, Вітько? «Білий танець». Запрошують дами».

«Я дама. Я слабка стать. Набридло бути сильним, зубастим, нахабним. Я падаю до ваших ніг».

Пливе земля, пливуть вогні, обличчя, звуки...

Тарновський

Ми такі, бо світ такий. Світ такий, бо ми такі. Дві протилежні концепції. А може, одна двоєдина? Нема ні білого, ні чорного. Все відносно. Чорне — то лише темний відтінок білого. Світ перемішався, наче вінегрет, яким он п'яненький Владичок обляпав своє веселе черевце.

Ми працюєм, ми танцюєм, ми старцюєм.

Чим би не тішитися, лиш би скрасити свої сім десятків років перебування на глиняній кульці, посеред хаосу безмежжя. Чим би не тішитися...

Невігласи од літератури півтора століття плачуть над маленькою людиною Акакієм Акакійовичем. Тупиці. Геніальний письмен-

ник і тут обвів вас круг пальця. Акакій Акакійович щасливіший вас всіх. У нього був свій світ — паперу, чорнила, пера і літер. Смысл слів, у які тулилися літери, його абсолютно не цікавив, зате як він чекав побачення з самими Літерами!

Чим би не тішитися.. Найкорисніша книга на світі — книга Гін-несса. Чого тільки не придумуємо, щоб цікавіше теліпатися між небом і землею. Хто довше прогавкає? Хто гучніше чхне? Хто далі плюне? Ще хтось їсть потовчене скло. Інший надимає пляшку, поки та не лопне. Веселись, народе, на більше ти не здатен.

Я, приміром, все життя мріяв хоч на когось сказати: «Пішов геть, скотина». Так і не сказав, і вже не скажу, бо скоро й на пенсію. Звичайно, скоро. Ось випускний вечір був недавнечко, а двадцять років — де вони? Доточую ще двадцять, які пролетять удвічі швидше, і хто я тоді? І син веселуна-Владика, який теж буде веселуном, питає мого сина: «Твій батько живий чи вже на пенсії?»

Ми працюєм, ми танцюєм, ми старцюєм... Подайте вас на сьогодні, пані Антоніно. Ви не проти? Ах, ви не розумієте. Ви удаєте, що не розумієте. Це так зручно. Я теж прикинусь, що не розумію. Зіграймо в «нерозумійку». Безпрограшна гра, де всі при козирах. Що? Безпрограшних ігор не буває? Закон природи: «щось» за рахунок «чогось». Ну нічого, по козирах розплатимось пізніше.

Тарновська

Чому настає момент, коли починаєш сумніватися у своїх нахабно-праведних сентенціях? Приміром, таких: чоловік — це деталь жіночого туалету. Або: заміжній краще, ніж незаміжній. Або: незаміжній краще, ніж заміжній.

Чому раптом починаєш розуміти, що до людей треба ставитися милосердніше, що нервозність, оця сестра заздрощів, убиває, що є люди, стократ нещасніші тебе?

Чому я не плюнула в очі оцьому Тарновському, коли він попросив мене втішити сьогодні його друга Полякова? Невже побачила, спробувала побачити в цих стомлених очах, окрім звичного нахабства, ще щось? Може, й тоді, п'ятнадцять років тому, перед одруженням, варто було б побачити в цих очах, крім щастя, ще щось інше? Може, й десять років тому, перед розлученням, треба

було б побачити в цих очах, крім зла, щось інше? Цікаво, скільки разів за роки подружнього життя ми дивилися одне одному у вічі? Мабуть, набагато менше, ніж я дивилася у дзеркало.

А чого це я все каюсь? Хто дивився мені у вічі? Тарновський? Смішно? Коханці? Вони теж у вічі не дивляться — поспішають чи соромно? Колись Тонька Полякова, трохи жартома, трохи всерйоз, трохи з осудом, трохи з заздрістю, підкусила: «У тебе коханців — як кімнатних капців». Помиляєшся, дорогенька, у мене ніколи не було більше двох пар капців. Єдине, що схоже, так це — порівняння коханця з кімнатним капцем, побитим і стоптаним.

Ну, нічого, Тонечко, сьогодні ти вхопиш свіженького, нестоптаного Тарновського, котрий радий, що на день вирвався з дому. Сьогодні — падіння благочестивої Антоніни. Як тішить, коли, крім тебе, ще хтось падає в багнюку.

Поляков. Я до найменших подробиць уявляю, як він вивозить її за село, в глухий чагарник, як відкидає сидіння, облапує жінку натренованими копитами, розстібає кофтинку. «Я сама», — говорить вона поспіхом, бо їй соромно за свого не досить шикарного для такого випадку та ще й застроченого в одному місці ліфчика. Як паскудно гарно, що вона мені зраджує в цю ніч.

Полякова. Я зайду в дім і спитаю: «Колюшо, вечеряти хочеш?» Безглузде запитання після того, як до півночі просиділи за столом, але ж треба щось сказати. Хоч щось сказати. Мовчати далі нікуди.

Тарновський. Світ врятує жінка. Коли вона спокійно сказала: «Ні», я подумав стомлено: «А ти ж, братику, правду кажучи, і не хочеш чужої жінки. Дожився». І ще подумав: «Господи, невже я дожився до того, що не хочу чужого?!»

Тарновська. А все просто: не убий, не укради, не прелюбодій. От тільки непросто відповісти, чи, може, то ми напустили туману, але хто пояснить: я вбиваю? я краду? я прелюбодію? — стоячи з чужим чоловіком під чужим вікном?

Злива

Дівчинка прокинулася посеред ночі. Останні удари грози відкочувались кудись далеко, в темінь. Зашелестів у вишняках під вікном буйний літній дощ.

В кімнаті причаїлася ніч. Дівчинка лежала і слухала, як шумить дощ, як сопуть старші сестрички, як чукає в залі великий настінний годинник. Вона завмерла під ковдрою. В таку ніч десь близько, певно, ходить на м'яких вовняних лапах сірий вовк з довгою полотняною торбою, забирає туди неслухняних дітей. Зараз вона засне, вовчику, заплющить очі й засне. Вона знає, що в таку темну дощову ніч сплять її давні друзі гноми, спить добрий старий музика цвіркун, сплять у коробці біля її ліжечка зайці й ведмедики, сплять у лісі, вкрившись червоними й коричневими капелюхами, мудрі, поважні гриби.

Треба заснути. Але не спалося. Вона обійшла кімнати. Ні мамки, ні татка вдома не було. Невже їх забрав товстий, противний Бабай, якого ніколи ніхто не бачив, але який ходить по світу і лякає дітей?

Вона вийшла у веранду, намацала ключ і відчинила двері. Хлюпнуло свіже густе повітря. «Мамо, тату, що ви тут робите?»— побачила вона під козирком даху дві постаті. Вони були тут, їх не забрав Бабай, і дівчинка радісно посміхнулася, розкинула рученята навстріч дощу.

Дощ... Дощ! Дощ!!!

Мала збігла з ганку, пролопотіла повз батька і чужу тьотю в білій сукні, повз темну, як звір, машину, повз маму і чужого дядю, котрі вийшли з машини.

Вона кружляла посеред вулиці, маленька, тонесенька, в трусиках і маєчці, купалась під буйним теплим дощем. Це татко навчив її не боятися дощу, бо дощ добрий і під ним ростуть. І вона любила разом з подружками вилітати на вулицю під зливу.

Струни дощу танцювали на асфальті. Пахло бузком, липовим цвітом і спілими яблуками. Дівчинка сміялась під дощем.

1987 р.

Лиска

Прокинулась Ганна рано. Об такій порі піднімалась хіба що влітку, подоїти корову й вигнати в пастушню. А поосеніє, ночі подовшають, нема ніякої нужди схоплюватися ні світ ні зоря. Але сьогодні крізь весь короткий непевний сон муляла, як горох у чоботі, одна неодчіпна думка. З нею Ганна й затоплювала піч, великими обгорілими рогачами сунула в розпашілі челюсті чавуни з водою, хоч сьогодні стільки води й не потребується. Думка та, що весь час ниділа за буденними клопотами, була про Лиску, Лисочку, останню корову в її житті.

Рипнули двері, і на порозі з'явилась облита тьмяною електролампочкою і сполохами з печі невисока чоловіча постать.

— Здорова була, Ганно.

— Доброго здоров'я. Проходь, Миколо. Я вже подоїла.

— Засиджуватися ніколи, — мовив Микола і попрямував на покуть. Сів, не роздягаючись, поклав на коліно облізлу кролячу шапку.

— Трошки на дорогу, — заклопоталася Ганна біля столу. — Приїдете — пообідаємо як слід, з печі.

— Дивись, щоб на вечерю встигли. Проворна.

Микола без церемоній налив чарку, хукнув, наче з морозу, випив і наліг на сало з цибулею. Нашвидку поснідавши, скомандував:

— Пішли. Де налигач?

У дворі навпомацки знайшов почеплену на паркан тонку ремінну пугу, хльоснув перед собою, відчинив кошару.

— Не видно, хоч в око стрель, — бурчав біля хліва. — У тебе, Ганно, коло кошари наче лампочка висіла?

— Пообривалось. Ти, Колю, там уже якось налапай двері.

— Налапав.

Ганна підійшла до дверей. Відчинили повітку, і зсередини війнула у вранішню прохолоду тепла хвиля пшеничної соломи, збоїн, свіжого молока. Все це сплелось для Ганни в один тонкий, не схожий ні на що інше дух, ім'я якому було — Лиска.

Микола застряг у дверях лиш на мить, затим рішуче переступив поріг і гейкнув на щось велике, неповоротке.

Лиска нехотя топталася з ноги на ногу, не поспішаючи з теплого, затишного хліва у ранковий морок. Нарешті випливла в кошару. Микола вправно накинув налігача корові на роги, смикнув за кінець мотузки.

— Гей, маленька, ну, пішла.

Цвяхнула понад землю пуга. Микола, за ним Лиска, слідом Ганна вибралися з кошари у двір, потім на вулицю. Тут, біля двору, теліпалася на стовпі самотня лампочка, розколихуючи темряву.

Стали перед дорогою. Лиска повернула голову до хазяйки, шумно і тепло подихала в обличчя. Ганна прихилилась до корови, мов боючись, що одступить — і впаде перед хвірткою.

— Ну годі, за Іваном так не плакала, — грубувато озвався Микола.

— Я й зараз не плачу. Хіба я коли плакала?

... Заміж Ганна вийшла в тридцять третьому. Не лише вмирили тоді. Навіть весілля одгуляли Іван з Ганною. Яке вже там, а все ж після церкви гості посиділи за столом.

З отих гостей не всі потім повмирили з голоду. Тут, на Поліссі, великих голодівок і не було. На безхліб'ї виручали то якась бульба, то гриб, то ягода, то дичина чи рибеля.

Іван з Ганною вижили. Тільки от первісток їхній, зачатий у тридцять третьому, помер, проживши півроку. І корівка перша їхня, куплена по весіллі, пішла під ніж.

Нескоро, аж перед самою війною, з'явилась у дворі корівчина. З нею і двома дітьми Ганна й перебідувала, поки Івана кидало по фронтах.

У сорок шостому, навесні, Івана демобілізували. Як одіспався з дороги, дістав з горища знамениту на все село косу «непівку». Року, либонь, двадцять п'ятого Іванів батько купив у місті в непмана кілька кіс. Таких Іван у своєму житті вже не бачив. Однієї йому вистачило до самої війни, друга, проклепана й насаджена на кісся влітку сорок першого, прожила бозна-скільки по війні. Дзвінка, легенька в роботі, вона, здавалося, сама йшла по найцупкішій траві.

До коси й косар. Було, як стають мужчини на покіс, нічого й гадати, кому йти першу ручку. Івану, кому ж іще. Постав його посерединці, то, знай, покрикуватиме на переднього: «Ворушись!

П'яти підріжу». А як попереду Іван — тільки й бачили його міцні плечі, обтягнуті коленкором сорочкою, і скуйовджену копицю чорного неслухняного волосся. «Шух, шух», — шурхотить по траві «непівка», за кожним посвистом якої Іван неквапом, але невпинно посувається по ручці. Пройшов смугу, навів мантачкою лезо, і знову — «шух, шух».

Оту сінокісну пору Ганна й на старості згадує, як храмове свято. Безкраї придеснянські луки чужій людині видавались порожніми й одноманітними. Ганні ж з дитинства була знайома тут кожна низина і грядка. Лугові урочища мали правічні назви: Перевіз, Панське, Козаче, Тиха, Плавля. Такі ж таємничі ймення носили численні лугові озера. Глибокі й крутосхилі звались кадовбами, мілкіші, в пологих берегах, — долинами. Деякі озера були оповиті сивими легендами. В Мар'їній кадовбі, розказують, колись втопилась молода дівчина, кинулась у воду, продана батьками й зацькована нелюбом.

Десь перед Петрівкою на луг перебиралось, схоже, все село. Особливо на гребовицю й стогування, коли знаходилася робота старому й малому. Щоб ухопити з-під негоди свіже, духмяне (як чай, говорив Іван) сіно, було, й ночували на лузі. Натомляться за день, а повечеряли — дивись, забіліли над озером дівочі сорочки, то тут, то там — сміх, а тоді й пісня поллеться, рівно і м'яко вплітаючись в нічну тишу. Під цю пісню Ганна й засинала, зарившись з чоловіком і дітьми у свіжу копичку і прикривши ноги якоюсь лахманиною.

Ці голодні й босі повоєнні роки, коли страшна війна зосталася позаду, а про старість ще не думалось, залишились для Ганни найтеплішими літами життя.

Котилися за роком рік. Довікувала ота ще довоєнна корова, первістка зайняла хлівець своєї матері. Іван, плюнувши в долоню, вмочував туди хімічного олівця і писав на лутці коло вікна, поряд з давнішими записами: «Водили до бугая 10 березня». Значить, десь у Пилипівку треба було чекати потомство. І воно з'являлось, на радість дівчорі. Маленьке, безпомічне телятко, що тремтіло в хатньому кутку на неслухняних ніжках. Перші дні воно й жило тут, в хаті, на блискучій золотавій соломі. Іван носив його, сповитого

в козуха, до корови, й телятко жадібно ловило дійки товстими рожевими губами.

З нового молока Ганна одтоплювала в печі у макітрі густе ніздрювате молозиво, яке малі Мишко й Тоня уминали за обидві щоки.

Після отелення корова була особливо щедрою на молоко, аби лиш було чим годувати. Але все оте пахуче, «як чай», сіно було колгоспним або відправлялось на сінопункт, звідки пливло в далекі краї. Виручала ота дещиця колгоспного сіна, що зимувала на лузі. Сіно крали.

Була така пісенька: «Все отут колгоспнеє, все отут моє». Тракували її просто: раз колгоспне — значить нічیه чи всечیه. Значить, якщо красти всім миром, усім потроху, то наче й не красти, а ділити по справедливості.

Сінокрадство було цілком доступне й жінкам і дітворі. Правда, на нічний промисел краще ходилось гуртом. Ганна колись рипнулась погожої ночі сама. Наче й недалеко, до ближніх стогів, але вскочила у таку халепу, що ледь не зомліла од страху. Йде з санками впорожні по грядці, аж зирк — в химерному світлі місяця суне чорна кучугура. Придивилась: свят-свят! —пливе по снігу стіжок сіна. Ганна залякла, уже й не пробуючи тікати. А стіжок підійшов до неї, крякнув і мовив знайомим голосом: «Здорова була, сусідко».

З-під стіжка вишарудилась низенька й міцна, як пеньок, поstattь сусіда, дядька Гаврила.

— Хай бог милує! Ну й налякали ж ви мене, дядьку.

— Я й сам трохи, теє, злякався. У мене, теє, санки поламались, так я он приторочив до копиці, а сіно на плечі.

— Нащо вам і санки. Ви й стога на плечах потягнете.

— Нема вже здоров'я. Забрав клятий канал.

Ще до війни дядько Гаврило бовкнув десь щось невпопад і загурчав на кілька років на будівництво Біломорканалу. Хтозна, на скільки років дядькові було одміряно здоров'я, коли, навіть побувавши на каналі, прожив вісімдесят з гаком.

Дядько Гаврило не дуже злякався, стрівши Ганну. За колосок у тюрму вже не садовили. Одначе, навіть тоді, в п'ятдесяті, крали своє колгоспне добро з острахом. Крадіжки породили спеціаль-

ну сільську професію — об'їждчика. «Об'їжджав» колгоспні угіддя бравий Вася-жеребець. Брав він не менше інших, однак в сідлі počував себе і владю, і земним та небесним богом.

Дивне прізвисько Васі пояснювалось просто. В безмужчинські повоєнні роки бравий парубок Вася був нарозхват. Та особливий смак він знаходив у тому, щоб вполювати в тихому урочищі котрусь жіночку і по-військовому скомандувати: «Лягай!» Чесно кажучи, таке траплялось нечасто, бо жінки не ризикували ходити на промисел поодинці. Тільки сільський гуморист дід Антип таки пришпилив Васі коняче прізвисько, сказавши якимось: «О, жеребець на жеребці їде». Вася, було, образився, але до чужого рота не приставиш ворота. В селі щось як припечатують, то назавжди.

Служба Васі-жеребця скінчилась так. Якимось у прибережній лозі він подав військову команду одній гарній молодичці. Та нічого й не крала, але дуже вже Васі сподобалась. Жіночка завищала на всю лозу, і з кущів вискочив солідний мужчина з мисливською рушницею. Ще б трохи, й Вася вознісся на небо. Врешті, стараннями люблячого чоловіка гарної жіночки, котрий виявився великим начальником, Вася опинився там, де Макар телят не пас.

Місце буйного Васі-жеребця посів тихий мужичок Лексій. І не випадково. Грізна посада об'їждчика впала в ціні. Красти стали менше. В колгоспі можна було вже щось і заробити. Скасували так званий продподаток. Ох, попоносила Ганна молока на приймальню. Що поробиш, всі носили. Правда, не всі порівну. Про сусідку Дар'ю той же дід Антип склав частівку: «Туди ногу, сюди ногу, не платила я налогу, не носила молока, годувала приймака». Правда, ні приймака, ні хазяїна у Дар'ї зроду не було. А все інше точно. Скільки й чого вона платила, відав хіба що господь та голова колгоспу, котрий теж втрапив у дідову частівку: «Кину, кину я цеглину з високого мосту, чи не прийде ночувать голова колгоспу?»

Так от, податки відпали. Іван порав сінокіс уже не тільки в колгосп, а й додому. На зміну тій повоєнній корові прийшла ще одна. І щоранку й щовечора Ганна знову спішила у хлів з дійницею. Пораючись біля печі, тягаючи з її гарячих челюстей чавуни з водою, Ганна встигала мимохідь кинути погляд в маленьке круг-

ле люстерко, вмазане в комин. Їй ніколи не здавалось, що вона якось змінюється, старіє. З року в рік з люстерка дивилась на неї та сама худорлява молодичка в білій хустині.

А от Іван старів. Чи, може, одне діло — бачити власний скляний відбиток у дзеркалі, а інше — живі очі. Якось вгледілась у чоловіка за столом, побачила трохи пригаслий блиск очей, сивину в непокірній і досі чуприні, тоненьку сітку зморшок.

— Давно не бачила? — не стерпів Іван.

— Старіємо, чоловіче.

— А ти хотіла молодіти?

Молодіти вона не збиралась. Як ніколи не прагнула до того, чого ніколи не буде, не шкодувала за тим, що не збулося, не задумувалась, чому вона така, а не інша.

Ще менше сушив над цим голову Іван. Він і під старість, коли розлетілись по світу діти з онуками, коли житейські новації поволи, але невпинно накочувалися на село, зостався таким же незворушним. Телевізора, до якого приохотилась Ганна, не любив. Зате у вільну часину просиджував з дідом Антипом на риболовлі. Ходили подалі, на луг, і дід Антип, котрий уже згубив лік своїм літам і зсохся, як пеньок, виставляв вперед свої геть прокурені вуса й бороду-лопату і браво котився луговою дорогою.

В осінні й зимові вечори Іван з Антипом ходили до Гаврила гра-ти в дурня. На ці походеньки Ганна виряджала Івана, як на храм. Оглядала з усіх боків, засипала в кишеню цілий ківш соняшнику, а тоді всідалася до телевізора.

Картярські баталії у Гаврила пливли повагом, усталено, зі своїми звичними слівцями, жартами. Іван завжди грав у парі з Антипом і вже за порухом дідової бороди міг догадатися, якою той піде картою. Найбільш гострі моменти сусіди перегравали й по дорозі додому. Зупинившись під парканом по малій нужді, Антип все доказував: — «Якби ти, Ваню, походив бубнового короля, не були б ми в дурнях». «Якби ж, — весело погоджувався Іван. — І не тасував би ти п'ять разів підряд, що аж пальці пооблазили од карт».

Помер Іван мокрою осінньої ночі. За якийсь рік з'їла нестарого ще мужика нова болячка. Ганна сприйняла Іванову смерть як долю, якої не об'їдеш. Звичним ладом одбула з сином і дочкою

похорони, дев'ятини й сороковини, піврічні й річні поминки і упокоїла Іванову душу.

Ставши вдовою, Ганна якось непомітно призвичаїлася ходити до Івана на могилу. Тут, на сільському кладовищі, де хоронили, мабуть, уже років сто, буйно переплелися над приплюснутими, порослими барвінком могилами могутні акації. На початку літа вони заливали кладовище густим медовим настоєм білого квіту, в якому клопоталися трудяги-бджоли. О такій погожій днині навіть птахи цвірінькали у верховітті якось притишено, упівголоса.

Ганна ставила на Іванову могилу баночку з першими літніми квітами, вищипувала бур'янець, що прохоплювався по горбочку поміж матіолами й фіалками, і присідала на низеньку лаву. Рівними рядками зеленіли й жовтавіли могили, стояли сповиті рушниками хрести, голубі металеві пірамідки із зірочкою на шпилі, сірі мармурові надгріб'я.

У дзвінкій тиші літнього полудня Ганні здавалося, що вона чує тихі голоси односельців, котрі, упокоївшись земним життям, жили іншим, своїм, несуетним. І її Іван там — зовсім не змучений хворістю висохлий дід, а знову отой циганкуватий парубок, якого вона вподобала багато-багато років тому. І в цій червневій благодаті ще більше одтавала душа, а сама Ганна поверталась в ту далеку пору своєї молодості.

А густими зимовими вечорами хату оповивала тягуча самотність, до якої Ганна вже звикала. Вона залазила на гарячу черинь і слухала віхолу, що шугала за малесеньким пічним віконцем. Цей заколисуючий посвист навертав її ще далі, в оті довгі дитячі роки, коли Ганна з сестричками й братиком, як галуценята в гнізді, пригрівшись на батьковій печі, ось так само слухали віхолу. І якось не вірилось, що між отими й цими вечорами було стільки прожито й пережито.

Поруч муркотів під віхолу товстий і незворушний котяра Василь, який здавався тепер вічною, незмінною і незамінною душею в цій порожній хаті. Василь підводив маленьку пику, схожу на розумне, зажурене й не по-дитячому серйозне дитяче обличчя, і дивився на неї примруженим всезнаючим поглядом.

Деколи наїжджав з гамірливого міста син. З кожного кутка на нього визирала якась робота. Після Іванової смерті хазяйство

поволі, але невпинно посипалось на порохняву. Там розхитався паркан, там потік дах, там треба було вкопати стовпець, забити гвіздок, заскрити вікно, нагострити сапу. Чогось усохла після Івана ще й нестара груша.

Син перевдягався в робочу одіж і цілий день смикався господою. До селянської роботи був привчений, робив усе швидко, але якось поспіхом, наче прагнучи збутися неприємного клопоту.

За обідом, коли син уминав наваристий, з печі, борщ, точилися безкінечні розмови. Син, як і більшість молодих людей, лявав усіх підряд, особливо панство. Ганна сиділа, придавлена синовою освіченістю, адже сама переглядала лише райгазету і телевізор. Але таки не мовчала й час від часу осмикувала синове гарячування м'якою посмішкою: «Така наша доля». Сина просто дивувало, що цю незворушну материну посмішку не могли пригасити ніякі печалі, що ломилися в тихе сільське життя. Навіть коли на землю впало отруєне небо, і прив'ялі вуста сільських бабів почали вимовляти незнані досі слова, і велемудрі вчені почали радити селянам мити коровам траву, навіть тоді Ганна сприйняла це смиренно, як кару божу.

Одного ніяк не могла сприйняти: як це доведеться прощатися з Лискою. Син давно підбивав здати корову на базу. Гарячував, що ніякого зиску з корови нема, а вставай до неї щодня, хоч камінь з неба. Він же, син, може приїхати лише у вихідні, та й то не щораз.

Ганна підкивувала і думала своє. Та коли плюскітливої, не по-зимовому вогкої і важкої зими двічі потрапила в лікарню, дійшло — час прощатися. Це ще добре, що Лиска була тоді в запуску. Жмут сіна і відро води змогла підкинути й сусідка. А якби Лиска доїлась? Крім хазяйки, нікого ж не підпускає.

І от сьогодні Микола повіз корову світ за очі. Бо спробуй ще здати ту корівчину, хоч би й на м'ясо.

Одначе пора б Миколі й повернутися. Дев'ята вечора. Ганна пройшлась по хаті, увімкнула маленький підтоптаний телевізор. Екран стріляв, сміявся, розбалакував, жив своїм далеким потойбічним життям.

Нарешті щось загупало у дверях. Ганна вихопилася в першу кімнату.

На порозі стояли двоє: один вищий, другий опецькуватий. Обое в чорних куртках, капелюхах, обличчя напівзакриті чорними платками.

Ганна осунулась на стілець і завмерла поглядом у поріг.

— Добрий вечір, бабцю, — вищерився вищий. — Ти-хо ... Без галасу. Ми добрі гості. Ха-ха.

— Коротше, є мак? Соломка, головки? — одрубав опецькуватий.

— Нема такого, — стиха мовила Ганна.

— Нема? Ну що ж, повіримо? Обманювати, бабцю, гріх, — проказав вищий. — Тоді давай самогону. Ха-ха.

— Цього теж нема.

— Ну, бабцю, в таке вже не повірю. На магазинній живеш чи що? Ха-ха. Пошукаємо.

Шукали діловито, ретельно. Невдовзі хата була прочесана під гребінець.

— Тут, — впевнено кивнув на скриню опецькуватий.

— Ну-ну, тобі видніше. Знаєш, де що баби ховають. Ха-ха. Ключ! — рявкнув до Ганни. — Де ключ?!

Тремтячими руками Ганна полізла за ікону, дістала невеличкого ключа.

На підлогу полетіли наготовані на похорон рушники, хустки, затим Ганнина смертна одіж — тонкого полотна сорочка, хустка, строга чорна спідниця, куплена колись на ярмарку.

Опецькуватий з головою перехнябився у скриню, зариваючись все глибше, наче кріт. Нарешті задоволено вигукнув: «Є!» — і скотився зі скрині з двома пляшками горілки в руках.

— Ти диви, й правда магазинна, — вищий струснув пляшку перед лампочкою, любуючись бульбашками. — Багато живеш. Ха-ха.

Впродовж усього грабунку Ганна так і сиділа під іконами, мов заворожена. Втім, гості обходилися самі. Принесли нехитру закуску і дружно, у дві глотки, забулькали горілку. Опецькуватий мало не подавився натягнутою на лице маскою і зле підсмикнув її вгору, оголивши прокурені зуби.

— Ну от що, бабцю, — вищий діловито витер руки об скатерть. — Це все приказка, а казка така: давай гроші.

— Які у мене гроші, — ледь промовила Ганна.

— Наші гроші. Бомажні, — опецькуватий дожував сало і мовив на парнику: — Хай не вихляє. Збиралась корову здавати. Досі ж здала?

— От цього не люблю, — вищий завис над Ганною. — Гроші не пляшка, довго шукати. Де?!

Струснув так, що у Ганни потемніло в очах.

— Не знаю... нема ... дітки.

Вищий легко підняв Ганну над собою і розчахнув нею двері в сусідню кімнату.

— Гроші, стара відьмо!

І тут, спіткнувшись, брязнувся разом з Ганною на підлогу, встелену самотканими доріжками.

Хустка з'їхала у Ганни з голови, розкуйовджене волосся лізло в очі, а звідкись згори дихало в обличчя горілкою і цибулею. Оглушена падінням, Ганна лежала на твердій підлозі, придавлена чужим дерев'яним тілом. Раптом відчула, як чиясь п'яна рука здирає з неї спідницю.

— Ну, веселіше, бабцю, — прохрипіло в саме вухо. — Ти ж давненько постуєш? Ха-ха.

— Ти що, п'яна скотина, на всю ніч розлігся? — почувся голос опецькуватого. — Вставай і ходу. Я знайшов ось півсотні.

— Тихо. Дай бабці попробувати. Чи й тобі захотілось? Ха-ха.

— Гришо... синочок... онучок. Не знущайтесь.

Вищий зліз з Ганни, випростався, вхопив опецькуватого за плечі.

— Ідіот. Вона тебе впізнала?

— Гришечка, я нікому... ні слова. Залиште мене, ради бога.

— Впізнала, значить, землячка. Ха-ха.

Вищий поправив на обличчі маску, витяг із-за пазухи пляшку і заніс над головою.

— А-а-а!.. Гришечко! Синочок!

Зблиснула пляшка.

Останнє, що майнуло у Ганниній свідомості, — сумне око її Лиски, з якого, мабуть, і справді тоді, вранці, скотилася велика сльоза.

1990 р.

«Я любила тебе позавчора...»

*«Якщо ви загубили одне одного, зустрічайтесь на першому поверсі, біля довідкового бюро».
(Оголошення в універмазі).*

- А, ч-чорт візьми! Вибачте, будь ласка.
- Просіть пробачення двічі: за лимони і за чорта.
- Пані, прошу вибачити за те, що вибив у вас із рук лимони і що у неділю пом'янув отого ... з хвостиком.
- Вибачаю.
- А тепер вибачте за щось наперед.
- Ви гадаєте, що заробите?
- Обов'язково.
- Ну годі. Допоможіть дамі позбирати лимони і не гасайте го- телем як хлопчисько.

Вони приїхали в це величезне Місто на якийсь семінар, — з отих, що так рясно проводяться в кінці року.

Вони зустрілися в цьому величезному Місті.

— Ти завжди отак чудно знайомишся з жінками?

— Це ще нічого. Колись, у шістнадцять років дівчину, з якою вперше в житті цілувався, спочатку збив на велосипеді. Ото знайомство. Спершу розсердилась, а потім сміху...

— Ну й баламут.

— Хто? Та я до двадцяти п'яти років не міг розучитися червоніти. То я просто невезучий, невдаха.

А Місто жило: працювало, кудись поспішало, когось народжувало і ховало, когось одружувало і розлучало, товпилось у чергах і просило видовищ.

І вони зранку висиджували на семінарі, слухали якісь довгі лекції, обмінюючись якимось досвідом, а потім, взявшись за руки, наче боючись загубитися в цьому гармидері, бігли в їдальню і по магазинах, в театри і кіно.

- Чому у тебе немає дітей?
- Бо на вулиці сніг, а сьогодні четвер.
- А вчора була середа, а завтра буде п'ятниця. Ну, не хочеш і не розказуй, принцеса.
- Прошу не ображати. І взагалі, я ж не питаю, чи любиш ти свою дочку?
- Що значить — любиш? Я просто живу для неї.

Виявляється, можна закохатися в жест. Вона вийшла на середину кімнати і оголосила: «Іспанський танець!» Потім хвацько клацнула пальцями, кинула руки вгору і зробила півоберт, від чого її модна сукня гвинтом обкрутилася довкола ніг.

Це було якусь мить. Руки тут же, ніби злякавшись, впали, опустилась сукня, і лише на вустах затрималася на хвильку лукава посмішка.

Це тривало всього мить. Але кожного вечора, як тільки він лягав у ліжко в своєму номері, перед очима зринала її тонка постать зі скинутими вгору руками.

- Знову дочці дзвонив?
- Еге ж.
- Зраділа?
- А ти як думаєш?
- А дружина теж?
- Теж. А тоді лаяла, що гроші продзвонюю. Стривай, ми ж домовлялися: ніяких розмов про чоловіків і дружин.

Здавалося, було переговорено про все на світі: про модних письменників і тероризм, про атомну бомбу і причуди клімату, про черги і моди, про Бога і зарплату.

Здавалося, вони ще нічого не сказали одне одному.

- Ти любиш мене?
- Вона, не роздумуючи, відповіла:
- Звичайно. А ще я люблю вареники з вишнями. І полуниці. Ще люблю ходити в гори. А ще...

— Нащо ти ... так?

— А нащо ти питаєш, любий? Хіба про це треба питати?

Спливали дні. Довкола кипіло велетенське Місто. Вони залишались одні в цьому вавілонському стовпотворінні.

— Вибач, але до зустрічі з тобою я невисоко ставив ваше жіноче плем'я.

— Чому?

— Надто багато бачив сіреньких самовдоволених самочок.

— А я бачила надто багато ерудованих самовпевнених телепнів.

— Хіба чоловікам ні од чого бути впевненими в собі?

— Ну, ясно, на вас же світ стоїть. Тільки хотіла б я побачити хоч одного чоловіка, який міг би полюбити так, як уміє звичайна жінка, без диплома і ерудиції.

Вона закинула книгу і вимкнула світло. Однак Місто дихало у вікно блідим сяйвом електровогнів. Десять внизу гули тролейбуси й автомобілі. Хтось прочовгав по довгому лункому коридору.

Їй стало страшно і тоскно в цьому порожньому номері, до того тоскно, що вона впилася в подушку й заплакала. Він був за двадцять кроків од неї, і їй стало страшно, що вони ніколи не зроблять цих кроків.

— Я завжди любила дощ. Особливо влітку, увечері. Відчиниш вікно і слухаєш, як лопотить по листю. А от грози не люблю. Почуваєш тоді себе таким безпорадним...

— А я люблю літати у снах. Знаєш, мені іноді сняться справжні кінофільми, багатосерійні. Кажуть, це виснажує нерви. А що толку просто так проспати третину життя...

— У дощ, правда, трохи сумно. Зате легко дихається і хочеться йти, заплющивши очі, хтозна-куди...

— Одного разу мені наснилася геніальна музика. Десять під сямий ранок. Я схопився, спробував щось згадати. І не можу, хоч убий. А то приплівся якийсь казковий палац, голубий такий. Ну от скажи, як воно може наснитись таке, чого ніколи не бачив?

«Я любила тебе позавчора...» У якому вірші вичитав він цей рядок? «Я любила тебе позавчора...»

А що було позавчора? Один з їхніх днів, звичайний день? Дві доби тому. Ще одна така мить, ще дві доби — і він буде вдома.

«А ми поверталися в турботи буднів...» Щось повело до поезії. Неспокій буднів. Чи, може, просто «суета суєт»? А роки летять... Ну що за напасть: «Я любила тебе позавчора...»

Поїзд погойдувався і стукотів на рейках. Вона їхала додому. Три години тому одержала телеграму від чоловіка. Просив терміново приїхати. Прилетів у гості його брат, всього на три дні. Значить, буде у свекра застілля. Буде своячениця із золотими зубами, сережками і перснями, паштет з печінки і риба під майонезом.

Буде весело...

— Виходите чи ні?! Стали, як...

Чому сьогодні всі такі злі? Людська хвиля вихлюпнула його з тролейбуса. Він поволі пішов тротуаром. З усіх боків спішило, штовхалось, несло. Люди плигали в тролейбуси і вискакували з них, пірнали в підземні переходи і товклися в передсвяткових чергах.

День цей увесь пішов безглуздо. Вранці вона поїхала. По якійсь телеграмі. Тільки й забігла на хвилинку попрощатись і помчалась на поїзд.

Потім він бродив по Місту. Натикався в парку на дядь у лижних костюмах, що бігали від інфаркту, на собачок, які вивели на вранішній моціон своїх хазяїв. Він посварився за якусь дурницю з касиркою в їдальні, потім ще й забув там випадково куплену книгу.

В універмазі поштовхався по відділах, купив дочці здоровенну ляльку. Послухав інформацію про модні сорочки, про виставку-продаж галантереї, про те, що зустрічатися тим, хто загубився в універмазі, треба на першому поверсі, біля довідкового бюро.

Натовп виніс його з універмагу, посадив у тролейбус. Десь над головою оголосило: «Наступна зупинка кінцева — вокзал».

Він поліз по кишенях шукати тролейбусного талона.

1981 р.

Кораблик

Мабуть, не лише мала, а й всі вони були зараз безтурботними дітьми. Хлюпалися у воді, бродили по гарячому піску пляжу, не помічаючи нікого.

У воді мала чіплялась до них обох і просила вчити плавати. Він клав її легенько, животиком, на воду, підтримуючи знизу обома руками.

— Пливи!

І мала, як жабеня, борсалася у воді і вищала від задоволення. Потім вони гасали піщаною косою, по самій межі вогкого темно-жовтого піску і м'якої лопотючої води. Мала ловила його, розкинувши тоненькі незасмаглі рученята, і, впіймавши, тремтіла від збудження всім маленьким тілом.

— Ну, дівчора, — сердито сміялася мама.

Солодко стомившись, вони лежали на смугастому покривалі і блаженно ніжилися під сліпучим липневим сонцем. Мала дрімала, прикривши очі панамкою. А мамина рука, ще прохолодна від води, лежала в його руці. Він перебирав ці злякані пальці і відчував биття її серця.

— На нас дивляться, — говорила вона і не забирала руки.

На них дивилися розкішний полудень, зелені кущі лози, спокійна широка ріка, а на тім боці — кошлаті верби на кручі, під якими сховалися кілька жовтогарячих наметів і вився тоненький димок рибальського вогнища.

На них дивився і статечний дідуган з кучмою сивого волосся і пущеними донизу густими вусами.

— Молоді люди, у вас, часом, немає ножика? — озвався він. — Нема? Шкода. Хлопче, у вас чарівна дружина. Повірте старому ловеласу.

Добродій відкланявся і пішов до свого товариства. А їх чомусь так розсмішив цей монолог.

— Слухай, ловеласе, я хочу, щоб і ти на старість був таким галантним і щоб у тебе, — вона провела пальчиком по його верхній губі, — теж були такі гарні сиві вуса.

— Хочу купатися, — прокинулася мала.

— А дивись-но, що я придумав.

— Кораблик, кораблик, — зраділа мала.

Вони забрели у воду і пустили іграшку за течією. Кораблик захитався на ледь помітних хвилях і повільно поплив вздовж берега. Мала заворожено дивилася на нього і йшла косою.

— А куди він попливе?

— Далеко-далеко, у велику ріку.

— А потім?

— Потім у море.

— Я ще ніколи не бачила моря. Воно велике, правда ж?

— Правда. Пішли назад, мама кличе. Покивай кораблику ручкою, нехай пливе.

Мала йшла, тримаючи його за руку, і мовчала. Може, думала про море, незнайоме, далеке.

Він озирнувся. Вони попрощалися вчасно: мала вже не побачила, як кораблик стомлено приліг на бортік і зник у хвилях.

Сонце світило вже спокійніше. Час було збиратися.

Швидко вдяглися. Вона якось поспіхом подала йому руку:

— Спасибі за цей день.

Він дивився в її глибокі очі і думав про те, як вони любили одне одного і як безглуздо розминулися.

— Не проводжай, ми самі. Ну, доню, попрощайся.

Мала простягла йому долоньку і тихо мовила:

— До побачення, дядю.

1988 р.

Наруга

В цей молодий березовий лісок я їздив по гриби уже років п'ять. Дивно, що раніше минав його, поспішаючи на своєму безвідмовному велосипеді в густий дальній ліс. А виявилось, що тут, поруч, в зеленій оазі посеред безкрайого поля, давно вже поселилися боровики і підберезовики, підосичники і вовнянки.

Поступово я вивчив лісок до найменших закапелків. Найстарішим березам тут було років з двадцять. Поміж ними хорували їх молодші білогруді сестрички, тяглися вгору ще менші, зелені корі, а в густій траві ховалися зовсім уже маленькі березята — саме листячко на тонюсній паличці. Все це росло саме собою, вільно й природно.

Густе різнотрав'я на початку літа розквітало всіма барвами — після довгого безгрибного міжсезоння я з нетерпінням навідувався сюди ще з червня.

Із звірини не бачив тут ні лосів, ні диких кабанів, хоч вони, напевно, забредали сюди з дальнього лісу. Навіть зайців бачив за цей час всього кілька разів. Зате буйно пурхало у вітті неполохане птаство. Дзвенів, клопотався на осонні таємничий світ комах. Зрошена ранішнім туманом, іскрилася вишуканими візерунками павутина.

За ці кілька років я вже вивчив, під якими саме деревами найбільші грибниці, і шукав не навмання. Знайшовши під тією ж березою, в тій же виямці, що й торік, гарненький грибок, я радів йому, як доброму знайомому. Було таке враження, ніби це той самий торішній підберезовик благополучно перезимував і знову з'явився з-під землі.

Найкращий грибний час — вранці. Йдеш, боючись сколихнути тишу, наче аж остерігаючись, що наполохані гриби кинуться врозтіч. Коли я сказав якось меншій доні, щоб не сполохала грибки, вона посерйознішала і пішла по траві тихо, як миша.

Донькам взагалі сподобалося видивлятися в густій траві, чи не зблисне темно-коричневий або червонастий капелюшок грибка.

Якось нас прихопила гроза. Зненацька. Що вдієш, липень-грозозвик. Ми ледве встигли сховатися до підніжжя густої берези. До-

бре, що я прихопив був старенький плащ, і ми, як могли, втрюх забилися під нього. Доньки, як кошенята, згорнулися в клубочок і притулилися до мене.

Грім бив над головою. Це був уже не той далекий гуркіт, коли гроза бушує оддалік. Прямо над нами, в небесах з тріском рвалося велетенське цупке полотно. У мене, якщо не на вустах, то в голові, стрибало: «Господи, спаси і пронеси», і я дякував долі, що береза, крім інших цінностей, має і ще одну: в неї ніколи не вдаряє блискавка.

Гроза відкотилась так само швидко, як налетіла. Бризнуло сонце, і повітря стало таким свіжим і запашним, що його хотілося пити маленькими ковтками.

... То була важка пора у нашому житті. Яюсь мені примарився тяжкий сон. Я бреду по глибокій ріллі, ледве переставляючи ноги, а мій рідний березовий лісок, схоже, не наближається, а відпливає вдалеч. Нарешті я дотягну до узлісся, падаю в траву і вжалено схоплююся. На руці — кров. Я впав прямо на хижо наїжачене бите скло. Аж тепер помічаю, що над лісом ніби пройшовся смерч — половини беріз як не було, замість них стирчать тупі пні. В голому, без кущів, без підліску, гаю було пустельно порожньо. Лиса земля біла в ніздрі якимось жовтуватим ядучим смородом.

Я прокинувся, розбитий і спустошений.

... Старенький велосипед мчав мене знайомою до найменших вибоїн польовою дорогою. Попереду, на обрії, червоно і тепло горіло сонце.

І тихо й незгвалтовано завмер у вранішньому спокої прекрасний ліс — дерева, кущі, трави, туге мереживо павутини і п'янке густе повітря. І хотілося припасти й цілувати кожну березу.

1988 р.

Наодинці зі світом

«Коли падає зірка, треба миттю встигнути задумати якесь бажання, і воно обов'язково збудеться». Чули про таке. Взагалі-то, падають метеорити. Це вони так красиво креслять спалахами небо в ясну ніч. Але не в цій суть. А в тім, що я якось ніколи не встигав задумати бажання, хоч і кажуть, що думка — найшвидша. Де там! Метеорит тільки «чирк» по небу, і нема й сліду. Тоді я придумав собі бажання з одного єдиного слова — на всі ночі і на всі метеорити. І, видно, на всі часи, бо це бажання того, що навряд чи збудеться.

***

На небі комета. З хитромудрою назвою, яку я ніяк не запам'ятаю, і з якимись фізико-хімічними даними, які, взагалі-то, — дурниця. І от зависла собі клята красуня на північному заході неба і дражнить розкішно-красивим хвостом. Вона, ця комета, вже прилітала. Рівно три тисячі років тому. Це за правління мудрого царя Соломона. Того, на персні якого було написано: «Все минає». Як він гарно помилявся, премудрий цар, і напевно знав, що помиляється. Не минає ніщо. Ані те, про що говорив сам Соломон у своїх притчах, чи в написаній теж, кажуть, ним «Пісні пісень». Ні ось ця комета. Кажуть, їй сподобалася Земля і сподобалася швидкість. І наступного разу вона прилетить вже через дві тисячі років. Обов'язково дочекаємося. Це ж не так і багато. В півтора рази менше від часу минулого прильоту, від часів мудрого царя Соломона, котрий так мудро помилявся.

***

«Посади розсаду на останній фазі Місяця», — кажу своєму знайомому. — «А коли це?» — запитує він. Тут до мене дійшло, що дев'яносто чоловік зі ста рідко піднімають голову вище підборіддя і майже ніхто з них не відповість, у якій же фазі сьогодні Місяць. А між тим, ми маємо чудову нагоду кожні чотири тижні милуватися незрівнянною картиною повного Місяця на небі. Але для цього треба зробити одну дуже важливу й непросту річ: вийти увечері і постояти під цим прекрасним небом.

***

«Тату, що то за пташка?» — запитала мене донька на лісовій галявині. І мені стало так соромно, що, проживши на той час понад сорок років, знаючи бозна-що і чортзна-що, я досі не знав, що ж то за птаха і мусив відповісти просто: «Пташка».

***

«Дивіться на життя крізь рожеві окуляри або хоч крізь ось таку рожеву занавіску», — виписала мені найкращий рецепт лікарка, до якої я забрів у пошуках якоїсь болячки.

***

«Життя гарне, та діватись нікуди», — весело крякнув мені, задимивши гігантською самокруткою, нестаріючий, неголений, мабуть, ще з «до війни», дідуган на колгоспній фермі.

***

Дуже люблю збирати роботи народних майстрів: різьбу, глиняні вироби. Якось я побачив у гончарному ряду на міському базарі чудовий глиняний чайничок. Все, як належить, — носик, кришечка, ручка. І все — з глини. Я був у захваті, але в ту хвилину — без грошей. «Куплю завтра», -- вирішив я.

Назавтра чайничка вже не було. Як і за день, тиждень, два. Я, звісно, зайвий раз переконався, що все треба робити вчасно.

Якось підійшов до тітки і запитав, коли її дід виліпить новий чайничок. «Ніколи, — заплакала тітка. — Дід помер. Оце все, що зосталося з його робіт. Розпродую, щоб зібрати щось на поминки. І не старий же ще був, всього 71 рік. Можна ще б жити...»

Я пригадав слова своєї 95-літньої бабусі: «Помирати завжди рано». То лише смерть приходить вчасно. А ми? Ми так багато з чим запізнюємося.

***

Коли мого сусіда запитували: «Ви інвалід? Інвалід чого?», він з викликом відповідав: «Я інвалід життя».

***

«Сеньйорито, я не можу запропонувати Вам руку і серце. Мої руки зв'язані, серце вмерло». Можливо, саме так романтично говорилося десь, комусь у якомусь XVII столітті?

***

Пісенний вернісаж (фестиваль, базар, шоу, гала-концерт).
Одне з вражень: найкращим у голосі цієї співачки є її гарні ноги.

***

— В цій газеті є щось еротичне?
— Аякже. Дві сторінки телепрограм.

***

Востаннє я бачив цього чоловіка твезезим у тисяча дев'ятсот
... дай Бог пам'яті, у якому ж це році?

***

Продавщиця вуличного лотка, повновида весела жіночка (вік
— за 30), звертається до обтіпаного мужчини (вік неозначений):

— Дядя Коля, а складіть-но мені вірша. Та такого, щоб — ух! А
я вам огірка дам на закуску.

Дядя Коля трохи комизиться, потім стає в позу Леніна і виго-
лошує:

«На берегу середі берьоз
Любив я женщину до сльоз.
Она шчаслівая была,
Минє по морде раз дала».

***

Моя знайома з Одеси якось каже: «На базарі — два дурні: один
— той, що продає, другий — той, що купує».

***

У магазині — покупець продавцеві:
«Чого ви нервуете? Я ж вибираю піджак, а не дружину».

***

— Мадам, чого ви штовхаєтесь?
— Як чого? Це ж вам базар.

***

Дама з презирством каже про свого чолоіівка: «Мамин синок.
Навіть зрадити мені не може без маминого дозволу».

***

Вигляд такий, що хочеться подати милостиню.

***

«Хитрий-хитрий — не чоловік, а м'який знак».

***

Людина — не свиня, до всього звикає.

***

Шоу «Тварина року».

***

Вихованість людини найкраще виявляється в тому, як вона зачиняє двері.

***

Коли ти в занудних і часто безпредметних роздумах: зробити так чи отак? — найкраще просто кинути монетку. Яким боком упаде, отак, загадавши наперед, і зроби. Одна умова: не шкодувати за тим, що не випало, і знайти щось гарне в тому, що випаде.

***

Бажання іноді з'являються не за власним бажанням.

***

Бабуся. Настільки бідна, що, годуючи курей, стоїть на чатах — відганяє горобців. Втім, цілком доречно: милі горобчики можуть об'їсти вуха і курям, і хазяйці.

***

Він був до того неуважним, що витирав ноги, не заходячи в приміщення, а виходячи з нього. Отак-от витер і пішов весняною сонячною вулицею, смішний, неуважний. Один з найщасливіших людей, яких я бачив у житті.

***

Один мій знайомий, ще в 70-і роки, мав цікавий промисел, з якого жив. Щоранку вирушав по гомінкій автотрасі в бік міста. 10 кілометрів по одному узбіччю, 10 — назад по другому. Збирав у мішок порожні пляшки після вчорашніх випивок. Знав усі теплі кубельця, де збиралося на випивки райколгоспне начальство. Дядько завжди був у доброму гуморі і при здоров'ї. Все-таки щодня — моціон у 20 кілометрів по свіжому повітрю. Та й знався в житті, окрім жінки, лише з однією халепою — приймальницею склопосуду, з котрою, втім, дружив. Потім цей промисел у нього якось відмер. Чи пити стали менше, чи пляшки забирали, чи здавати стало важче? Чи просто дядько постарів? Все проходить...

***

Вершина цивілізації, звичайно ж, — не польоти на Місяць і не комп'ютери п'ятого покоління. А кока-кола. Вчитайтеся, які складові, окрім засекречених, вказуються прямо на етикетці: аспартам, сунет, ортофосфорна кислота, бензонат натрію, діоксид вуглецю. Ну як же таке не пити?

***

Виявляється, окрім зорової і слухової пам'яті, існує «нюхова пам'ять». З самого дитинства зі мною — фантастично-земні пахощі свіжовисушеного сіна з луку над Десною.

***

Фотографія однієї й тієї ж людини різних років: скажімо, у 5 років, 15, після 30-ти, 40-а. Нібито зовсім різні люди. Але щось таке наскрізь спільне, схоже. Може, погляд?

***

Допомогти не можна нікому, окрім самого себе, але, виявляється, це дивним чином допомагає людям, котрі довкола тебе.

***

Невже ми не здатні придумати щось таке неймовірне, у що варто було б повірити?

***

Деякі сни пам'ятаються по багато років. І все чомусь сни тихі, благосні.

***

Якщо, за Цвейгом, те, що пройшло, — забуте, значить, те, що не забуте, — не пройшло.

***

«Я не хочу, щоб тебе торкалися навіть поглядом».

***

Те, що трапиться, колись трапиться.

***

А таки ж в нас живе щось предковичне. Наснився сон: мчусь на дикому шаленому коні. Це був якийсь лет супроти гарячого холодно-свіжого вітру, і це було незрівнянно і навіть солодше, ніж літати у снах. Цього ж, мабуть, ніколи не було в моєму житті? Але це ж було в якомусь моєму не моєму житті? Переселення душ

явно існує. Не як перевтілення в якусь іншу істоту, а як переселення душі з одного покоління в інше. Хто і коли то мчав диким прекрасним степом? Якийсь мій предок у 50-у коліні, хтось у далекому предковичному степу?

***

Різдвяна казка. Мати в селі витопила піч. Лежимо з маленькою донькою на печі, гріємо спину, читаємо казки. Поруч муркотить наш кіт.

Ідемо за річку, на луг. Свіжий вітер, легенький сніжок. Збираємо сухі гілки, запалюємо вогнище. Гріємося з димком. Ідучи додому, придумую на ходу казку про те, що біля нашого вогника зараз збираються зайчики і гріють свої лапки. Донька з радістю вірить.

Різдво. Сніг. Вогник на лузі. Зайчики гріють лапки біля багаття.

Українські одновірші

Якщо в східній поезії існують п'ятивірші, а то й тривірші, то чому б не бути українському одновіршеві? Дійсно, іноді досить одного-єдиного рядка, і не треба вже нічого додавати.

***

Ми при свічках такі самотні.

***

Якщо трапиться чудо, що не трапиться чуда...

***

Іншим разом, якого не буде.

***

Посеред міста, посеред світу удвох з тобою брели ми світом.

***

Архангелом білим кудись відлітають сніжинки.

***

Руки Ваші заблукали на моїм обличчі.

***

Пропає десь час у цьому місті.

***

Живу, допоки ще горить свіча.

***

Ви — гаряча крижинка.

***

Жовтолистою сльозою плаче осінь.

***

На протилежних ескаляторах ми пропливли у різні боки.

***

Твоїх очей незгасна сутінь оповила мене учора.

***

В чеканні подиху твого.

***

Я чую, як шепочуть твої пальці.

***

Такий колючий дощ, а ти — в такому «міні».

Іспанські мотиви

***

«Прошу пробачення покірно
у Вас, прекрасная сеньоро:
не винен я, що запізнився,
та утікав від мене час,
і відлітали в нескінченність,
як бризки моря, дні і роки,
і відпливали в невідомість
мої наївнії надії,
коли спішив до Вас здалеку
і так боявся запізнитись...»

***

— Мій гріх — любов.
— До всіх жінок на світі?
— Любов до Вас.
— Цей гріх Ваш — непростенний.
— А я ж хотів потрапити до раю...
— Вам доведеться у смолі кипіти.
— Я й так щодень киплю в смолі кохання.
— Тоді Ваш гріх — для Вас же і спокута.
— А я її зовсім не потребую
і всоте говорю: «Мій гріх — любов».

Апокрифи Еротичні молитви

* * *

Ми всі хоч трішки божевільні,
усі хоч крихту не в собі.
Коли ударить грім похмільний,
гукне архангел на трубі,
приплентаюсь до врат чистилищ
з убогою сумою старця,
без віри в янголів святилищ,
в підземні і небесні царства,
а з вірою в тебе, єдину,
чий знак горить в моїй судьбі.
Дивак, звичайно. Божевільний.
Весь не в собі. І весь в тобі.

Літо 1997 р.

* * *

Молюся Богові — Любові,
поклони б'ю пред образами.
А в образах — твоє обличчя
і те, що діється між нами.
Впаду навколішки. В коліна.
І зацілюю до нестями.
Вовіки вічні будь нетлінне
оте, що діється між нами.
До рук твоїх, до вуст вогнистих
я припадаю з молитвами.
Святе, пресвітле і пречисте
усе, що діється між нами.

Літо 2000 р.

Листя світлої печалі

***

Запалимо цю ніч
вологими очима.
Крізь марево сльози
я подих твій ловлю.
Через роки й віки,
як станемо чужими,
відкриється для нас
просто, як світ, «Люблю».

Просто, як чистий день,
як храм під небесами,
під куполом зірок,
де я тобі молю,
як полум'я очей,
як відстані між нами,
як незбагнений світ,
«Як я тебе люблю!»

І пелена в очах.
І неймовірна тиша.
І вичаха твій слід.
І вже нема жалю.
І оплива свіча.
І помирають вірші.
І божевільний світ.
І я тебе люблю.

25.05.2000 р.

***

Подайте хоч крихту любові.
Подайте хоч трохи тепла.
Стою босоніж серед болю,
на паперті смутку і зла.

Подайте, прошу я у листя,
у вітру, у зір, у дощу.
Я так від чекання стомився
і так небагато прошу.

Я стільки шукаю Вас. Хто Ви?
Я так не хотів небуття.
Подайте тепла і любові,
хоч крихту, хоча б на життя.

2.06.2000 р.

***

Вже одцвітає сон-трава,
вже не потрібні нам слова,
і тверезіє голова,
і вже не віриться в дива,
і скигнуть жалібно сова,
і сохне квітка лугова,
і поцілунок твій змива,
і поміж нас — не рік, не два.
Та пам'ятаю ті слова:
«Буває так, як не бува».
І знов хмеліє голова,
і дивно віриться в дива.
Буває те, що не бува.
Не одцвітає сон-трава.

2.07.2000 р.

***

*«Колись може статися все»
(Арабська мудрість).*

Це станеться ніколи,
не з нами і не тут,
як вирвемося з кола,
як скелі зацвітуть,
як сніг впаде на квіти,
ріка піде навстріч,
як літо змінить літо,
як сонце зійде в ніч.
На спраглу мою долю
впадуть твої сліди.
Це станеться ніколи
із нами назавжди.

19.08.2000 р.

***

Спасибі Вам за Вчора, а Завтра — буде завтра.
Бреду як пілігрим, що загубив свій шлях.
І холодно душі, і спопеліла ватра,
і сонце, як на гріх, заплуталось в ночах.

В холодному Сьогодні, де бита моя карта,
де стомлений життям, я розгубив тепло,
шепчу, як молитви: «Спасибі Вам за Завтра».
Спаси і сохрани. А Вчора — вже було.

24 — 25.08.2000 р.

***

Усе в житті передостаннє:
твої обійми, подих, погляд,
і нагороджене чекання,
і неможливість бути поряд.

Усе на світі предпрощальне:
зелених трав червнєве диво,
беріз убрання карнавальне,
дощу мелодія щемлива.

Усе на світі преднастаннє.
Настане день, і буде чудо:
відчуєш гостро, предостанньо —
хоч раз в житті усе ще буде.

7.04.2001

Частина друга

Щедрий вечір

Чи то справді так було, чи з роками все здається таким, яким ми хочемо, але пам'ятаю: в цю ніч на чотирнадцяте січня завжди була казково тиха погода. Як би не лютувала напередодні хвища, до ночі сніги влягались у височезні химерні буркуни, небо засівалося ясними зорями, над селом залягала тиша.

За старим календарем це була новорічна ніч. Чотири рази на рік ми, дітвора, могли ходити по хатах і вітати добрих людей зі святами, одержуючи скромні подарунки. Перше таке свято, колядки, минуло шість днів тому. До весняного христування було ще далеченько. А тут збіглось аж двоє свят: увечері щедрівки, на ранок — засівання.

Чи вірили ми в бога? Навряд. Ще малюками, плутаючись під ногами дорослих у церкві, ми сприймали все довкола за якусь урочисту і трохи страшну казку. Останні кілька років церква у нашому селі взагалі була закрита, запущена і вже не викликала такого остраху. Ще пізніше, в старших класах та інститутах, нам розкажуть, що колядки та щедрівки — древні народні свята, а церква лише спритно прибрала їх до рук.

Але тоді нам було не до цих високих міркувань. Знали одне: щедрувати хочеться, а не можна. Вчителі забороняють. Особливо наша завуч, Дарія Макарівна. Вдень вона викладала фізику, а вечорами приходила з ложиною до клубу і розганяла по хатах рано подорослілих старшокласників.

І все ж, хоч ми боялися Дарії Макарівни більше, ніж бога і всіх святих разом узятих, знали точно: цього вечора вдома не сидітимемо.

Правда, уже третій рік наша дружна ватага — шестеро хлопців з одного кутка села — дивилася на щедрувальників звисока. Бо ми «водили козу».

«Водити козу» — це вам не проспівати під дверима нехитру щедрівку. До цієї справи ми готувалися зарані. «Козою» був Вася, найстарший з нас. У його класі було всього шість чоловік, бо народилися вони в сорок п'ятому.

Головне — гарно вбрати «козу». Вася вдягав вивернутого кожуха, на лице натягував вільце, тобто маску з рогами, обмотаними кольоровим папером. Ззаду, з-під кожуха, стирчав барвистий хвіст із загнутої лозини, теж обкрученої папірцями.

Решта вирушали у своєму звичному вбранні: куцих ватяних піджаках з облізлими комірами, підшитих валянках, бурках з глибоченними колошами, заячих шапках-вушанках.

...Тісним табунцем вийшли ми з нашої хати на вузьку, переметену глибокими буркунами вулицю. Посеред неї вився слід від саней, а в ньому — протоптана за день стежка. Десь поза хатами, на сусідніх вулицях, уже лунали щедрівки. Перегукувалися собаки.

—Можна з козою?! — постукавши у двері першої хати, якомога гучніше басує котрийсь з нас.

Ввалюємось у сні, на ходу оббиваючи сніг. Хтось намацує закрутку на дверях, і «коза» зі своїм почтом далі ввалюється в хату.

У хаті — благодать. Прямо біля порогу гаряче дихає піч, в якій весело потріскують солома і хмиз. Господиня, тітка Маня, молода розпашіла жінка, смажить млинці. Рум'яні, пухкі, вони шкварчать у салі на розпеченій сковорідці.

Але час і за роботу. Вася вискакує на середину хати і починає тупцювати під пісеньку, яку ми заводимо у п'ять голосів:

«Добрий вечір вам, чесним господам!

Ми не самі йдемо, ми козу ведемо».

Чоловік тітки Мані сидить на лаві коло столу і в такт пісні гупає чоботом об долівку. Двоє дітей з припічка уважно спостерігають за «козою». А коли Вася, заради сміху, наставляє роги й плигає на дітлахів, ті, весело запищавши, шмигають на піч.

«Позолотіть козі роги!» — дружно крикнули ми останній рядок пісеньки. Тітка Маня вручила нашому скарбникові кілька зім'ятих карбованців і дала кожному з нас по гарячому млинцю. Повагом розпрощавшись, виходимо з хати.

Далі по вулиці живе дід Павло. Колись він працював волосним писарем, рахівником у кооперації, вчителював у лікнепі. Дід Павло інколи давав мені почитати гарну книгу. У бога він принципово не вірив, і на покуті у нього висіли портрети Маркса, Леніна і Шевченка. Як завжди в цей вечір, дід був зодягнутий у свій парадний кітель і білу сорочку.

Пісню про козу дід Павло вислухав дуже уважно, склавши сухі руки на колінах і насупивши брови. Мабуть, не вловив особливої фальші, бо подобришав, схвально крякнув і дістав зі столу десятку — гроші для нас нечувані.

В наступній хаті наше «Можна з козою?!», видно, не почули, інакше б нас не впустили. Ми й самі, ввалившись у хату наугад, ладні були втекти.

За столом, поруч з господинею, тіткою Мотрею, сидів вічно насуплений фермівський конюх дядько Василь. Ми, звісно, чули, що він «ходить» до тітки Мотрі. А чоловік її, напевно, зараз десь п'яний никає по селу.

Сяк-так відспівавши «козячу» пісню, ми одержали троячку і швидко вибралися з хати. Я почув, як дядько Василь бурчав у сіннях: «Носить їх тут нечиста сила. А ти б двері замкнула. Нап'якають Миколі». «Хай він здохне, кровопивця, п'яниця нещасний», одрізала тітка Мотря.

А оту хату ми обминали і вдень. Жив тут дід, якого ми не знали толком, як і звать. Працював усе життя пічником і кажуть: у війну добре нажився, тягаючи всяке добро з міста, з розбомблених складів і магазинів. Жив удівцем, відлюдьком, майже завжди ходив у одній і тій же затертій куфайці і, здається, зроду нічого не купував у магазинах. Жодна сила не занесла б нас у його хату.

Зате в наступній хаті нас чекали. Тітка Ганна, прибрана в білу в горошок кофту і чорну спідницю, радо стрічала нас на порозі:

— Заходьте, заходьте, дітки.

Потім вона сіла на лаву, під портретами вбитих на війні чоловіка й сина, і нерухомо, як свята на іконі, дивилась на нашу веселу «козу», на розчервонілі з морозу обличчя. Вона тихо плакала.

Пісня скінчилась. Вася прибився до гурту, і ми якийсь час тихо стояли в порогах. Затим тітка Ганна змахнула сльозу, заметушилась:

— Ой, господи, що ж це я. Ну, спасибі, дітки. Ось грошей трохи. А то ще до столу сідайте. Голодні, либонь?

До столу, звісно, в такому ділі сідати не випадало. Як виходили, тітка Ганна затримала мене у дверях:

— Скільки це тобі років?

— Дванадцять, — кажу здивовано.

— А моєму Вані дев'ятнадцять. Він колись теж з козою любив ходити...

На тітчині очі знову навернулися сльози. Я знав, що її Йвана вбито на Дніпрі, за тиждень по тому, як забрали на війну.

Вихопившись надвір, я побіг здоганяти хлопців. Щедрий вечір тривав. По вулиці тепло світилися вогні хат. Там на нас чекали люди, кожна зустріч з якими залишала свій слід в наших дитячих душах.

1980 р.

Бабине літо

— Киш! Не подохнете. Вічно голодні.

Марфа кишнула на курей, за якими, й правда, дверей не прочиниш. Так і норовлять влізти в сіни, а то і в хату.

Кури без особливого переляку посплигували з ґанку, даючи місце хазяйці.

Власне, ґанку як такого й не було. Отого високого зааскленого коридорчика з різьбленим карнизом і двома чи й трьома східцями. Притулити такий ґанок до цієї перехнябленої хати було б, що горбатого до стінки. Але як же в селі без ґанку? Тому перед сінешніми дверима у Марфи були вкопані чотири пеньки, а на них настелений невеликий місток. На ньому було дуже зручно сидіти і видивлятись на вулицю.

Уже либонь уп'яте сьогодні Марфа, змахнувши місток фартухом, всідалася і дивилася за ворота.

Сьогодні в селі храм. Взагалі-то у них в Старосіллі два храми. Але перший на зимового Миколу, коли буває так захурделить, що собаку з дому не виженеш. Зате зараз, на Чудо, — благодать. Попервах осінь трохи налякала дощами й холоднечею. А тоді вщухло, наче змилювалось над людьми: погрійтесь, мовляв, востаннє перед зимою.

Ані шелесне вітер. І літає бабине літо. Пливе в сухому й чистому повітрі на своїх тонюсінських білих крилах.

З самого ранку Марфа виглядає храмових. В останні роки уже просто так, за звичкою. Все рівно ж у празник нічого не робитимеш. Тільки й клопоту, що погодувала порося й курей. Піч витоплена, зварено обід, сиди, грійся на сонці і роздивляйся крізь блаженський паркан, що там робиться на вулиці.

На їхній куток храмові приїхали вже десь у п'ять чи шість дворів. До Гриші, сусіда, дочка з чоловіком ще вчора з'явилась. Хороший зять Гриші трапився, з легковою машиною, серйозний, не п'яниця. Катря за ним, як в раю. Двох дівчаток привела.

Марфа цю Катрю з отакусінських виняньчила. Дуся, Гришина жінка, весь вік фершалкою в селі. Бувало, днями не стикалась вдома. Частюка забіжить: «Марфо, приглянь за малою. Я побігла

до хворого». А Марфі що, хіба важко. Все рівно домуєш, особливо взимку, як роботи нема в колгоспі. Отак дівка поміж двома дворами й виросла. Пішла в місто заміж, а Марфу не забуває. Як приїдуть на вихідні, дивись, чогось і підкинуть: то крупи, то якогось пахучого перцю. І про Гришу гріх що сказати. Допмагає, чим може.

За Гришею далі по вулиці Лавренчуки живуть. До них теж зять приграв з сімейством. Ці з сусіднього села, на мотоциклі. Добре, що зараз кругом асфальт. От тільки як підвода яка проїде, так то рохтить, наче сказана.

Он якраз Карпо з хутора прогуркотів до Хартини. От що вже справний храмовий. І родичі вони з Хартинію через город навприсядки, якийсь двоюрідний сват. А на храм з'явиться, хоч камінь з неба. Зараз припне коняку, посидить годин зо дві в хаті, вип'є три стакани самогону, з'їсть миску холодцю, а тоді знову на підводу, і поважно так, як міністр, — додому. Щезне до того Чуда. Молодець.

По вулиці гуркнула на мотоциклі якась пара. До кого б це? Марфа толком не роздивилась, пролетіли, як навіжені. Зараз розплодилося стільки машин і мотоциклів, хоч не висовуйся на вулицю.

Сонце підбилось під обід. Храмові якраз сидять по хатах, вгощаються. А за годину-другу повилазять на сонечко, на лави й колодки. Вулиця зарядіє хустками й кофтами, загомонить, залускає соняшником. Туди ближче до вечора там і сям почуються хмільні пісні. Гарно ж і храм випав цього року – в неділю. Поприїздило багато з міста на вихідні.

... От клятї кури, ну просто ноги довбуть. Ще б залетіли на голу. Піти в хату чи що?

Ще одна підвода гупотить кованими шинами об асфальт. Біля Марфиного двору м'яко завертає у спориш. Крупна гніда коняка упирається мордою в самісіньку хвіртку.

— Го-тр-р-р! Приїхали, — долинуло з підводи. І вже у двір, до хазяйки:

— Марфо! Храмових приймаєш?!

Марфа залопотіла до хвіртки, вірячи й не вірячи несподіваним гостям — двоюрідному брату і його жінці.

— Павло. Проня. Приїхали. Ну, драстуйте, драстуйте.

Павло кинув віжки на коня, обома руками впіймав і незграбно потис Марфину руку. З воза, встеленого сіном і картатим рядном, з'їхала повновиди молодиця, Павлова жінка. Марфа розчомкалася з невісткою і заспішила:

— Ну, давай, Павлушо, заїжджай.

— Та мо' й не треба, Марфо? Ми ненадовго, — озвалась Проня.

— Е ні, незручно. Гості, значить гості.

Обережно розсунули перекошені ворітця і сяк-так заїхали. Підвода зайняла більше як півдвору.

Павло розпріг коняку, прив'язав до воза, і гніда одразу ж встромилася мордою в запашне сіно.

— Так-с, драстуйте вам у хаті, — переступивши поріг, ще раз поздоровкався Павло. Так, для порядку, бо здоровкатись більше було ні з ким.

Слідом у хату упливла Проня. За нею спішила хазяйка, насміло підштовхуючи невістку під руку.

— Проходь, Проню, проходь. Не стій у порогах.

— Да, приймай, сестро, а то ми, правду сказати, у тебе нечасті гості.

— Ох, нечасті, Павлушо. Наче за сімома водами живеш. Аж за п'ять верст.

— Да воно ж таке діло. То те, то се. Зима-літо, зима-літо, як казав циган. Щоб не храм, дак і не здибалися б.

Павло присів на лавку коло вікна. Ця старезна лава тяглась вздовж усієї стіни — од мисника до покутя. За сорок з лишком років її вишмуляли штаньми й спідницями, і жовта деревина блищала, як навощена. Така ж сама лава, тільки коротша, була попід причілковою стінкою, навпроти дверей. Зліва од виходу — піч, далі в кутку — невеликий полик, на ньому акуратно складена постіль, вкрита саморобним покривалом. На покуті, в рушниках — ікони, під ними, в заскленій рамці — набір картинок «Житіє преподобного Серафима Саровського». Зліва і справа од покутя на стінах — кілька рамок з фотографіями.

Оце і вся Марфина хата, в якій не змінилось нічого од позаторішньої весни, коли Павло був тут востаннє.

Марфа снувала од столу до печі, в комору, у погріб. На столі виросла трьохчверткова темнозелена пляшка, закоркована ку-

курудзяним качаном. З'явилися миски з холодцем, тушкованою капостою, квашеними огірками і помідорами, салом, яйцями.

— Ну, сідайте до столу та підобідаємо.

— Да, воно таке діло, — крякнув Павло, охоче посуваючись на покуть.

— Ой, не видумуй, Марфо, назносила, як на весілля, — кинула Проня.

— Що вже я там назносила, скажеш. Ну, Павло, давай.

Марфа налила братові чарку самогону, хотіла налити й Проні, але та перехопила пляшку на півдорозі:

— Ой, Марфо, я такого й боюсь.

— Чого? Так зачекай, я зараз винця.

Ледве встигли випити і трохи заїсти, як в сінях щось пошкребло, рипнули двері і на порозі з'явився сусід Гриша.

— Драсьте вам, з празником, — Гриша м'явся в порогах, наче роздумуючи, проходити далі чи тікати. В руці тримав невелику лозяну корзину.

Марфа вихопилась із-за столу і заспішила до сусіда.

— Проходь, проходь, Гришо. Якраз добре нагодився. Бач, хто приїхав?

— Я так і подумав, що Павло. Бачу, гніда у дворі. Давненько не показувався.

— Ти не розбалакуй, а до столу, — командував Павло. — Нюх у тебе, брат, добрий. Якраз на чарку наспів. А що це у тебе за корзина?

— Марфо, це я приніс корзину, ти просила. Сплів учора. А це ось Катря вкинула, привезли. Дріжджі і кульок якоїсь крупи.

— Ти, брат, добрі корзини плетеш, — Павло налив Гриші чарку. — На базар можна. Га? Наплів, до зятя в машину і на торги.

— Гидую. Зроду не базарував. І ти думаєш, у мене тих корзин? Ось, Марфі приніс. Хартина ще просить, хто їй сплете? А в селі ж знаєш як, по-свійськи? Той дав карбованця, той пляшку вина, хто взагалі нічого, а колись чимось прислужиться.

— Їжте, їжте, Павло, закусуйте. Чим бог послав.

— Не переживай, Марфо, слава богу, є на столі, — гув Павло. — Ми люди прості, була б миска холодцю і шмат сала. Я тобі

скажу, і не люблю всяких пундиків. Торік потрапив на весілля до племінниці в місто. Так там як виставили на столах! Салатики, паштетики, кренделі... Не придумаєш, з якого боку його їсти. Або випивка. Горілок — прости господи, і з богатирями, і «Пшенична»...

— Кому що, а курці просо, — смикнула Проня. — Більше нічого на весіллі й не бачив.

— А що, неправда? Слухай, Гришо, у тебе не буде сіна на продаж?

— Нема. Я ж теличку зоставив на зиму. Стару думаю на той рік на базу. А що, у вас мало дали?

— Та я б купив пудів п'ятдесят.

— От завели, про сіно. Храм називається, — встряла Марфа.

— Так це ж діло житейське, — одбивався Павло. — А чого це ти зажурилась, Марфо?

— Я? Бог з тобою. Ви ж випивайте, не дивіться на нас, старих бабів.

— Яких бабів? Слухай, сестро, а чи не висватати тобі якогось дідка, такого, щоб не дуже стоптаного?

— Де ти був тридцять років тому, сват?

— А де я був? Тут же й був. Ти в Старосіллі, я в Лукашах. Поруч. Тридцять років! Цариця небесна, коли вони й проскочили? Гришо, це ми в якому приганяли ліс із Брянська? У п'ятдесят третьому?

— Ага. Плоти по Десні. А пам'ятаєш, як колодами придавило отакенного сома? — Гриша розвів руки мало не на півхати.

— А Степан, пам'ятаєш? Чуєш, Марфо, покійний Степан Хартинин що було як вчудить. Гнали плоти, якраз під Трубчевськом. Припнули, повечеряли, звісне діло, трохи випили. От Степан як причепився: хочеш, Десну перебреду? Я йому: ти що, малохольний? А він аж за петельки бере: я сказав, перебреду. Залазить в одних підштаниках у воду й пішов. Та не впоперек, а вздовж. Пройшов по косі метрів триста, вилазить. Сплюває і головою трясе. Каже, бреду і думаю, чого воно Десна така мілка й широка? Не інакше, як заносить? Тут реготу. Говорять йому: це тебе, Стьопо, знову до пляшки заносить.

— Він, бідний, царство йому небесне, і носом майже нічого не чув, — пригадала Марфа. — Колись приходив до Харкових на весілля, уже в свинячі голоси, як добрі гості розходяться. Прийшов

готовий, п'яний в дим. Ну, хтось з мужчин назгрібав обсмоктаних риб'ячих кісток, влив кружку води і Степану. А йому хоч би що: за ложку і сьорбає.

— Ой, не сміши, — Проня залилась, прикривши долонею рота.

— Марфо, — озвався Павло, а що то у тебе за зірка на ушুলі прибита?

— То за покійного Михайла.

— Хіба у вас, Павло, нема такого? — мовив Гриша. — Це тут сільрада постановила, як у дворі колишній фронтовик чи хто з цього двору загинув, то прибивають. У мене теж є.

— Ти бач, придумали.

— Краще б їй нові ворота поставили, а то як на ці прибивали, ледь не розсипалися.

— Гришо, годі тобі. Обідайте, Павлушо, Проню. Що це ми у празник завели?

— Ні, ти подожди, Марфо. Гриша правильно каже. Ти хто є? Ти солдатська вдова. Ми прийшли з фронту, Гриша прийшов, я прийшов, хоч і побитий, як собака. Нас баби діждалися. Не смикай, Проню, я правильно кажу. А твого вбито, і ти весь вік одна.

— Стерпілась я, Павло.

— Н-не те ти, Марфо, кажеш. А ти, Проню, не скуби, я не п'яний. Тут свої, і я скажу. Ти, жінко, телевизор вдома дивишися? Дивишся. І хата у тебе, слава богу, не гола. І прожила ти за мужиком, дітей і онуків поняньчила. А що Марфа на віку побачила? Норму буряків? Нормова баба, як каже бригадир.

— Ти, Павло, не шуми. З голоду ж не помираю. Пенсію дають. Он торік колгосп шиферу наділив, хату перекрию.

— Ага, перекриєш.

— Цієї осені голова обіщався зробити.

— Знаю я вашого голову.

— І не кажи, — встряв Гриша. — Де його тільки взяли такого? У Марфи он і паркан сиплеться. Тут би десяток соснових лат і можна підшити.

— Лат? Що тут балакати. Це ми зробимо. Я тобі, Марфо, випишу в лісі, поки ти од свого голови діждешся.

— Ой, випишеш, — підкусила чоловіка Проня. — Собі нічого путнього не виб'єш.

— Випишу. Я сказав? Ану, Гришо, глянемо, що там за паркан? Павло розходився не на жарт і посунув свою половину до мисника. Махнув Гриші:

— Пішли. І покуримо разом.

Двері за чоловіками зчинились.

Проня знизала плечима:

— Оце ще. Як вип'є — море по коліна. Випишу, привезу. Слухай побільше. Ну, як ти поживаєш, Марфо?

— Аж як: живу, до смерті не доживу.

Марфа шморгнула носом і витерла фартухом сльозу.

— Що поробиш, Марфо. Судьба. Ти думаєш, і я отак одраювала, як отой антихрист каже?

— Та я знаю, Проню. П'є?

— П'є потроху. Кажу, як проспиться: Павло, доки його пиьчити, сьомий десяток уже. А він: хіба я вже такий п'яниця? Воно ж і правда, розуму не пропиває. Знаєш, він фуражиром, коняка в руках, підвода. Тому щось підвіз, тому — город виорав, от і могоричі.

— Ти вже на нього не нападай. Він мужик роботящий. І у тебе хоч який, а хазяїн в хаті. А тут живеш, хліб жуєш. Спасибі Гриші, Дуся покричить на нього, от він і помагає потроху. То корзину сплете, то сапу поклепле. А я їм дрібну картоплю віддаю. Так і живемо. Ну, де вони там ходять?

Марфа пішла на вулицю, погукала чоловіків.

— Я глянув і зразу сказав, що там нема ні одного путнього стовпчика, — озираючись у сїни, доказував Павло.

— Ну, да воно й таке, — піддакував за його спиною Гриша. — З десяток би дубових стовпчиків.

— А ще краще бетонних. У вас тут на лузі ніде не валяються?

— Звідки? Хіба меліоратори погубили?

— А я про що. Глянь, колись підскочу.

— Годі вам про той паркан, — втрутилася Марфа. — Сідайте.

Марфа всадовила гостей за стіл і заходилася підсовувати страви. Налили ще по одній. Проня блиснула з-під лоба на чоло-

віка, той зробив вигляд, що не помітив, і, скривившись, замахнув свою чарку.

Гриша ковтнув раз, поставив на стіл і засовався:

— Так я теє, пішов, значить. А то хазяйка подумає, пропав десь.

— Нічого не подумає. Сиди, — рубонув долонею по столу Павло.

— Ми ще до тебе підемо храмувати. А чого це притихли? Ану, давай, Марфо, заспівай. «Цвіте те-герен, цвіте терен. А цвіт ого-пада-гає».

«І хто з любо-ов'ю не знається», — несміло підтягла Проня.

«Той горя-га не зна-нає», — загув Гриша.

«А я, мо-олода дівчина...», — бився в шибки Марфиної хатини грубуватий голос Павла.

«Та й горя-га зазна-гала...», — підпряглися Проня з Гришею.

Павло поклав ліву руку на коліно, а праву поставив сторчма, упершись кулаком в стіл, і коли брав верхи, важко, наче косив, здавалось, от-от продавить стола своїм кулачищем. Поруч виводила Проня, за нею – Гриша, закинувши голову на ліве плече.

Марфа сиділа, підперши щоку рукою, і не то співала, не то во-рушила губами в лад пісні. Її зморщене засмагле обличчя, підслі-пуваті вицвілі очі світились якоюсь дивною благодаттю.

Пісня вляглась так само швидко, як і вихопилась. Тут же за-тягли «На городі верба на яр похилилася», потім «Ой, гиля, гиля, гусоньки, та й на став».

— О, друге діло, — повеселішав Павло. – А то наче... І не вішай голову, Гришо. Кажеш, життя багата, а не весело? Може, брат, через те, що з ярмарку їдемо, а не на ярмарок? А ти плюнь на оте багатство. Всього не забереш з собою на той світ.

— Воно, Павлушо, і зовсім нічого не забереш. Та вже якось за-прягся змолоду.

— Не про паркан, так про поминки, — обізвалась Проня. — Чи у вас другої розмови нема?

— І то правда, — підтримав свою половину Павло. — Що це ми загули «за упокой»? Ми ж іще слава богу. То тільки отакі розумни-ки, свистуни такі, як ваш голова, думають, що вони — пуп землі, а нас — туди...

Павло махнув рукою, показуючи, куди саме, і перекинув пляшку з самогоном.

— О, де п'ють, там і ллють, — зраділа Марфа. — Нічого, я зараз приберу.

— Дак я піду, — зіп'явся Гриші.

— Куди? Гуляй. Що у тебе — худоба непоєна? — ловив його за руку Павло.

— Ні, Павлушо, я й так застряв. Приходьте до мене, посидимо.

— Зайдемо, чого ж. Ти, Гришо, мою сестру не обіжай, вона й так...

Зачинились двері, і в хаті на якийсь час залягла мовчанка. Сухий і кострубатий Гриші наче поніс з собою щось тепле, спокійне, храмне.

Поговорили про те, про се. Павло бідкався на завфермою, нахвалювався кинути к бісу своє фуражирство. Хай тоді той розумник пошукає кого.

Марфа розказувала, як на тижні приходили до неї школярі, наносили води, яблука позбирали. А одна, цибатенька така, питає: «Ви, бабо, сліпі чи зрячі?»

Павло похвалився, що його син, той, що в райцентрі, надумався будуватися. Нажився в казьонній. Батькові тепер крутись.

А Марфі недавно пашпорт виписали. «Кажу: нащо він мені, старій бабі? Вік прожила, а там уже й так приймуть».

— Що, Марфо, будемо помаленьку рушати, — мовила Проня.

— Чого ти так спішиш? Гуляйте.

— Еге, і правда, — буркнув Павло. — Куди спішити?

— Як це куди? Поки ще допхаємось. Тобі скоро поратись на ферму.

— Ех, жизнь. А мо' б я хотів хоч раз плюнути на той фураж?

— Годі вже, завівся. Спасибі, Марфо, за все. Хоч би й ти коли навідалась, тут же автобусом півгодини ділов.

— Ой, куди його там. А може якось. Нас тут і рідні зосталось. Того вбито, той помер, те кудись заїхало.

... Уже запрягши коняку, Павло раптом загадав:

— Ох ти, треба ж було б зайти до Гриші. Пообіщали.

— Коли його заходить, — змахнула руками Проня.

Павло смикнувся, як гніда, на яку вдягли оброть, крякнув і взявся за віжки.

— Ладно вже, колись, другим разом.

Викотили підводу з двору, попрощались. Ковані колеса заляпотіли по асфальту.

Марфа причинила хвіртку, побрела в хаті. Трохи прибрала на столі. Потім задивилася на фотографії, густо потулені одна до одної за склом. Он Павло, молодий, у воєнній формі. Далі — покійна сестра, племінник. А ось і Марфа зі своїм Михайлом. Одна-єдина карточка зосталась од чоловіка. Це в сорок першому знімались, літом, перед самою війною. Гарний був Михайло. Все сміявся: ще наживемось, Марфо, купу дітей заведемо...

Марфа подалася в комірчину, налапала дерев'яного ковша, виструганого колись Гришею, і зачепила з клунка трохи зерна. Вийшла надвір, сипнула курям, які хутко накинулися на збіжжя.

День дзвенів густою настояною тишею. Сонце стояло ще високо і поливало землю останнім теплом. Літало бабине літо.

1982 р

Зустрічі

«Здрастуйте!»

Вона посміхнулась і сказала:

— Здрастуйте!

— Здрастуйте, — машинально відповів я і озирнувся вслід стрункій дівочій постаті.

Хто вона? Я швидко перебирав у пам'яті своїх знайомих і напівзнайомих і ніяк не міг її пригадати. І звідки мене знають у цьому сонному містечку? Чи, може, тут, як у маленьких поліських селах, всі вітаються з усіма, навіть з людьми, яких бачать вперше?

У парковій алеї було тихо й порожньо. В кінці її, над мереживом гілок, що ось-ось вибухнуть першою зеленню, зависло велике вранішнє сонце.

Я озирнувся ще раз. Її жовтогарячий плащик швидко віддалявся. Вона йшла рівно і красиво, передзвін каблучків м'яко тонував у ранковій тиші.

Значить, ми десь зустрічались і вона мене впізнала? А, може, обізналась? А, може, просто посміхнулась і сказала:

— Здрастуйте!

«Класики»

Цибате дівча: червона замазюкана курточка, колготки з діркою на коліні, зчовгані завеликі черевики, мабуть, з ноги старшої сестрички. Зажмурило оченята, аж зморщився всипаний веснянками носик, і несміло попадає ногами в намальовані на тротуарі «класики».

— Мак? — запитує подружок.

— Мак! — у відповідь, бо дівча потрапило в «клас».

— Мак?!

— Дурак! — радісно запищали подружки: дівча промахнулось і наступило на лінію «класу».

Гра починається спочатку. Дівча в червоній курточці викидає «склянку» — шматок розбитої тарілки — в перший «клас». Далі

стрибає на одній нозі, переганяючи своїм порепаним черевичком «склянку» з одного «класу» в інший.

Час від часу гра припиняється: тротуаром проходять дорослі. Серйозні, заклопотані, з портфелями й сумками. Вони йдуть по «класах» і лініях, їм що «мак», що «дурак» — все рівно. Дорослі вічно спішать.

А за їх спинами знову чути гепання стоптаних черевичків, шурхотіння «склянки» по асфальту і веселе «Мак?», «Мак!»

Дітвора грає в «класики».

Погляд

Хлопець років дванадцяти стоїть під дверима бібліотеки. Двері зачинено, і на них записка: «Буду о 15-й». У хлопця під рукою купа книг, товстих, добре зачитаних. На ньому простенький одяг. Хлопчина тоненький, тендітний, світиться весь.

Мене зупинив його погляд, не по-дитячому важкий, серйозний. Цей погляд так не гармоніював з веселим днем, зливою сонця і першою зеленню.

Чудний хлопець. Кинув би к бісу ці книжки. В таку погоду — ганяти б м'яча, кататися на човні, кидати перші недитячі погляди на однокласниць.

Він міцніше вчепився у свої книжки, наче я збирався їх відняти, й дивився на мене своїм настороженим поглядом. Сонце м'яко гралось на його худенькому чистому обличчі, відбивалось у великих добрих очах.

Чудний хлопчик...

Бузкові іскри

Степан-коваль аж за серце взявся. Присів на лаву коло кузні, закурив.

От, старий дурень, знову понесло. А хіба ж йому можна хвилюватися? Торік, як возили на огляд в райлікарню механізаторів, приховили і його. Так там лікар, молоденький такий, з вусиками, отак і заявив: «Ви, діду, побережіть серце. Головне — не хвилюватися».

А він і не хвилюється. Чого ради? Гепай по ковадлу, либонь,

уже сорок п'ятий рік, і все. Діло звичне. Вдома ж коли й погиркаєшся з бабою, так це теж справа житейська.

Ну, а тут зірвався, язиком горох молотити. Прийшли учні на екскурсію. Вчителька: «А зараз, діти, наш почесний колгоспник Степан Васильович розповість вам про свою професію».

«Діти», це значить, здоровенні хлопці й дівки, вбрані гарно так, бузку наламали десь по дорозі. Молоді, красиві. Спершу трохи слухали, а тоді давай шепотіти й хихикати.

Його ж, старого, понесло. Розбалакався. Згадав, як до війни будували нову кузню, як на фронті підковував коней, як по війні збирали по полю залізничя, й сусід його, теж фронтовик, підірвався на міні.

Степан так розходився, що удвох з підручним тут же, на очах у всіх skleпав гарну легеньку сапку.

Тепер от сидів на лаві, пихкав цигаркою і сам з себе посміювався. Чудило, розспівався про село і свою кузню. А скільки їх, отих гарних чубатих хлопців, залишиться в селі? Куди там в кузню, на якусь культурнішу роботу і то не підуть. Ждуть не дїждуться, щоб після школи чкурнути в місто.

А ще невесело Степану, що й не слухали його оті екскурсанти. Видно, відмахов своє молотом. Не ті часи. Подумаєш, сапою хотів здивувати.

Степан притоптав недопалка і зайшов у кузню. Зі світла одразу й не розібрав, що воно біліє на ковадлі. Придивився — лежить пишний кетяг бузку. Чистий, в росі після вранішнього дощу, такий дивний і беззахисний посеред жару і заліза.

Степан кашлянув і погладив шорсткою долонею свіжий холод бузку.

Летять дикі гуси

Набравши оберемок дров, дід Василь причинив повітку і почовгав до хати. Доведеться й сьогодні прокурити грубку. Ні, таки чортзна-що робиться з кліматом чи з «климатом», як говорить дід Василь. Або взяти таке: Благовіщення післязавтра, а студить, як на Покрову. Колись, пам'ятається, наче й босим ходив об цій порі.

Може, що молодшим був? А ще таки правду, мабуть, говорять: викачують із землі нафту й газ, от вона й вичахає.

Раптом з неба почулось:

—Гел-гел-гел!

Дикі гуси летять. Над подвір'ям, над селом.

От, гуси, видно, такі ж, як і торік, і двадцять, і сорок років тому. Скільки ж їх пролетіло над дідовим життям? Хіба він рахував? Просто, вони були завжди, щовесни. А ще були колективізація, голод, війна, трудодень у двадцять копійок, весілля, похорони, нова хата, сини, дочки й онуки. І ніколи було вгору глянути.

Дід Василь стоїть посеред двору, задер голову і проводить очима стрункий клин.

Стукає в шибку і щось киває з хати баба. Дров чекає.

Пахне вогким листям і димом — десь по городах палять бур'ян. У небі — пташиний легіт. Летять дикі гуси...

Портрет цариці Шумеру

«Ми називаємо Рим «вічним містом». Але пройде ще двадцять віків, поки на берегах Тібру виникне перше поселення. Ми називаємо єгипетські піраміди першим чудом світу. Але тільки через століття з'явиться перша піраміда. А тут, на берегах Тигру і Євфрату, буяло життя, існувала розвинута цивілізація, була могутня держава шумерів. І правила цією державою цариця Шубад».

Боже, звідки в ній ця неземна краса? Юрко в котрий раз вдивлявся в таємниче, горде і разючо прекрасне обличчя цариці. Через п'ятдесят віків вона дивилася хлопцеві прямо у вічі, і її таємничий усміх туманив голову.

«Коли цариця Шубад взяла владу в свої руки...»

— Гадюка отака! Як ти мене вимучив, п'яниця проклятий!

Хатні двері з рипом одчинилися навстіж, і батько, в заляпаній багнукою куфайці, засторчився через поріг.

— Ах ти, опиюка проклятий! Троячка у нього зайва. Багач задріпаний. Чи ту троячку нікуди приткнути в хазяйстві? — Мати з грюкотом зачинила двері і побрела до столу. — Ось, полюбайся, синок, на п'яницю. Лець дотягла.

Батько поволі постягував до купи руки й ноги, важко сопучи, зіп'явся навколішки.

— Я ... п'яниця? Чого завелась? П'яниця я, значить. А ти хто така? Знаєш, чого я п'ю?

— Бо горло діряве.

— Я п'ю із-за тебе, відьма.

— Безсовісний. Це ти мене відьмою зробив, алкоголік. Не слухай його, синочок.

— Слухай мамку, вона тебе навчить. А що, синок, в отих твоїх книжках не пишеться про таких паскуд?

— Щоб ви здохли... Ненавиджу вас... — Зі сльозами на очах Юрко захопив книгу і вибіг з хати.

Сіяла противна мряка. Собака щось кавкнув до Юрка і полінувався вилазити зі затишною будки. Лягнувши хвірткою, Юрко побрів вулицею.

Цієї осені батько запив зовсім. Працював столяром у колгоспі, длубався і вдома, у хліві, обладнаному колись під майстерню: робив людям гарні столи, віконні рами, двері. Заробляв добре і майже все пропивав.

Вечорами батько ввалювався в хату або його притягувала мати з сусідами. Потім він довго лазив од столу на піч і назад, обзивав маму всілякими словами, кричав, що вона випила з нього всю кров. Він не бився, як сусіда, дядько Микола. Навпаки, одного разу мати, не стерпівши, вдарила батька навідліг по обличчю. Він звалився на підлогу, з носа потекла по щетині густа кров. Юрко довго витирив його обличчя мокрим рушником.

Дуже шкода було і маму. Вона була ще красива у свої сорок років, але якась перелякана і вічно насторожена.

В такі вечори Юрко і його сестричка забивались у другу кімнату, зачинивши двері, щоб не так чути батькову і материну лайку. Юрко розповідав Галочці про казкові царства, про добрих фей і відважних лицарів, про мудрих гномиків і царівну Несміяну. Маленька Галочка засинала. А Юрко діставав заповітну книгу і довго вдивлявся в портрет цариці Шумеру.

... Юрко брів порожньою вулицею. Зупинився біля одного двору і, на хвилю завагавшись, відчинив хвіртку.

— Юрко? Ну, заходь. Що так пізно? Женя там, у себе в кімнаті.
— Женіна мама зняла з хлопця мокре пальто.

— Привіт, професор.

— Привіт.

Женя сидів за столом, обклавшись книгами, і щось виписував у товстий зошит.

— Ну, сідай. Що скажеш?

— Та нічого. Нудно щось вдома, дай, думаю, пройду до тебе.

— Почитай трохи, я зараз допишу тут...

Женя знову встромився у якісь томи і, сопучи та потираючи носа (ну що за звичка?), продовжував писати. Юрко полистав кілька книг і взявся за свою, принесену з дому.

— Слухай, Юро, що ти ото носишся з цією белетристикою? Ось, читай краще, — Женя кивнув на купу книг: «Історія стародавнього світу». «На руїнах древніх цивілізацій», «Таємниці століть».

— Женю, — тихо сказав Юрко. — А що, якби тебе покохала цариця Шумеру?

— Хто? Що ти плетеш?

— Ну, Шумер, була така древня держава.

— Та знаю, вчиш. Ану, показуй, куди ти там втупився?

Женя довго роздивлявся портрет цариці, прочитав щось у книзі і раптом залився тріскучим сміхом.

— Ну, ти даєш. Слухай, Юрко, ти хоч у нас у класі нікому не бовкни.

— А що таке?

Женя витяг з купи книг якийсь том і, знайшовши потрібну сторінку, зачитав: «Тим, хто цікавиться древнім Шумером, не раз траплялося зображення юної красуні в чудному головному уборі із золотого листя, квітів і підвісок. Прийнято вважати, що це цариця Шубад. Насправді ж це фальсифікація: скульптурному портрету цариці сер Леонад Вуллі надав риси... своєї дружини».

— Що це за Вуллі?

— Археолог англійський. Розкопував отой Шумер. Ось, слухай далі: «А реставрація портрета цариці малює нам образ, набагато менш привабливий: великий лоб, кирпатий вузький ніс, глибоко посаджені очі, коротка шия. При зрості в півтора метра і повному тілі не дуже-то спокусливо, мабуть, виглядала ця старіюча всемогутня жінка».

Женя-професор гучно ляснув книгою і переможно подивився на ошелешеного Юрка.

— У-у-у! Я бачу, Ромео розстроений?

— Слухай, Женю, а не бреше ця твоя книга?

— Ха! Ну, носися зі своєю казочкою. Знаєш, що тут ще написано? Оця твоя кривобока Джульєтта була такою гадиною. Навіть законного наслідника, свого пасинка, не допускала до трону.

Посиділи мовчки.

— Знаєш, професор, іди ти зі своїми книгами.

— Ну, не сердься, чого ти? Видумав я чи що?

Юрко сховав книгу за пазуху, вийшов на вулицю. Підняв комір

пальто, посунув додому.

Де-не-де хиталися ліхтарі, вихоплювали з густої темряви мереживо осінньої мряки.

«А таки бреше Женіна книга, — думав Юрко. — Хіба не буває таких книжок? Подумаєш, понатягував усяких талмудів і хвастає. Професор...»

Сіяв нудний дощ...

1981 р.

О сьомій, після роботи

Це був звичайний приміський поїзд. Темно-зелені вагони швидко всотали з перону натовп з його портфелями, сумками й торбами. Поприбігали й ті, хто зник з'являтися за дві хвилини до відправлення поїзда. І нарешті, вже після того, як рушили, хтось зірвав стоп-кран, і на підніжку вагону стрибнув з привокзальних кушів останній щасливчик.

Букін прилаштувався дуже зручно. Найліпші місця в цьому колісі плацкартному вагоні були в глибині купе, за столиком, де Букін і вмовився. До того ж, з правого боку. Ця звичка зосталася з часів щоденних поїздок електричкою в столичне місто. Там поїзди йшли двоколіною дорогою, біля лівого вікна раз по раз торхтіли зустрічні електрички, а біля правого було трохи тихше. На цій закутній одноколінійній дорозі ніякого зустрічного руху, звісно, не було, але звичка — друга натура.

Отже, місце було зручним. Як і вагон — передостанній, де було порівняно вільно. Букін давно вивчив порядки в приміських поїздах. Менше людей набивалось хіба що в перший і останній вагони, але там вічно стояв густий картярський гармидер. Їхали чоловіки з ближніх сіл, котрі роками каталися на роботу в місто. Ледве впавши на звичні місця, вони всю дорогу різалися «в підкидного».

В купе у Буніна всілося вісім чоловік. Біля протилежного вікна, по обидва боки відкидного столика, сіли хлопець з дівчиною. Хихикаючи й перешіптуючись, вони тут же відключилися від вагонної метушні.

На одній лаві з Буніним влаштувалася пара, схоже, з племені службовців. Мужчина з жіночкою їхали, видно, з якоїсь наради, бо одразу ж впряглися у звичну розмову: що сказав у доповіді Іван Іванович, як «зрізав» когось Петро Петрович, якими змінами пахне в облуправлінні і які новини обсмоктувалися у перервах в буфеті й курилці.

На протилежній лаві, скраю, присів худорлявий чоловік років сорока, в синій сорочці і прим'ятому сірому костюмі. Чоловік мовчки встромився у свіжий номер «Футбол-Хокею».

Поруч возсідала повна червонощока селянка. Закинувши клунки на верхню полицю, вона весело припрошувала всім сво-

їм виглядом: «Поговорімо про що-небудь, люди добрі, на язиці швидше ж доїдеш».

І нарешті навпроти Буніна, за цим же столиком, сиділа дівчина в чорному светрику, з розпущеним по плечах волоссям, без зайвої косметики на обличчі. Сиділа тихо, перебираючи очима сусідів.

Поїзд набирив хід. Вечоріло. Увімкнули світло. Молода парочка біля протилежного вікна не помічала нікого, окрім себе. Сусід Буніна сипав фразами, щось доводячи своїй супутниці:

— А я йому: ви не дуже-то розмахуйтеся зі своїми реформами, щоб не вихлюпнути з поміями й дитину.

«Господи, подумав Букін, нахапався якихось біблейських фраз, так хоч би їх не коверкав».

— Звичайно, — підтакнула дама. — Василь Степанович надто вже заходився: викорінимо, говорить, дідівські методи. А діди нерідко були розумнішими од нас.

Букін відвернувся до вікна і побачив відображення дівчини в чорному. Дістав з портфеля кілька куплених сьогодні книг.

— Читайте, — байдуже простягнув дівчині томик модного поета. — Веселіше буде їхати.

Вона мовчки взяла книгу.

Дівчата Букіна цікавили. В дорозі він зустрічав їх багато: серйозних і насмішкуватих, розумних і пустопорожніх. Він чекав від них якогось маленького чуда, пригоди, чекав дівчини цікавої, незвичайної. І тому полюбляв легенький словесний блуд.

Ні, Букін зовсім не зраджував, навіть подумки, своїй дружині, вічно заклопотаній, з наспіх підфарбованими очима, а взагалі-то простій і добрій. Він не зраджував своїм звичкам, своєму дому. Там, вдома, все було добре, спокійно і надійно. Всі речі лежали, стояли і висіли на своїх місцях. Можна було із заплющеними очима взяти зі свого місця в столі кухонний ніж і ополоник, зняти з їх законного гвіздка ножиці, без зайвих пошуків знайти сірники чи віника. Кімнатні капці вночі завжди стояли у Букіна біля дивану, на якому він спав. Вранці він вставав не на ліву ногу і не на праву, а на обидві разом і точно в капці.

Так само на роботі у Букіна телефон стояв неодмінно зліва, перекидний календар справа, а письмове приладдя — посередині.

І все ж, Букін у свої тридцять два роки ще чогось чекав — чудного, цікавого, незвичайного.

... Поїзд мчав у вечір. Букін підвів очі й набрів поглядом на червонощоку селянку. Відводити очі було вже незручно.

— З гостей, тьотю? — запитав Букін.

— З гостей, — весело підхопила селянка. — Оце вийшла на пенсію, тепер катаюсь до онуків.

— І як онуки, приймають? — одірвався од «Футболу» сусід.

— А чого не приймати. Батьків вони тільки й бачать, що по дорозі в дитсадок і назад. Все ніколи погуляти з дітьми.

— Бідні. А я от знаходжу час погуляти з сином, — сказав Букін.

Дівчина в чорному глянула на нього. Букін ніколи не приховував у дорозі, що він одружений. «Жінка – не стінка, одсунеться», хихикнула якомсь у поїзді одна з попутниць, фізіономію якої він забув на другий день.

— Ви знаєте, у мене три зяті і всі такі зайняті, — захищалась селянка. — А онуки аж пишчать, як баба приїде.

— Особливо як баба з клунками, — кивнув чоловік з «Футболом».

— Ой, і не кажіть. Як же його не привезти курочку чи сметанки. Мені старшої моєї чоловік говорить: «Ви у нас середняк: сумка спереду, клунок ззаду, а самі посередині».

— От дає, — усміхнувся чоловіку з «Футболом». — А я тоді, виходить, «кулак», цебто куркуль. Цю ніч на кулаку на вокзалі продрімав. Учора приїхав, дружка провідати, та серед ночі. Думаю, чого людей будити, з'явлюся вранці.

— І що, ніде було прилаштуватися на ніч? — поспівчувала селянка.

— А й ніде. Воно б і на вокзалі нічого, тільки от подрімаєш годинку — піднімає міліціонер: куди їдеш, чого лежиш? Потім прибирали в залі, всіх на перон викурили.

Дівчина в чорному полистала книгу, поклала на столик.

— Спасибі.

— Подобається? — запитав Букін.

— Так собі. Дещо я читала в журналах.

— Ви, часом, не вчителька?

— Ні, — дівчина дивилась у вікно.

«Чорт забирай, сприймає мене за якогось вагонного ловеласа, подумав Букін. Прикро. Про що б ще запитати?»

— А ви взагалі яких поетів любите?

Запитання залишилось без відповіді, бо дівчина роздивлялась щось на столику. Букін придивився і в тьмяному блиску вагонних світильників побачив, що столик обдряпаний всілякими написами: «Тут був Вася», «П.Н.В. – дурочка», «Привіт з Уралу». Були ще зразки іншого типу, те, що називають вуличною лайкою, хоч пишуть ці слівця, як правило, не по вулицях, а в приміських поїздах і туалетах, де, видно, безпечніше.

Помітивши, що Букін теж дивиться на столик, дівчина спохопилась і відповіла:

— Я в поезії не дуже. Зараз багато таких віршів, що нічого не зрозумієш.

— І не кажіть. От наприклад...

В цей момент увагою пасажирів заволодів якийсь німий. Молодий чоловік, худий, ретельно поголений, зупинився в купе і розклав на столику саморобні листівки.

— Почім? — жваво поцікавилася селянка.

Німий підняв вказівний палець: карбованець за штуку.

Всі з інтересом взялися роздивлятися товар — ілюстровані календарики на наступний рік. Підійшла навіть молода парочка від протилежного вікна. Дівчина вибрала календарик з портретом популярного кіноактора. Інтелігент купив перекидний календар з портретами Сталіна.

З сусіднього купе просунули гривасті голови кілька хлопців. Один щось шепнув німому, той розуміюче кивнув і дістав з портфеля колоду карт. Букін хотів, було, показати її сусідці, аж раптом побачив, що кожну карту прикрашає гола дівка.

Одну карту взяла й селянка, але тут же, наче перелякавшись, повернула німому:

— Безсовісні, придумують же таке.

Німий зробив заспокійливий жест : мовляв, не хвилюйтеся, тьотю, підберемо щось і для вас. Дістав кілька листівок і подав селянці. На листівках красувалися лебеді, русалки, прилизані, закохані пари. Внизу віршики:

*«Веселья час и боль разлуки
хочу делить в тобой всегда.
Давай пожмем друг другу руки
и в дальний путь на долгие года».*

Листівки зацікавили й чоловіка з «Футболом». Він взяв одну і поважно зачитав:

*«Тоня — роза, Тоня — цвет,
Тоня — розовый букет.
На букете можно спать,
Тоню можно целовать.»*

І тут же ехидно додав:

- Це майже, як, вибачте, в туалеті на вокзалі.
- Ге-ге-ге! — дружно заіржали гривасті хлопці, а один мовив:
- Ні, ви, дядю, даремно. Гарні вірші. Правда, краще б так:
*«Можно букет целовать,
А на Тоне можно спать.»*

— Хлопці, що ви хуліганите? — встряв інтелігент.

Задоволені, хлопці повернулися у своє купе. Селянка зібралася, було, купити листівку з русалками, але розстроїлась чи то від карт, чи од віршиків і мовчки одвернулася. Німий зібрав свої пожитки, пішов далі.

Букін призабув, на чому обірвалася його розмова з дівчиною. Та й розмова ця ніяк не клеїлась. Якийсь час їхали мовчки.

Дорогу дещо пожвавила поява контролерів. У сусідньому купе у двох веселих хлопці білетів не виявилось. Контролери повели «зайців» у службове купе.

— Страмовище, — задоволено мовила селянка. — Не знайшлося сорока копійок на білет.

— Якби ще й висадили на першій станції, — докинув інтелігент.

— Прозивали хлопці, — сказав чоловік з «Футболом». — А то б на дах чкурнули, дарма, що сьогодні холодно.

— Ой, що ви кажете, — озвалась селянка. — Недавно моя сусідка їздила до сина. Так у них там був такий випадок. Їхав один хлопець на вагоні. Сидить собі спиною вперед і не помітив, як поїзд в'їхав під міст. Хлопцю голову так і знесло по самі плечі.

— Який жах, — тихо мовила дівчина в чорному.

— Невже міст був так низько?— здивувався Букін.

— Не знаю, кажуть люди.

Проходом поверталися «зайці», трохи спітнілі, червоні, але веселі.

— Заробили по троячці, — буркнув інтелігент.

— Та у них троячки за душею нема, — заперечив чоловік з «Футболом». — Злупили з хлопців по карбованцю, і всі у виграші.

В сусідньому купе у хлопців чувся веселий гомін, цокотіння пляшки об склянку.

— Чого тільки не надивишся в дорозі, — сказав Букін дівчині. — Ви часто їздите?

— Ні, нечасто.

— А я частенько. То відрядження, то просто роблю вилазку в місто, по магазинах, книг купити.

Підкріпившись, хлопці з сусіднього купе заспівали під брязкіт гітари частівки:

*«Старый хрыч Иван Кузьмич
приобрёл себе «Москвич».
Налетел на тягача —
ни хрыча, ни «Москвича».*

Знову зацокотіло пляшкою об склянку, і пішли пісні розхристанішого ґатунку.

В купе у Букіна спершу прислухалися до веселого співу, потім робили вигляд, що не чують. Нарешті веселі сусіди заспівали таке:

*«Как на фестивале две старушки сра...
А что? Ничего: сразу танцевали.»*

Тут уже Букін не стерпів, зазирнув у сусіднє купе і сказав:

— Хлопці, можна трохи тихіше?

— А що таке, дядю? — озвався якийсь тип.

Це «дядя» змазало Букіна, ніби мокрим квачем по фізіономії. Ставати «дядею» він не хотів ніяк. Довго не міг звикнути, коли на вулиці, в магазині чи автобусі до нього зверталися: «скажіть, мужчино», замість колишнього «хлопче» або «молодий чоловіче».

Стримуючи себе, Букін сказав:

— Я говорю, тихіше. Люди ж їдуть.

— Совість треба мати, співають таке, — буркнув комусь інтелігент. Букін повернувся на місце. Пісні трохи стихли.

«А то розспівалися, солов'ї вагонні», подумав Букін і обережно зиркнув на дівчину в чорному. «Цікаво, чула вона, як той віслюк ляпнув на мене «дядя»?»

Від міста минули вже три чи чотири станції. «Хвилин з двадцять, і приїду», байдуже подумав Букін.

У кінці вагону почувся тужливий спів. Голос повільно наближався, і Букін зрозумів, що проходом іде якийсь жебрак.

Був це середнього зросту чоловік, вдягнутий у щось темне, зношене. На його неголеному обличчі порожньо світилися очі. У правій руці він тримав картуз, лівою обережно намацував дорогу. Жебрак співав щось довге й монотонне, як молитва:

*«Прости, мати, що родився,
що народ весь возмути-гився...»*

Тяглася і тяглася безкінечна «душещипательна» пісня про блудного сина, котрий, багато накоївши у своєму грішному житті, кається перед людьми, перед матір'ю. А матері шкода своє пропаше дитя і вона просить людей:

*«Одпустіть ви сина мово,
сина мово, нещасно-во...»*

Селянка, скривилась, шморгнула носом і опустила жебраку в картуз кілька монет.

— Благодарствую, шановні громадяне, — завчено мовив жебрак. Інтелігент і дама теж кинули по монетці.

— Благодарствую, шановні громадяне.

Пісня потяглася далі.

— Гарно співає, — хмикнув чоловік з «Футболом».

— Не дай бог так заспівати, — сказала селянка. — Хто подасть божому чоловіку, а хто й посміється.

— Божий чоловік! — скипів Букін. — Та він у церкві востанне був, як хрестили.

— Од гарного життя не заспіваєш, — заперечила селянка. — А ви дали б гривеник, не обідніли б.

— Я, тьотю, з принципу ніколи таким не подаю, — мовив Букін. Жебраків він перебачив усяких. Ходила якось пара: він худю-

щий, вона разів у два повніша. Ці дуже гарно співали на два голо- си щось схоже на псалми. Ще один бродив з гармошкою, на яку була пригвинчена консервна банка для монет. Той співав частів- ки, все більше політичні: про атомну бомбу, про Ліван і Чилі.

Про жебраків розповідали всілякі історії. Худий, нібито, як тільки нажив старцюванням чималі гроші, вигнав свою співмешканку і взяв у дім сімнадцятилітню дівку. Так чи ні, але повну жінку Букін бачив якось у місті, на церковній паперті, де вона співала вже в один голос.

Розмова пішла довкола жебраків.

— А я вам кажу, цей «божий чоловік» гребе по п'ятсот карбо- ванців на місяць, — доводив селянці чоловік з «Футболом». — Не- хай збере карбованця з вагона. Та десять вагонів. От і червінець за якусь годину.

— Легко ви чужі гроші рахуєте.

— Так це ж ваші гроші. На ваших мідяках наживається.

— Чого ж влада їм дозволяє? — втрутилася дама.

— Хто їм дозволяє? — заперечив чоловік з «Футболом». — Хіба за всіма угледиш? Ми ж з вами і влада. Сидимо от, мовчимо.

— Яка я влада? — сказала селянка. — Колгоспна баба.

Сусід знехотя махнув рукою і встромився у «Футбол».

— Подихати чи що? — Букін підвівся з місця. — Не бажаєте? — звернувся до чоловіка з «Футболом».

— Та щось ні...

Букін подався в кінець вагона. Смикнув тугі двері, вийшов у тамбур. Він ледве не наштотхнувся на сутулувату постать. В там- бурі стояв жебрак і зосереджено лічив гроші.

Букін здивовано подивився на жебрака, і раптом на нього накоти- лася злість. Боліла голова після сьогоднішнього ідіотського і, як вия- вилося, зовсім непотрібного відрядження, після біганини по магази- нах, після довгого осіннього дня, який чомусь ніяк не закінчувався.

Втупившись на картуз з грішми, Букін голосно запитав:

— Як виручка?!

Жебрак здригнувся і, повернувшись, похапцем вигріб у кише- ню решту грошей.

Вони стояли один навпроти одного, похитуючись в такт поїзду. Букін раптом побачив, яке у чоловіка стомлене і потемніле облич-

чя. Жебрак натяг картуза на голову і мовчав, дивлячись кудись у вагон. Букіну стало не по собі. Він озирнувся і побачив чоловіка, вдягнутого майже так само неохайно, як і жебрак. Чоловік увійшов у тамбур, причинив двері.

— Льоша, — нарешті сказав жебрак. — Чого він хоче?

Льоша втупився у Букіна, довго щось обдумував, нарешті вичавив:

— Чого пристаєш до нещасної людини?

Дерев'яне обличчя наблизилось до Букіна настільки, що він ясно відчув кислий запах дешевого гидотного вина.

— Я не пристаю. Я нічого не говорив, — мовив Букін, притиснутий до дверей тамбура.

— Ти його знаєш? — прокричав Льоша жебраку.

— Звідки?

— Дивись: інтелігент, при галстуку.

Льоша вхопив за галстук так, що у Букіна звело подих.

— Ти чого слідом лазиш?

«В парі ходять, собаки, подумав Букін. Уб'ють же і під поїзд кинуть. Такому рилу що людину вбити, що муху...»

Думки безладно товклися в голові. Чомусь пригадалася розповідь селянки про випадок під мостом, примарився поїзд, що вилітає з-під мосту, а на даху вагона — людина з відрубаною головою.

Льоша дихав противним винним перегаром.

Букін раптом ясно зрозумів, що світ набагато ширший, ніж він собі уявляв. Цей світ не вкладався в рамки семінарів і звітів, конференцій і соцзобов'язань, кошторисів і відряджень. В цьому світі були люди, яким на все оте абсолютно начхати. Так само, як і на блоківську Незнайомку і на леонардівську Мону Лізу. Посмішку Джоконди ці люди якщо й бачили, то не в Луврі і навіть не на книжкових репродукціях, а хіба що на етикетках дешевого одеколону, наліплених запопадливим діячем ширпотребу. Проте, ці люди ходили з Буніним по одній землі, штовхалися в одних магазинах, а зараз ось стояли поруч, в одному тамбурі.

І ще Букін пошкодував, що не може двома ударами розчистити дорогу до рятівних дверей у вагон. Він так шкодував тепер, що котрий рік в одній з книжкових шаф стоїть невідкриваною куплена колись книга «Уроки самбо», що який уже раз ніяк не збереться «з понеділка почати нове життя» — прокинутися о шостій ранку,

пробігти три кілометри по сонному містечку, зробити зарядку і погратися гантелями, які, наче, десь були в коморі.

Втім, у голові вже плуталося інше. «Ну, стукну я їх. А завтра-післязавтра ця сволота знайде мене і приб'є. Треба жити, щоб боротися з ними. І боротися розумно, а не стрибати, як цап на стінку. А, може, братику, просто злякався? Жити захотів? Але чи варто чіплятися за життя, коли по ньому повзають отакі гади?»

Думки стрибали, як заєць, обкладений гончими.

Все розішилось саме собою. Льоша відпустив галстук, хитнувся вперед-назад і цикнув:

— Ти... дивись! – повернувся до жебрака. — Пішли. Все в порядку. Ти цього не бійся.

Двоє зникли в гармошці переходу між вагонами, що стрибала й торохкотіла на рейках.

Букін стояв, сторопіло дивлячись на щойно зачинені двері. Потім поправив галстук...

— Покурили? — весело запитала селянка.

— Я не курю, — буркнув Букін і зручніше вмовстився у свій куток.

1981 р.

Сесія

— Так ти не знав, що я вчуся і в інституті культури? Правда, я майже нікому в нашій групі не говорила. Тут така справа, можна сказати, незаконна: у двох інститутах взагалі-то вчитися не можна.

Ти й правда не знав? Нічого дивного. Якась у нас група недружна. Кличуть одне одного на прізвища: Потапов, Гавриленко... Сказано, заочники.

Ой, якби я розказала тобі все про себе! Справжній роман. Я ж в наш педагогічний як потрапила? Після школи заявляю старим: піду на завод. Батько: іди, якщо в голові нема, з твоїми оцінками якраз на завод. А я, знаєш, школу закінчила хоч і без медалі, але в атестаті всього дві четвірки. Словом, торгувались ми, сперечались, і в інститут не пішла, і на завод теж. Вступаю в технікум при нашому комбінаті. Знаєш? Ага, значить, закінчую технікум, влаштовуюсь технологом на комбінаті. З дому — ні копійки. Думаєш, у мого батька нема грошей? Ого! Він у мене — я тобі не казала? — в інституті викладає, щось по електроніці. Ще й в обчислювальному центрі прилаштувався на півставки. Кандидат наук, в журналах друкується. Я, каже, інтелектуальний пролетарій, грошей можу видобути зі своєї голови, скільки треба.

А мама! Ти не знаєш моєї мами. Хто вона? Перукар. Чого ти так іронічно посміхаєшся? Непрестижна професія? Ах, ти навпаки — грошовита? Як ото провідники на залізниці, котрі на одних порожніх пляшках гребуть грошей... Так от, про мамулю. Вона у мене модний перукар. Є і свіжа копійка. Але мама не з отих рвачів, які за карбованця в нитку витягнуть. Вона зробить жінці гарну зачіску й радіє. Каже, я з будь-якої жінки можу зробити таку красуню, що власний чоловік закохається. А щодо грошей, мама так говорить: чого це я і якийсь халтурник та будемо порівну заробляти?

Взагалі, батьки у мене дивні. От таке візьми. Нас у сім'ї четверо — дві сестрички і два брати. Уже було два хлопці, а мати: хочу дочку! Батьки їхні, це, значить, мої діди й баби, головами хитають: куди його третє? Батько мій недавно інститут закінчив, квартира — сісти ніде. Коротше, повезли маму в лікарню, а вранці сюрприз

— двійня! Ми з сестричкою народилися. Батько як дізнався, не придумав, що робити. З радощів чи з переляку.

Смішні у мене батьки. Ага, так я заговорилася, найсмійніше почалося після технікуму. Батько говорить: захотіла на свій хліб, з чим тебе і вітаю. У моїх старих, правда, гроші як припливають, так і спливають, але допомогти могли б. Тоді я теж свою натуру показую, кажу: що ти мене лякаєш, проживу на свої. Словом, погарикались ми, я за бебехи і в комбінатівський гуртожиток. Там ще в управлінні носом закрутили: «не помагається», мовляв, гуртожиток, у вас батьки в місті. А я знаєш яка настирлива? За себе, у профком, до директора. Коротше, поселилась, а згодом вибила собі й кімнату.

І як одержала я першу зарплату, що ж його, думаю, й купити? Поїхала в універмаг і купила транзисторного радіоприймача. Решту відклала, дотягти до зарплати. І «дотягла». Знаєш, як ото здуру: підеш у місто, що не ступиш — карбованець. Словом, до зарплати ще три дні, а у мене тридцять копійок за душею. Піти до своїх? Боже збав. Треба було б у дівчат позичити, але якесь таке зло взяло на всіх. От, я, значить, прикинула: тридцять копійок — вийде хлібина і батончик. Розділю і якось з водою дотягну. День пройшов — нічого. Другий — нормально. Їсти, правда, хочеться, але терплю. І от під вечір іду зі своїм транзистором по парку, дивлюся — вітер несе тротуаром якийсь зелений листок. Що за чудо? На гроші схоже. Я за нього — і очам не вірю: п'ятдесят карбованців! Тут уже в мене дитяча звичка спрацювала: давай нишпорити очима по тротуару. І що ти думаєш? Неподалік, збоку так, лежать у траві ще дві півсотенні.

Не віриш? І ніхто не вірить, як розказую. А я тоді і в бога трохи повірила, подумала: є щось таке в природі, пожаліло мене, голонду. Мені взагалі щастить.

Слухай же. Відпрацювала рік на комбінаті. Все нормально. З батьками мирне співіснування. Якось влітку приходжу до них і говорю: вступаю в пединститут. Батько одразу: а ще куди, може, в консерваторію, ти ж у нас талант? Це він до того, що я і музичну школу закінчила. Хіба я тобі не говорила? Смійтесь, кажу, а хоч би й в консерваторію. І ти знаєш, майже так і вийшло. Вступаю,

значить, в наш педінститут, а через рік потрапляю в інститут культури, на вечірне. Думаєш, це так просто? Тут ціла історія.

В комбінатівському палаці культури я займалася в музичній студії, на баяні грала. Виступаємо якось на міському фестивалі. Я в ударі. Граю Баха. Потрапляю в переможці, приз, грамоту вручають. А головне — знаходить мене після концерту якийсь тип. Я, говорить, викладач інституту культури. Ви, каже, професіонал, у вас талант. Ну, я сиджу, цвіту, а він заливає далі. У нас, мовляв, восени всесоюзний конкурс, от де вам би виступити. Так я ж, говорю, не вчуса у вас в інституті. Киває: це діло поправимо. Словом, все утряслося, на осінь я в інституті.

Їдемо на всесоюзний конкурс. Приїхали, аж тут новина: програма конкурсу розтягнута, і журі вирішило скоротити на солістах. Викреслили й мене. І раптом — я говорила, що мені щастить — захворів наш баяніст з дуету. Мене тут же вписують у програму. Сідаємо і з ранку до вечора репетируємо клятву «пассакалію ре-мінор». І можеш собі уявити: нашому дуету дали перший приз!

Хочете, концерт дам? Класику. А, якась у нас група недружна. Раз у півроку зібралися на сесію, і хто куди. Очманіти ж можна від конспектів. Днями кажу Люсі Талашко: пішли вечором у ресторан, до екзамену ще два дні, вивчиш. А вона: ти що, та мій чоловік як дізнається, що я на сесії по ресторанах ходжу! Подумаєш, кажу, наче у мене чоловіка нема. Заберемо його і підемо втрьох. Ні в яку!

Так ти гадав, що я незаміжня? Обручки я майже не ношу. І хіба це прикмета? Зараз і незаміжні начеплять і носять.

Знаєш, хто у мене чоловік? Болгарин. Янек. Красивий, чортяка. Мужчина, не те, що зараз, прости господи. Слухай, що він якось утнув. Ідемо з театру. Народу довкола! А Янек мій зупиняється, кладе мені руки на плечі й посміхається на всю вулицю. Я йому: ти що, Яню, людей скільки. А він: Лідо, я люблю тебе. Бере мене на руки й несе до самого дому. П'ять кварталів. Я спершу вищала і молола ногами, аж збила капелюха у якогось солідного пана. Бачу, той крутить пальцем коло виска: мовляв, чокнуті. А я вчепилась у Янекову шию, і, господи, так мені гарно стало. Тікаймо, кричу, бо вб'ють!

Я з ним як познайомилась. Янек у нас викладає в інституті культури. Прислали з Болгарії, по культурному обміну. Як тільки

з'явився в інституті, дівчата за ним так і давай пасти очима. Молоденький викладач, симпатичний такий, по-російськи балакає не гірше нас з тобою. І тут доручають йому вести наш струнний оркестр. Я ще ж і на домрі граю. Приходить він на репетицію, в оркестрі майже самі дівчата. Кожна тут перед ним: хи-хи, ха-ха, викаблучуються. А він такий уже, маестро, паличкою диригентською по нотах виляскує: «Дівчата, прошу уваги». Ну, й бог з тобою, думаю, мені ж не сімнадцять, щоб тут тобі зуби лупити. Встромилася в ноти, а на нього – зирк. То в ноти, то на нього. Ти в оркестрі ніколи не грав?

Якось увечері застав він мене в порожньому класі: я проганяла фуги на баяні. Уже зібралася додому, аж заходить. Ледве лобами в дверях не стукнулись. Стоїмо, дивимось одне на одного. Я з баяном, як дурень із ступою. Янек тоді й каже: Лідо, яке у тебе волосся красиве. І гладить по голові. Врізати б йому, так руки зайняті, баян в оберемку. Тоді він мовчки забирає баян, ставить на стіл і цілує мене так, що голова обертом. А я шепчу: пустіть, бо декану пожаліюсь.

Словом, одружились ми невдовзі. Весільна подорож у нас була — краще не придумаєш. По Болгарії. Янек повіз мене батькам показати. Старі у нього в такому містечку живуть, свій будиночок, виноградник, кози. Курорт. Батькам я сподобалась. І моїм старим Янек теж сподобався. Правда, батько хмикнув: ти вічно щось та утнеш.

Отакі-то діла. Повернулись ми сюди, сидимо оце і думу думаємо: чи йому тут залишатись, чи мені за ним — у Болгарію. Та щось придумаємо.

Поки що недавно одержали кооперативну квартиру. Мене ще й на чергу не хотіли ставити в кооператив, я тоді не була заміжня. У нас на комбінаті розкричалися: мовляв, молода ще, одначка, у неї кімната в сімейному гуртожитку. І знаєш, хто галасував найбільше? Наш замначальника цеху. Ох і тип. Залицяльник. Перший час, було, як тільки яка п'янка-гулянка, так і треться коло мене. Анекдот якийсь сексуальний розкаже, гидоту всяку. Або охкає: з вашою зовнішністю, Лідіє Василівно, хіба по цеху ходити? Якось приперся увечері. Сиджу, читаю, аж дзвонять. Відчиняю двері —

стоїть наш зам при повному параді, ще й пакунок під рукою. Я дивлюсь зневажливо так, за поріг не пускаю: «Вам кого?» Мнеться, аж губи облизує, наче пересохло йому. Мабуть, чекав на інший прийом. Каже: «А де Квакін живе?» «На третьому поверсі, — кажу, — в сорок п'ятій». Та ну його. Слава богу, я недавно перейшла на іншу роботу. Чого з двома інститутами сидіти на комбінаті? Знаєш, хто я тепер? Референт в обласному товаристві книголюбів. Інтелігентна робота. Хочеш, виб'ю якусь дефіцитну передплату.

Коротше, поставили тоді мене на чергу в кооператив. Дядько мій слово закинув. Ти що, не знаєш мого дядька? Професор Калашников, у політехнічному викладає. Я раніше до нього часто навідувалась. Там і американці бувають, дядькові колеги. На коктейль якось потрапила. Інтересні такі, ці американці. А взагалі, прості, компанійські. І я з ними просто. Подумаєш, із-за кордону. Говорю, «гуд бай, містер Хінклі».

О, і тобі «гуд бай». Забалакалась. Мою електричку подали на посадку. Я тут в мікрорайоні живу, на околиці. Красота. Ну, привіт. До зимової сесії.

...Вона взяла невеликий потертий чемодан, сітку-авоську з кефіром і ковбасою і побігла на перон. Завтра їй на роботу. Вдома, напевно, чекає швейна машинка і гора термінової роботи. Вечорами Ліда підробляла шитвом. На зарплату друкарки заготконтори і материну пенсію не розбагатієш навіть в їхньому районному містечку, окрім якого Ліда бачила хіба що оце галасливе місто, де ми зустрічались двічі на рік. По сесіях.

1982 р.

Збори

— Ну що, товариші, звітну доповідь закінчено, — сказав головуючий. — У кого будуть які запитання? Нема? Тоді перейдемо до обговорення звітів місцевкому і ревізійної комісії. Першим у нас записався виступати товариш Скачко.

«Зараз скаже: я, наче, не записувався?» — подумав Либа.

— Я наче не записувався, — сказав Скачко, картинно посміхаючись і поволі підводячись зі стільця.

Присутні дружно запосміхалися. Ця сцена повторювалася на кожних звітно-виборчих зборах. Скачко був штатним виступаючим.

— Товариші, — почав Скачко. — Як бачимо зі звіту місцевкому та й ревкомісії, наш колектив провів певну роботу за звітний період. Усвідомлюючи свій обов'язок і виконуючи свої зобов'язання, ми домоглися непоганих результатів.

Скоро Либа знову закуняв, краєм вуха ловлячи добре натренований голос Скачка.

— В цьому немала заслуга... доклав своїх зусиль... дієве змагання між відділами... побільшало у нас... і одночасно зменшилась кількість... є ще, звичайно, і невіршені проблеми... при злагодженій роботі всього колективу... словом, я вважаю, товариші, що наш дружній колектив справиться з поставленими перед ним завданнями.

— Так, товариші, — тіпнув Либу голос головуючого. — Далі у нас записалася виступати завідувач відділом нижчестоячої документації товариш Мохова.

Ні, Либа був твердо переконаний, що путнього оратора з жінки не вийде. Ще як у неї папірець перед носом, то якось прочитає, а як своїми словами – так не второпаєш, чого вона хоче. Найгірше, що й не задрімаєш під цю ляскотню.

Ну, нічого. Ще пару «орателів» і головуючий оголосить, що є пропозиція припинити дебати. За себе Либа не боявся, його не піднімуть, бо він майже ніколи не виступає на зборах.

— Слово має завідуючий відділом комплектування товариш Павлюк. Приготуватися товаришу Ревку.

«О, інша річ, подумав крізь дрімоту Либа. Любо-дорого послухати».

— За підсумками змагання серед організацій системи наш колектив у третьому кварталі зайняв почесне четверте місце... дружно включившись... в процентному відношенні це становить... привести в дію резерви... були б ще вищими, якби краще працював наш організаційний відділ.

Либа розплющив очі.

— Я, звичайно, не маю на увазі товариша Либу чи ще когось, — продовжував Павлюк, — просто тут потрібно продумати організацію праці.

«Що таке? – Либа ніяк не міг роззчуматися од дрімоти. — Що він плете?»

— Візьміть таке. Документ за номером, — Павлюк зазирнув у папірець, — дві тисячі сто сорок вісім, від шістнадцятого нуля дев'ятого поточного року, був оформлений аж двадцять першого числа, хоча надійшов він вісімнадцятого.

— Вісімнадцятого була п'ятниця, — пригадавши, не стерпів Либа. — Закрутились і не встигли. А тоді вихідні...

— Не перебивайте, товаришу Либа, — сказав головуючий. — Дамо і вам слово.

— Так от, товариші, — вів далі Павлюк. — Звичайно, це, може, й дрібниці, але в нашому діловодстві дрібниць не повинно бути. Адже це документи. Я не хочу сказати, що в нашому відділі комп'ютерування нема недоліків...

«От і сказав би про себе», подумав Либа.

— Але у нас так уже заведено, що все проходить через оргвідділ і тому...

«Господи, знову взявся за мій відділ». Далі Либа уже наставив вуха і не пропускав ні слова. «От, Павлюк, от Іуда. Знайшов, де вкусити. На профзборах. У присутності представника з управління. Іч, як стеле. Починає про двері, а кінчає оргвідділом. Скоро й погоду на мене спре. Ви, мовляв, винні, що другий день дощ».

— Ці недоліки треба усувати найближчим часом, — тарабанив Павлюк.

«Ну, гад. Ніколи б не подумав. Перед відвідувачами мало не впоперек згинається: «Здрась-сьте вам!» Усім піддакує. Недаром

Ревко про нього склав такий анекдот. Кажуть, буцімто, Павлюку: «Сьогодні середа?» А він: «Ну, ясно, середа». «Так, значить, сьогодні четвер?» Він тоді: «Так точно, четвер».

— Я вважаю, що це в загальних інтересах...

«Який же це в нього шкурний інтерес? Щоб мітив на моє місце? Чого ради? Ставка у нас однакова. А чи не мостить місце для свого зятя? То-то, цей гевал часто сюди заникує».

— Я думаю, товариші правильно сприймуть дружні зауваження. Це піде на користь загальній справі. У мене все. Ага, роботу місцевкому пропоную вважати задовільною.

— Так, товаришу Либа, ви щось хотіли сказати? — запитав головуючий. — Сміливіше, товариші. Звітно-виборні, все-таки. Підсумки року, так сказати. Прошу, товариш Либа. Приготуватися товаришу Ревку.

— Товариші. Наш відділ вніс певний вклад у загальний доробок. — Всередині у Либи кипіло і рвалося назовні, але він поки що стримував себе. — Наші успіхи — результат уваги з боку адміністрації і особисто Павла Васильовича, а також громадських організацій. Немало зусиль доклав і наш невеликий відділ, який я очолюю. Є у нас і свої недоліки... тобто невіршені проблеми. Візьмемо, наприклад, організацію праці, зв'язок між відділами. На тому тижні надходять до нас папери з відділу комплектування. Так в них стільки порушень правил діловодства!

— Бюрократи, — муркнув Павлюк. — Поля їм на папірцях видались вузькими.

— Хочеться нагадати, товариші, що це не папірці, а документи. Варто сказати і про порушення трудової дисципліни. У нас ще не вивелися факти ходіння по магазинах в робочий час. Особливо бігають деякі працівники відділу комплектування...

— Ага, тільки нас і видно. Бо кабінет найдалше од виходу, — сказав Павлюк.

— Товаришу Павлюк. Ми вам давали слово, — встряв головуючий.

— ...і ряду інших відділів, — закінчив Либа.

— Х-хе! Про своїх мовчить, — хекнув Павлюк.

— А ще, товариші, я хочу сказати, що ми мало буваємо на місцях. Випхати когось у відрядження — ціла проблема.

— Сам штани протираєш по кабінетах, — крикнув хтось репліку.

«Видно, котрийсь з Павлюкових», відзначив Либа і продовжував:

— Недавно товариш Павлюк їздив у відрядження. Побував, так сказати, на місці. І що ви думаєте привіз? Імпорту кришку для унітазу. Каже, в такому хуторі купив, де про унітаз і не чули.

— Регламент, — смикнули ззаду.

— Прошу слова, — рвався Ревко.

— Товариші! Всі бажаючі виступлять, — головуєчий стукав олівцем по столу. — Прошу тиші! І регламент. Говоріть коротко і по ділу.

— Хай не подумают тут, що я зводжу рахунки з відділом комплектування, — сказав Либа. — Але треба ж бути об'єктивним. А то в чужому оці сучок бачать...

— Точно! — підхопився Ліщук з відділу планування. — Товариш Либа правильно казав, що збори треба проводити в неробочий час.

Либа наче такого й не казав, але у Ліщука була дурацька звичка посилатися на неіснуючі цитати. В курилці він міг бовкнути, приміром, таке: «Ти, Вася, правий. Я б давно заборонив торгувати на базарі вином на розлив». І Васі нічого не залишалось, як піддакувати, попихуючи цигаркою.

— Я думаю, товариші, — забасив Ревко, самочинно взявши слово, — що ходити по магазинах в робочий час негарно.

— О, сказав! — схопилась Думанська з відділу обробки. — Будеш зівати, так дулю з маком висидиш. Коли в магазині щось викинуть, то що я не маю права на десять хвилин збігати? Я і у вихідний прийду, як треба, відроблю своє.

— Товариші, — вгамовував пристрасті головуєчий. — Вихідні для відпочинку. Місцевком повинен за цим слідкувати.

— При чому тут місцевком? — спитала Думанська. — Я сама член місцевкому.

Головуючий винувато подивився на представника з управління і застукав олівцем:

— Товариші! Давайте порядок, порядок. Говоріть організовано. Хто має слово?

Либа, який, було, присів, схопився і напав на Думанську:

— Бач, вам і слова не скажи. По магазинах і чоловік міг би ходити. Все одно днями стовбичить під пивбаром.

— Ви мого чоловіка не зачіпайте, — попередила Думанська.
— Галю, не підходить чоловік — так розведись, — загув Ревко.
— А ти на мені женишся?

Присутні дружно зареготали.

«Так його, бугая», подумав Либа. Ревка він недолюблював. Теж мені, біла ворона. Ставить з себе. Недавно запирав проти іменин. У них це діло справляють гуртом. Вранці іменинника вітають листівочкою на спеціальному стендику «З днем народження». А під кінець роботи в одному з кабінетів маленька вечеря. Пригощає іменинник. А йому голова місцевому конвертик з грішми: всі скидаються по два карбованці. Раніше купували подарунки. Так хіба всім угодиш? Одній дурепі подарували дороженні духи і різьбу по дереву. Духи вона за тиждень вихлюпала на себе. А за різьбу другий рік кривиться: «Ну й подаруночок. Я на цій дошці капусту кришу». Бреше, мабуть.

Так от Ревку не сподобалися іменини. Каже, скільки не пий за одним столом, дружнішими не станемо. Упросили -таки, як красну дівицю. Так він за столом що утнув. Тости проголошували по черзі. Випили за жінок, за погоду, за середу і квартальний звіт. А Ревко встав і каже: «Вип'ємо за те, щоб ми ненавиділи одне одного разів у два менше». Всі на нього: луп! Перепив чи що? А він далі: «Звичайно, може, треба б випити за те, щоб ми аж полюбили одне одного. Але я, товариші, реаліст. І те, за що я піднімаю тост, уже було б великим досягненням».

Що тут скоїлось! Всі загаласували: розумник знайшовся. А Ревко ввічливенько так розкланявся, за капелюха й додому. Простався і на другий день приходиться, наче йому хоч би що.

—А чого б нам, Галю, не оженились, — гиготів разом з усіма Ревко.

— Ти зі своєю впорайся, — Думанська завелася всерйоз і жартів не сприймала.

—Товариші! Це якийсь базар! – калатав олівцем головуючий.

Всі говорили разом – хто стоячи, хто сидячи. Кожен кричав про своє, що у кого муляло.

— Я зроду не виступала на зборах, а сьогодні скажу, — крикнула прибиральниця Марпетрівна. Звали її не то Марія Петрівна, не то Марфа Петрівна. Толком ніхто не знав і її величали дружньо

— Марпетрівна. — Я людина проста, що думаю, те й кажу. У Івана Івановича, себто у товариша Павлюка, підлога довкола кошика вічно засипана лушпинням. У нього така звичка: сидить і насіння лускає. А тоді кидь в куток — і повз кошик.

«Дай йому чортів», задоволено подумав Либа.

— От чистіше всього у відділі товариша Либи. Культурні люди. Правда, учора взяли у мене щітку для одягу і кудись приткнули. А вона ж на мені числиться. Я ж не настаюсь на свою зарплату.

«Ну, карга, приплете і щітку на збори, подумав Либа. Треба їй завтра купити двадцять щіток».

— Я думаю, товариші... — підвівся Либа.

Хтось боляче ляснув його лінійкою по задниці.

— Ну, це вже школярство. Чортзна-що.

Либа ображено присів.

Гармидер наростав. Либа із задоволенням відзначив, як Ревко гахнув Павлюка по голові товстеною папкою, мовивши: «До тебе, гад такий, мораль не доходить». Ліщук взяв за петельки якогось новенького з відділу постачання і, тіпаючи того, аж з постачальника сипались гудзики, кричав: «Правильно казав товариш Павлюк, хоч він і порядна свиня, що природу треба берегти! А то на одного зайця розвелось по три мисливці».

Лише дехто вів себе вельми спокійно. Почкай з відділу координації застелив на колінах газету і байдуже вечеряв. Нарівав шматочками апетитне сало і уплітав його з цибулею. Либі страшенно захотілося сала.

В кутку за шафою хтось розлого хропів. Двоє приляпували на портфелі в доміно.

Але це були поодинокі островки в морі пристрастей.

Раптом заверещав дзвінок:

— Др-!!!

Дзвінок нагадував ревіння магазинної сигналізації.

Люди притихли. Ревко поспіхом почав зав'язувати свою папку. Ліщук одпустив нещасного постачальника. Почкай замотав сало з цибулею в газету. Поволі, а потім все швидше всі посунулися до виходу.

Дзвінок верещав дедалі голосніше.

Люди побігли. Штовхаючись. Наввипередки. Дехто не міг протопитися до дверей і пробував вилізти через вікна. Останньою вискочила президія, бо була найдалше од виходу.

За хвилину зал спорожнів. Либа стояв посеред перекиданих стільців, примерзши ногами до підлоги.

Дзвінок захлинався...

... Либа розплющив очі і з ненавистю подивився на будильник. Була сьома година ранку. Час вставати і збиратися на роботу.

1981.

Трампапам

Цієї осені світ захворів фігурним катанням. Після роботи Колюша нашвидку вечеряв і всідався перед телевізором. Невдовзі він уже розрізняв подвійний «тулуп» від «сальхова» у два з половиною оберти (в більше обертів ще не стрибали). Акуратно заносив у зошит оцінки, виставлені фігуристам. Його неабияк обурило, коли на чемпіонаті світу улюблену пару відсунули аж на третє місце. Написав був гнівного листа, доводячи, що його пара гідна, як мінімум, срібла. Лист, правда, залишився невідправленим, бо Колюша не знав, кому його надіслати.

Весна покінчила з фігурним катанням, зате підвернулася епопея снігової людини. Таємничий «йеті» заповлонив ефір, газети і журнали. Колюша був абсолютно впевнений, що «йеті» існує, просто ретрогради-вчені бояться з цим погодитися. Він так і написав у журнал «Наука и жизнь», активним читачем якого зробився останнім часом.

З «йеті» Колюша познайомився в телевізійному Клубі мандрівників. Після кожного випуску він зафарбовував на контурній карті країни, де побував слідом за кінокамерою, і скоро білих плям майже не залишилось. Правда, Колюша цілком справедливо написав на телебачення, що йому вже втретє показують Японію, зате жодного разу він не був у Гренландії і на Галапагоських островах.

Було, здається, літо, і на газетних кіосках з'явився інтригуючий напис «Спортлото». Головний виграш — п'ять тисяч карбованців. Коля точно не знав, нащо йому гроші, але знав точно, що вони йому потрібні. П'ять тисяч можна було наскладати й самому, але хіба що років за тридцять п'ять. Тому з кожної зарплати Коля купував по два-три білети і майже завжди майже вигравав. Нарешті, приховавши від дружини квартальну премію, купив сто білетів. Виграв три карбованці, пішов у пивбар і вдарився у філософію. Звісно, лотерея: хочеш виграти сто карбованців — треба, щоб сто простаків програли по карбованцю. Всі це знають і всі грають у надії потрапити не в простаки. Та й правила хитромудрі: сиди, чекай того тиражу. От, якби зразу і щоб гроші в руки.

Як на замовлення, по місту зарясніли афіші з написами «Лотерея «Спринт». Тремтячими руками Коля розривав білет за білетом і вдивлявся в мереживо напису. Найчастіше там значилось «Без виграшу». Якось виграв п'ять карбованців, яких вистачило якраз на десять білетів. П'ять копійок на автобус позичив у контроїсь жалісливої тьоті. Але це дрібниці. Головне — надія. Надія на те, що підійдеш до столика з лотереями однією людиною, а відійдеш — ні, відлетиш! — зовсім іншою.

Відлетів Коля в лікарню. Трапилося таке. Підійшла до лотерей бабуся, взяла один білет, розірвала, повертіла в руках і мовила: «Що воно ото написано: автомобіль ГАЗ-24?» І викинула білет у ящик для сміття. Після того, як ящик рознесли на друзки, Колю витягли з-під самого споду любителів лотерей. Бабця приклала до його гарячого лоба суху прохолодну долоньку і сказала: «Перепало, синок? Я ж пожартувала».

Більше в азартні ігри Коля не грав. Залишилась надія хіба знайти що-небудь на дорозі. Якось біля магазину знайшов десять карбованців. Але гроші, а слідом радість від знахідки, швидко вивітрилися. Натомість прийшов страх за майбутнього загубленого червінця. Зроду Коля не губив ні карбованця, а тут, за теорією ймовірності, знайшовши, повинен був і загубити. І ця загроза підточувала його.

Загроза страшніша виконання. Один з шахових законів. А шахи — копія життя, і Коля полюбив їх міцно-міцно. Спершу захоплювався задачами і етюдами. Засвоїв «перекриття Новотного», «таск Бабсона», «ретропат» і скахографічні задачі. Потім перейшов на практичну гру. Коли дружини не було вдома, Коля догравався з сусідом до того, що починав ходити чужими фігурами. Тоді вночі йому плелось, що він біжить химерно освітленим полем у чорну і білу клітинку, а за ним плигає величезний шаховий кінь. Зовсім як у драмі Шекспіра, здається?

Тим часом на газетні й журнальні сторінки, на радіохвилі й телеекрани виповзла нова сенсація — Нессі! Страшило в шотландському озері Лох-Несс існує, в цьому не було жодного сумніву. Вечорами, зачинившись у своїй кімнаті, щоб не заважав дитячий гвалт, Микола обкладався журналами й газетами, робив виписки і складав картотеку. Після ретельного аналізу, із застосуванням

дедуктивного методу Шерлока Холмса Микола побудував власну, абсолютно оригінальну гіпотезу Лох-Неського чуда. Детальний виклад її надіслав у «Литературную газету», вірним читачем якої зробився в останні роки.

Після Нессі феномен Бермудського трикутника був Миколі задачкою для першокласників. Він давно розгадав цю таємницю і зверхньо спостерігав, як вчені мужі, журналісти й липові очевидці схрещують шпаги в пошуках істини.

Десь за рік після весілля Миколиного старшого сина світ заповонив Кубик Рубіка. Єдине, що злило Миколу, — як це він сам не міг придумати таку просту і захоплюючу гру. Тепер залишалося грати. Тим паче, що повсюдно створювалися клуби Кубика Рубіка, проводилися чемпіонати двору, вулиці й світу, журнали друкували спеціальні уроки.

Проблема була в тому, що після поворотів середнього шару орієнтація Кубика змінювалась, а отже, згідно міжнародних правил, необхідно було, після складання візерунку, повертанням всього Кубика повернутися до початкової орієнтації центральних граней. Не дивлячись на те, що Микола добре засвоїв баріон, мезон, кварк, антикварк і трицикл, йому довго не давалась одна задачка. І простенька ж, нібито, — циклічна перестановка трьох бортових кубиків верхнього шару і попарне обертання — а от розв'язати її вдалося нескоро, десь на другий рік після весілля молодшої дочки і народження онука.

О цій порі Микола Петрович дуже зацікавився філіппінською хірургією. Інтерес був чисто теоретичний. Дякувати богові, на здоров'я він не скаржився, бо вже років сім активно бігав підтюпцем. Дуже допомагала і улюблена книга «Популярная медицинская энциклопедия», а особливо журнал «Здоровье», ювілейним 20-мільйонним передплатником якого зробився Микола Петрович. Як шкода, що він не читав цей журнал змолоду. Інколи там друкувалися сенсаційні повідомлення. Наприклад, якщо тебе вкусила гадюка, ні в якому разі не можна припалювати рану і зупиняти джгутом кров. Микола Петрович з жахом подумав про ті сотні і тисячі вкушених гадюками, котрі померли із-за свого неуцтва.

Те ж саме аеробіка. Побачивши по телевізору струнких дівчат у смугастих гетрах, Микола Петрович з сумом констатував, що

такі енергійні «па» йому вже не під силу. А якби аеробіку придумали в пору його молодості? Та він прожив би нехай і не 900 років, як біблійні пророки, але три пенсійні віки одміряв би точно. А тут — однократний пенсіонер, і щось коле в лівому боці.

Ну, нічого, зате і вдень, коли вже не треба йти на роботу, по телевізору показують силу-силенну цікавих передач. А там листоноша принесе свіжу пошту, а там треба б надіслати якесь капосне запитання на телепередачу «Що? Де? Коли?» Потім «почитати» онукам телевізором вечірню казку. А там — новий день, нові турботи. Життя кипить...

... Колюша лежав на чудовій галявині посеред зеленого моря трав і буйного червненого квіту. У верхівітці, здається, берези шелестів легенький вітерець. Прямо перед очима хиталась якась красива квітка, схожа на торшер, — не то ромашка, не то звіробій. Гостро і пряно, зовсім як імпорнтний шампунь, пахли лісові трави. Щось замуляло під головою, і Колюша, розсунувши траву, здивовано побачив, що приліг прямо на гриб, гарненький, лакований, як сервант, грибок, — підберезник чи, може, лисичку. Затьохкала у верхівітці якась лісова птаха, мабуть, соловей чи лелека.

В непередаваному блаженстві Колюша випростався на траві, глибоко вдихнув густе чисте повітря і — помер. В якихось шістдесят два роки. І це було так жахливо. Адже буквально за місяць по тому світ заповонила нова гра — Трампапам. Відкривались клуби, проводилися чемпіонати двору, вулиці й світу, уроки Трампапам трансливались по вісімнадцятій програмі телебачення. А Колюша ніколи в житті так і не зіграв у Трампапам.

1985 р.

Туга

І тоді він написав.

Господи, як давно це було:

ще зовсім маленькими були ці каштани біля входу в кафе, тихе затишне кафе, де плакала в руках сивого повного цигана крихітна старовинна скрипка, самотньо перешіптувалися закохані парочки, моторно снував між столиками молодий бородатий кельнер з білозубою посмішкою, і стояв тонкий дух трохи припаленої кави;

ще п'янило вранці свіже повітря, ще легко вставалось з прохолодного ліжка, ще посміхалися очі відчайдушно красивим жінкам, і нечутною музикою була сповнена природа;

але все вже кимось навіщось було зумовлено, і вже товпилися у байдужій черзі роки, і попереду був сумний спогад про їх першу зустріч в осінньому парку, коли вона жартівливо мовила : "ось бачите, нам по дорозі", а по дорозі було-то всього двісті метрів; і попереду був спогад про їх останню зустріч в цьому маленькому кафе, де плакала скрипка, сяяв усмішкою бородатий кельнер, і парував тонкий дух припаленої кави; і обоє вони розуміли, що пора закінчувати гру, і чекали чогось, чого, напевно, не буває, і вона простягла якийсь клаптик паперу і попросила написати що-небудь на згадку, а він дивився на цей листок, пробуючи згадати щось веселе, безтурботне, і раптом сплив рядок простенької пісеньки, і ще не знаючи, що довго-довго, багато років не зможе позбавитися від цього рядка, він написав

"Мадам, уже падає листя".

21.09.1987.

Дощ

Він зайшов у телефонну будку, причинив двері і, не дивлячись на диск, набрав навмання сім цифр.

—Так. Я слухаю. Що ж Ви мовчите? Я слухаю.

—Добрий вечір.

—Здрастуйте. Хто Ви?

—Вибачте, заради бога. Не кладіть слухавку. Я Вам все поясню. Розумієте, мені погано.

—Розумію.

—Та як Ви можете зрозуміти? Вибачте, будь ласка, не гнівайтесь. Ми розмовляємо вперше в житті. Я не знав і зараз не знаю Вашого телефону. Просто набрав сім перших-ліпших цифр.

—Цікаво.

—Дуже. Я Вас розбудив?

—Ні. Я дивилася телевізор.

—Ви зараз одна?

—Так.

—А взагалі?

—І взагалі.

—Дивно. У Вас такий красивий голос.

—Я й сама дуже красива.

—Не обманюєте?

—Ні.

—Що ж Ви одна?

—Я не одна. Телевізор ось, телефон. Ви на іншому кінці дроту.

Цікаво, далеко це?

—Не знаю. Може, поруч, може, на іншому кінці міста.

—Так що з Вами?

—Довго пояснювати. Погано мені, розумієте?

—Я все розумію. Шкода, не можу допомогти.

—Ну чому? Мені вже легше.

—Так просто?

—У світі все просто. Говоріть же що-небудь.

—Навіть не знаю, що? Хочете, прочитаю вірші?
—Хочу. Будь-які вірші.
—«У лісі, ой у темному...»
—Чудово.
—«Де ходить хитрий лис...»
—Далі, будь ласка.
—«Росла собі ялинонька...»
—Унікальні вірші.
—«І зайчик з нею ріс.»
—З дитинства не чув кращих віршів. Скільки Вам років? Даруйте, коли Ви народилися?
—Давно.
—В цьому столітті?
—Ні. До нашої ери. Адже й правда, я якась нетеперішня.
—А я нетутешній. З іншої Галактики.
—І як Вам на Землі?
—А як Вам в нашому столітті?
—Смішний Ви.
—Смішний. І мені так весело. Хочете, вовком завию?
—Я хочу Вас бачити.

У трубці запищали короткі гудки. Немов прокинувшись, він дивився на холодний безсловесний телефон, а вогкий вітер хльостав по стеклах телефонної будки.

19.11.1987.

Мелодії

* * *

Задощило на душі,
На півнеба йдуть дощі.
На півтуги, на півліта,
на півдолі, на півсвіту.
А півдолі — десь під сонцем,
А півсвіту — чисте небо.
І блукаю — де я, хто це?
І бреду в дощах до тебе.

Задощило на душі,
На півнеба йдуть дощі.
Півнадії, півобману,
Напівщастя, півомана.
А надія десь не гасне.
А омана стане щастям.
Задощило на півнеба,
і бреду в дощах до тебе.

10.07.2001.

* * *

Не спокушай мене, любов,
Без тебе легше в цьому світі.
Нема страстей, нема намов,
Немає снів несамовитих.
Холодний спокій на душі,
Холодний дощ, холодні квіти.
І неприкаяні вірші
Не будуть тугою дзвеніти.

Не спокушай мене, любов,
Мені так добре в самоті,
я ледве-ледве-но прийшов
до нечеканої свободи.
Не розлюбивши, розлюблю,
холодний дощ остудить кров.
І неприкаяно молю:
«Ти спокушай мене, любов.»

15.05.2001

* * *

А вже випито вино,
вже свіча погасла.
Розлюбив я Вас давно,
зоре моя ясна.
Ех, раз, іще раз,
полюблю до смерті Вас.
як стане вже світать,
знову буду забувать.

Занавішене вікно,
на замках ворота.
Розлюбив я Вас давно,
забуваю всоте.
Ех, раз, іще раз
полюблю до смерті Вас.
А як стане вже світать,
Знову буду забувать.

Обірвалось стремено,
кінь промчався полем.
Розлюбив я Вас давно,
десь посіяв долю.
Ех, раз, в останній раз
полюблю до смерті Вас.

А як стане вже світать,
Знову буду забувать.

20.06.2001.

* * *

Ходить літо, ходить літо, чудо-літо,
обсипає зелен-трави буйним квітом.
І русалчині забави, теплі вогнища Купави,
і очей твоїх відьмарські малахіти.

Ходить літо, ходить літо, чудо-літо.
Ти стоїш, ранковим променем облита.
Я хотів від тої хати на край світу утікати
Та нікуди вже від тебе не подітись.

Ходить літо, ходить літо, чудо-літо.
Ще надії полянами не повіті.
Ще птахи не відлітають,
ще я вірю, що кохають.,
ще іду, іще бреду самотнім світом.

Ненаписане

* * *

Тут лише я й моя самотність,
нікого більше і не треба.

* * *

За вітрами, за снігами
повертаюсь знов до мами.
І в холодний синій вітер
чисті зорі знов засвітять.

* * *

Такі завіяли сніги,
такі замети на душі.
І як спасіння ти прийшла
крізь віховії вікові.

* * *

На паперті життя.
Бредемо навмання,
як ті кочівники.

* * *

Падають стиглі груші...

* * *

Сном безгрішного грішника
я засну на осонні.

* * *

Ні з ким цокнутись келихом.

* * *

Алергія. Квітне липа.
Алергія. Сипле дощик.

* * *

Не прощаймося довго,
я іду ненадовго.
Перехрестим дорогу
на моє вороття.
Не прощаймося зовсім.
Заколисує осінь
Невідчуваним досі
нетутешнім життям..

* * *

Мій вірш, написаний печаллю,
його вітри холодні косять,
впаде до ніг твоїх прощально,
як жовтий лист із клена в осінь.

Зміст

ЧАСТИНА ПЕРША	3
Вересень	3
«Стамбул — Константинополь»	82
Зять	101
Вербові калачики	117
Стіна	124
Лиска	140
«Я любила тебе позавчора...»	150
Кораблик	154
Наруга	156
Наодинці зі світом	158
Українські одновірші	164
Іспанські мотиви	165
Апокрифи	165
Листя світлої печалі	167
ЧАСТИНА ДРУГА	171
Щедрий вечір	171
Бабине літо	175
Зустрічі	185
Портрет цариці Шумеру	189
О сьомій, після роботи	193
Сесія	203
Збори	208
Трампапам	215
Туга	219
Дощ	220
Мелодії	222
Ненаписане	225

Літературно-художнє видання

АНТОНЕНКО

Петро Якович

СТРІЛА

Проза, поезія

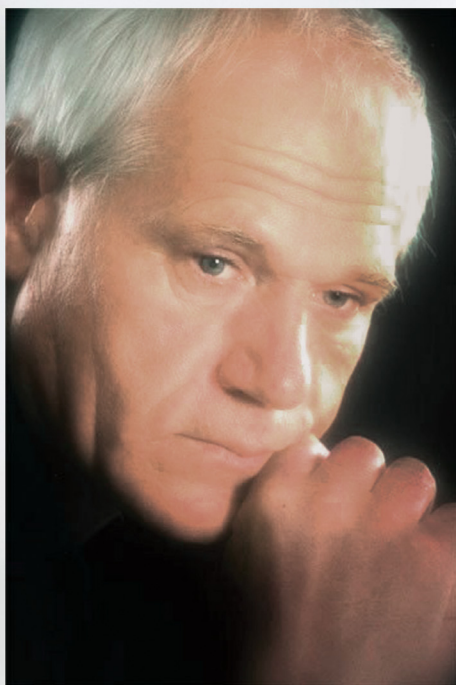
Підписано до друку: 15.12.2017 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура PragmaticaC.
Ум. друк. арк. 13,25. Зам. №355. Тираж 250 прим.

Видавець ТОВ «Бук-друк»
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК №5610 від 21.09.17 р.*

Друк та палітурні роботи ТОВ «Бук-друк»
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК №5610 від 21.09.17 р.*

Петро Антоненко народився у 1948 році в селі Авдіївка Куликівського району Чернігівщини. Закінчив факультет журналістики Київського університету ім. Т. Шевченка. Понад 40 років працює журналістом у пресі. Зараз – засновник і редактор Чернігівської обласної газети «Світ-інфо». Лауреат обласної літературно-мистецької премії імені М. Коцюбинського. Видав у 1994 р. книгу прози «Бабине літо», у 2001 р. книгу прози і поезії «Свіча».

ISBN 978-617-7607-44-0

